

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДОДОНОВ Данило Романович

УДК 323.22/.28+321.02+159.99+321.07

**ДИСЕРТАЦІЯ
РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ
ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (Д. Р. Додонов)

Науковий керівник – **Новакова Олена Вікторівна**, доктор політичних наук, професор.

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Додонов Д. Р. Раціоналізація політичної поведінки в контексті формування демократичного суспільства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 «Політична культура та ідеологія» (052 – політичні науки). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2018.

Дисертація є цілісним дослідженням тенденції раціоналізації політичної поведінки в умовах формування демократичного суспільства, зокрема визначенням її сутності, специфіки, напрацюванням критеріїв типологізації.

Задля досягнення такої мети уточнюється загальна ієрархія політологічних категорій, що описують різні аспекти людських дій у сфері політичного («політична активність», «політична діяльність», «політична поведінка», «політична участь») у вигляді «мотрійкової» матриці. Посилена змістовна інтерпретація таких проявів політичної поведінки як абсентеїзм, популізм, лобізм, персоналізація із виокремленням в кожній з них раціональних та ірраціональних складових. Конкретизовано розуміння сутності демократичного транзиту, завдяки чому демократизація, як перехід від тоталітарних, авторитарних політичних систем до демократичних, постає не незворотнім процесом з гарантованим напередвизначеним результатом, а постійним пошуком міри співвіднесення абстрактного демократичного зразка з політичними, цивілізаційними, етнічними, конфесійними реаліями.

Методологічною основою дослідження раціоналізації політичної поведінки визначено поліметодологічний підхід, який органічно поєднує можливості спектру політологічних методів (оскільки у центрі уваги саме політична поведінка суб'єктів різних рівнів як невід'ємна частина політичної культури суспільства); методів філософської рефлексії (оскільки необхідно вивчити багатоаспектний феномен раціоналізації); методів інших наук,

зокрема психології, соціології (статусно-рольовий, ситуаційно-психологічний тощо), загальнонаукових підходів, а також загальнологічних методів (аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, порівняння, узагальнення, аналогію), що дозволили комплексно осмислити ціннісні умови демократизації для політичної діяльності та участі.

Отримала подальший розвиток гіпотеза про закономірний характер раціоналізації як політико-культурної умови демократичних перетворень, що проілюстровано через аналіз наукового дискурсу щодо раціоналізації політичної поведінки в концепціях М. Вебера, Ю. Габермаса, Е. Даунса, Г. Саймона, Е. Фромма, М. Фуко та інших. Поглиблено уявлення про співвідношення раціонального та ірраціонального в структурі політичної поведінки та її складових у вигляді поведінкових передумов (інстинкти, цінності, потреби), мотивів (афекти, установки, ідеали та переконання), стимулів (страх, моральні, матеріальні та постматеріальні), суспільних регуляторів поведінки (архетип, традиція, закон).

У дисертації зазначено, що співвідношення раціональної та ірраціональної складових політичної поведінки щодо цілей, засобів та результатів є мінливим. В одних випадках переважає раціональний розрахунок, в інших – емоційні пориви. Водночас фіксується закономірність: бажана мета майже завжди гарантовано досягається раціональними діями, в той час, як ірраціональна поведінка лише випадково може призвести до оптимального результату. Відтак досить важливою визначено процедуру раціоналізації політичної поведінки, коли основні суб'єкти політики вибудовують свою активність на засадах логіки, розуму та здорового глузду. Виважена, запланована, прогнозована поведінка осмислюється своєрідним еталоном у політичному житті.

Набули подальшого розвитку існуючі класифікації форм політичної поведінки (електоральної поведінки, політичної участі, протестної поведінки), зокрема їх збагачення, по-перше, формами, що виникли в постсучасних умовах внаслідок розповсюдження інтернет-технологій

(блогерство, флеш-моби, стріт-арт протест, хактивізм), а, по-друге, формами протестних дій мас, що з'явилися в Україні в ході Помаранчевої революції 2004 р., Революції Гідності 2013–2014 рр. та боротьби з гібридною агресією РФ.

У роботі запропонована модель, що фіксує типи поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації (низький, середній, високий). Виокремлено дев'ять поведінкових установок для політичної поведінки: лідерів (фаталістична, прагматична, рефлексивна), політичного активу (популістська, лобістська, запрограмована), мас (інертно-пасивна, мобілізована, автономна). За допомогою поданої моделі здійснено аналіз політичної поведінки суб'єктів різного рівня участі у політичному житті України. Зроблено висновок про зростання ситуативної раціональності, яка у діях лідерів та активістів відображається переважно у використанні технологічних прийомів і методів досягнення тактичних цілей, а у діях громадян – у зацікавленому ставленні до політичних подій без усталеної ідентифікації з певним політичним рухом чи партією, прагненні реалізувати свої інтереси за рахунок політичного вибору на підставі власного досвіду та соціально-групової солідарності. Водночас раціональність, яка ґрунтується на свідомому стратегічному баченні взаємозв'язку суспільних та індивідуальних інтересів, знаходиться лише на початкових етапах формування, як для лідерів та активістів, так і для пересічних громадян. У дослідженні визначено тенденцію до підвищення рівня автономності політичної поведінки в українському суспільстві, форми якої збагачуються та апробуються в ході політичної боротьби.

Зауважується на змінах поведінкових установок під впливом послідовної політики демократичних реформ, спрямованих на формування інституціональної мережі участі та залучення до цієї мережі все нових і нових громадян. Темпи і засоби цих реформ вказували на деякі зловживання з боку уряду, олігархів, чиновників, представників партійної бюрократії, що переслідують власні інтереси, але загальна тенденція все ж таки сприяє

відходу від авторитаризму та укріпленню основ демократичного режиму. Обґрунтована тенденція до формування прошарку «нових виборців», тобто генерації громадян, що не вдоволені роллю пасивних спостерігачів і не бажають втрачати свої політичні права й свободи. Саме з цього прошарку відбувається рекрутування політичного активу, але з нього ж лунають гасла до прямих політичних дій, переважно у вигляді протестів. Раціоналізація політичної поведінки передбачає пошук шляхів перетворення громадянської активності всіх видів на конструктивне співробітництво влади і представників громадянського суспільства.

Доведено об'єктивну необхідність раціонального обґрунтування, доцільності тих чи інших дій політиків, їх усвідомленого ставлення до власних вчинків. Проаналізовано негативний вплив патерналізму на формування автономної політичної поведінки. Природньою реакцією електорату пострадянських країн, що стали на шлях демократичних перетворень, є ностальгія за «сильним лідером», зрівняльними формами розподілу ресурсів соціалістичного зразка, «турботою» з боку партії, і, як наслідок, – апатія, пасивний протест, абсентеїзм, нерозуміння необхідності конструктивної участі в демократичних процедурах. Питома вага патерналістських установок розглядається як загальне культурне тло для більшості політичних процесів у країнах демократичного транзиту.

Для виявлення особливостей політичної поведінки проведено пілотажне соціологічне опитування, головне завдання якого – апробація розробленого інструментарію та визначення питомої ваги носіїв певного рівня раціоналізації. Кожне питання анкети мало на меті виявлення різних ознак раціональності (послідовність, відповідальність, здатність до прогнозування, готовність до активних дій тощо). Емпіричну основу цього дослідження також склали аналітичні матеріали, результати соціологічних опитувань авторитетних дослідницьких центрів України.

Результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення проблем політичної поведінки в умовах демократизації. Надані рекомендації щодо оптимізації шляхів раціоналізації політичної поведінки сприяють напрацюванню стратегій демократизації політичної культури громадян в системах транзитивного типу, зокрема у діяльності центральних і місцевих державних органів влади, політичних партій та громадських організацій. Окремі матеріали дослідження будуть корисними для навчальних курсів з політичних наук.

Ключові слова: демократичне суспільство, політична культура, політична поведінка, раціоналізація, лідерство, атитюд, політичні активісти, протестна поведінка, маси, ірраціональна поведінка.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ
ДИСЕРТАЦІЇ**

**Наукові праці, в яких опубліковані
основні наукові результати дисертації:**

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Додонов Д. Раціональна складова абсентеїзму як специфічного прояву політичної поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2015. Вип. 18. С. 74–80.

2. Додонов Д. Проблема типологізації політичної поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2016. Вип. 19. С. 83–88.

3. Додонов Д. Раціональність як критерій типології політичної поведінки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць*. Одеса: Фенікс. 2017. Вип. № 14. С. 104–108.

Статті у наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

4. Додонов Д. Феномен «складності» та пошук аутентичних демократичних процедур. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2016. Вип. 114 (11). С. 307–312.

5. Додонов Д. Феномен популізму в сучасному політичному просторі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2017. Вип. 123 (8). С. 287–292.

6. Додонов Д. Університети-переселенці: проблеми сьогодення та перспективи реінтеграції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2017. Вип. 126 (11). С. 401–407.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

7. Додонов Д. Дискурс як технологія легітимації влади. *Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості*: Матеріали XXXIII Міжнародної науково-практичної конференції 18 квітня 2014 р. Донецьк: «Східний видавничий дім», 2014. С. 43–45.

8. Додонов Д. Про значення локальних конфліктів в міжцивілізаційних відносинах за моделлю С. Хантінгтона. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 14–15 травня 2015 р. Житомир-Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2015. С. 181–183.

9. Додонов Д. «Від міфу до логосу»: раціоналізація насилля в гібридних війнах. *Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: миротворення у гібридних війнах*: зб. матеріалів доп. учасн. VI Міжнар. наук. конф., 25 березня 2016 р. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2016. С. 48–50.

10. Додонов Д. До питання про роль міфів у легітимації насилля. *Філософія. Людина. Сучасність*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю, присвяченої 80-річчю заснування Донецького національного університету імені Василя Стуса, 4–5 квітня 2017 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 74–76.

11. Додонов Д. Раціональність поведінки політичних активістів (за результатами соціологічного опитування). *Київські філософські студії*: зб. матеріалів доп. учасн. наук. конф. 17–18 травня 2018 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018. С. 200–202. URL: http://iff.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/PDF/Kyiv_philos_studii_2018/Тези_на_КФС-2018.pdf (дата звернення: 03.03.2019).

SUMMARY

Dodonov D. Rationalization of political behavior in the context of the formation of a democratic society. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of political sciences in specialty 23.00.03 “Political culture and ideology” (052 – political sciences). – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2018.

The thesis is the holistic study of trends in the rationalization of political behavior in the context of the formation of the democratic society, in particular, the definition of its essence, specificity, and the development of criteria of typology.

In order to achieve this goal, the general hierarchy of political science categories describing various aspects of human actions in the political sphere (“political activity”, “political activities”, “political behavior”, “political participation”) in the form of a “fractal matrix” is specified. Enhanced substantive interpretation of such manifestations of political behavior as absenteeism, populism, lobbyism, personalization, with the allocation of rational and irrational components in each of them. The understanding of the essence of democratic transit has been concretized, so that democratization, as a transition from totalitarian, authoritarian political systems to democratic ones, appears not as irreversible process with the guaranteed predetermined result, but with the constant search for the measure of correlating the abstract democratic pattern with political, civilizational, ethnic and confessional realities.

The methodological basis for the study of rationalization of political behavior is determined by the polymethodologic approach that seamlessly combines the capabilities of the spectrum of political science methods (since the focus is on the political behavior of subjects at various levels as an integral part of the political culture of society) methods of philosophical reflection (because it is necessary to study the multidimensional rationalization phenomenon) of other sciences, in particular, psychology, sociology (status-role, situational-psychological etc.),

general scientific approaches, as well as general logical methods (analysis, synthesis, induction, deduction, comparison, synthesis, analogy), which made it possible to comprehensively comprehend the value conditions of democratization for political activity and participation.

The hypothesis of the rationalization as the political-cultural condition of democratic transformations was further developed, which is illustrated through the analysis of the scientific discourse on rationalizing political behavior in the concepts of E. Downes, M. Foucault, E. Fromm, J. Habermas, G. Simon, M. Weber and others. The understanding of the relationship between rational and irrational in the structure of political behavior and its components in the form of behavioral prerequisites (instincts, values, needs), motives (affects, attitudes, ideals and beliefs), incentives (fear, moral, material and postmaterial), public regulators behavior (archetype, tradition, law) were deepened.

The thesis states that the ratio of rational and irrational components of political behavior towards goals, means and results is variable. In some cases, rational calculation prevails, in others it is emotional impulses. At the same time, a consistent pattern is fixed: the desired goal is almost always guaranteed to be achieved by rational actions, while irrational behavior can only accidentally lead to the optimal result. Therefore, the procedure of rationalization of political behavior is very important, when the main subjects in politics build their activity on the basis of logic, reason and common sense. A well-considered, planned, predictable behavior is interpreted as a peculiar gold standard in political life.

The existing classifications of political behavior forms (electoral behavior, political participation, protest behavior), including their enrichment, firstly, by forms that have emerged in postmodern conditions due to the spread of Internet technologies (blogging, flash mobs, street art protest, hacktivism), and secondly, forms of protest actions of the masses, appeared in Ukraine during the Orange Revolution of 2004, the Revolution of Dignity 2013–2014 and the fight against hybrid aggression of the Russian Federation received further development.

The paper proposes a model that captures the types of behavior of political subjects depending on the level of rationalization (low, medium, high). There are nine behavioral settings for political behavior: *leaders* (fatalistic, pragmatic, reflexive), *political assets* (populist, lobbyist, programmed), *masses* (inert-passive, mobilized, autonomous). With the help of the presented model, an analysis of the political behavior of subjects of various levels of participation in the political life of Ukraine was carried out. It is concluded that the growth of situational rationality, which in the actions of leaders and activists is displayed mainly in the use of technological techniques and methods to achieve tactical goals, and in the actions of citizens - in an interested attitude to political events without stable identification with a certain political movement or party, striving to realize their interests at the expense of political choice on the basis of their own experience and social group solidarity. At the same time, rationality, which is based on the conscious strategic vision of the interrelation of social and individual interests, is only at the initial stages of formation, for both leaders and activists, and for ordinary citizens. The study determined the tendency to increase the level of autonomy of political behavior in Ukrainian society, the forms of which are enriched and tested during the political struggle.

It is noted on changes in behavioral attitudes under the influence of the consistent policy of democratic reforms aimed at forming an institutional network of participation and attracting more and more new citizens to this network. The pace and means of these reforms pointed to some abuses on the part of the government, oligarchs, officials, representatives of the party bureaucracy pursuing their own interests, but the general trend still contributes the separation from authoritarianism and strengthening the foundations of the democratic regime. The justified tendency to form the group of “new voters”, that is, the generation of citizens, who are not satisfied with the role of passive observers and does not want to lose their political rights and freedoms. It is from this group that the political activists are recruited, but from it there are slogans for direct political actions, mainly in the form of protests. Rationalization of political behavior involves the

search for ways of transforming the civic activity of all kinds into constructive cooperation between the authorities and representatives of civil society.

The objective necessity of rational substantiation, expediency of certain actions of politicians, their conscious attitude to their actions is proved. The negative influence of paternalism on the formation of autonomous political behavior is analyzed. The natural reaction of the electorate of post-Soviet countries that have embarked on the path of democratic transformation, nostalgia for the “strong leader”, equalizing forms of resource allocation of the socialist type, “care” from the party, and, as a result, apathy, passive protest, absenteeism, lack of understanding of the need for constructive participation in democratic procedures. The relative share of paternalistic attitudes is considered as the common cultural background for most political processes in the countries of democratic transit.

To identify the features of political behavior, a pilot sociological survey was conducted, the main task of which –was to test the developed tools and determine the proportion of carriers of a certain level of rationalization. Each issue of the questionnaire was aimed at identifying various signs of rationality (consistency, responsibility, ability to predict, readiness for active actions, etc.). The empirical basis of this research was also made by analytical materials, results of sociological surveys of authoritative research centers of Ukraine.

The results of the study can be used for further study of the problems of political behavior in the conditions of democratization. The given recommendations on optimization of ways of rationalization of political behavior contribute to the development of strategies of democratization of the political culture of citizens in systems of transitive type, in particular in the activities of central and local government bodies, political parties and public organizations. Selected research materials will be useful for political science courses.

Key words: democratic society, political culture, political behavior, rationalization, leadership, attitudes, political activists, protest behavior, masses, irrational behavior.

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THIRD DIRECTORY

Scientific works in which published main scientific results of the dissertation:

Articles in scientific specialized editions of Ukraine:

1. Dodonov D. Rational component of absenteeism as a specific manifestation of political behavior. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. Series 22. Political science and teaching methods of socio-political disciplines* [Rep. Ed. O. Babkin]. Kiev: NPU M. P. Drahomanov. 2015. Issue 18. P. 74–80.

2. Dodonov D. The problem of typology of political behavior. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. Series 22. Political science and teaching methods of socio-political disciplines*. [Rep. Ed. O. Babkina]. Kiev: NPU M. P. Drahomanov. 2016. Issue 19. P. 83–88.

3. Dodonov D. Rationality as a criterion for the typology of political behavior. *Scientific Herald of the International Humanitarian University. Series: History. Philosophy. Politics: Sb. sciences works*. Odessa: Phoenix. 2017. Issue No. 14. P. 104–108.

Articles in scientific journals included in international science-computer bases:

4. Dodonov D. The phenomenon of "complexity" and the search for authentic democratic procedures. *Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works* [Goal. Ed. VM Vashkevich]. Kiev: Gilea. 2016. No. 114 (11). P. 307–312.

5. Dodonov D. The phenomenon of populism in the modern political space. *Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works* [Goal. Ed. V. M. Vashkevich]. Kiev: Gilea. 2017. No. 123 (8). P. 287–292.

6. Dodonov D. Residential Universities: The Problems of the Present and the Prospects for Reintegration. *Gilea: Scientific Bulletin. Collection of scientific works* [Goal. Ed. V. M. Vashkevich]. Kiev: Gilea. 2017. No. 126 (11). P. 401–407.

Scientific works which certify the approbation of the materials of the dissertation and additionally reflect the received scientific results:

7. Dodonov D. Discourse as a Technology of Legitimation of Power. *The Role of Science, Religion and Society in the Formation of a Moral Person: Materials of the XXXIII International Scientific and Practical Conference*. April 18, 2014. Donetsk: "East Publishing House", 2014. P. 43–45.

8. Dodonov D. On the significance of local conflicts in intercivilization relations based on S. Huntington's model. *Modernization of the socio-humanitarian space: historical experience, challenges and prospects. additional materials participant Allukr science-practice conf. from international Participation*. May 14–15, 2015. Vinnitsa: "Nilan-LTD.", 2015. P. 181–183.

9. Dodonov D. "From Myth to Logos": rationalization of violence in hybrid wars. *Social Forecasting and Designing a Future Country: Peacemaking in Hybrid Wars: Sb. additional materials participant VI Intern. sciences Conf*. March 25, 2016. Zaporozhye: KSK-Alliance, 2016. P. 48–50.

10. Dodonov D. The question of the role of myths in the legitimization of violence. *Philosophy. Man. Present: Sb. additional materials participant Allukr science-practice conf. from between Participation dedicated to the 80th anniversary of the foundation of Donetsk National University Vasyl Stus*. April 4–5, 2017 Vinnitsa: LLC "Nilan-LTD.", 2017. P. 74–76.

11. Dodonov D. Rationality of behavior of political activists (according to the results of a sociological survey). *Kyiv Philosophical Studies: Sb. additional materials. participant sciences conf*. May 17–18, 2018 Kyiv: Kyiv University Boris Grinchenko, 2018. P. 200–202. URL: http://iff.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/PDF/Kyiv_philos_studii_2018/Тези_на_КФС-2018.pdf (Last accessed: 03.03.2019).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	26
1.1. Поняття політичної поведінки в категоріальному апараті політології.....	26
1.2. Сучасний дискурс раціоналізації політичної поведінки.....	45
1.3. Методологія дослідження раціоналізації політичної поведінки в умовах формування демократичного суспільства.....	61
Висновки до першого розділу.....	80
РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	84
2.1. Взаємозв'язок раціонального та ірраціонального в структурі політичної поведінки.	84
2.2. Форми політичної поведінки в умовах демократизації українського суспільства.....	102
2.3. Проблема типологізації політичної поведінки та принципи побудови моделі поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації	128
Висновки до другого розділу	138
РОЗДІЛ 3. ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗА КРИТЕРІЄМ РАЦІОНАЛЬНОСТІ.....	142
3.1. Типи політичної поведінки лідерів.....	142
3.2. Аналіз політичної поведінки активістів	162
3.3. Рівні раціоналізації масової політичної поведінки.	182
Висновки до третього розділу.....	199
ВИСНОВКИ	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	206
ДОДАТКИ.....	235
Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	235
Додаток Б. Відомості про апробацію результатів дисертації.....	238

Додаток В. Модель поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації.....	240
Додаток Г. Ірраціональне та раціональне в структурі політичної поведінки.....	241
Додаток Г. Матеріали пілотажного соціологічного дослідження: Рівень політичної раціональності суспільства.....	242

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність теми зумовлена проблемами розбудови демократичних інститутів і формуванням громадянського суспільства. Історичний перебіг подій спрямував розвиток України від пострадянського, постсоціалістичного до європейського, демократичного життя. За цих умов нагальною стає потреба в активізації громадянської участі в політичному житті країни, адже формування розвиненого демократичного суспільства уможлиблюється тільки через залучення до цього процесу раціонально мислячих громадян. Раціональність об'єктивно постає однією з базових цінностей демократичної політичної культури.

Однак на хвилі демократизації до вищих ешелонів влади часто потрапляють політики популістського гатунку, для яких власна кар'єра, зростання популярності, індивідуальні здобутки є важливішими за загальне благо та суспільні інтереси. Вони навчилися маніпулювати суспільною думкою, ретельно опікуються іміджем, рейтингом, динамікою популярності, демонструють майстерність у вирішенні «проблем», які самі штучно створюють, для привертання уваги до своєї персони. Орієнтація на популістські зразки поведінки з боку політичних авантюристів і циніків, попри випадкові й тимчасові перемоги, які така поведінка спричиняє, зумовлює загальну негативну реакцію електорату, який все менше довіряє пустим деклараціям, відчуває відмінності між словами та реальними справами. Зниження рівня довіри до політичних лідерів і партій призводить до зростання абсентеїзму та протестної поведінки серед громадян. Занадто низький рівень лояльності до влади й падіння рівня життя – це шлях, швидше, до охлократії, а не демократії.

Необхідно враховувати, що демократичні реформи не обов'язково завершуються встановленням консолідованих демократій західного зразка. Під час застосування універсальних рецептів демократизації завжди існує

ризик їх відторгнення соціумом, спокуси «вождизмом» і рецидивів авторитарного минулого. Демократичні перетворення зазвичай характеризуються проблемністю, невизначеністю та негарантованістю результатів. Саме тому існує нагальна потреба в раціоналізації поведінки політичних акторів усіх рівнів, яка б могла мінімізувати ірраціональні, у тому числі емоційні, егоїстичні, підсвідомі мотиви.

Дослідження раціоналізації політичної поведінки в умовах формування демократичного суспільства є особливо своєчасним й актуальним. Сучасне суспільство чекає від політикуму на культивування нової генерації, яка б діяла зрозуміло, логічно, прозоро, цілеспрямовано. У появі привабливого образу політичного діяча – громадянина, патріота, носія ідеалів своєї партії, – і водночас раціонально діючої особистості, вбачається перспектива успішності та незворотності демократичних перетворень.

В останні роки поміж західноєвропейських вчених дослідженням розвитку демократії займалися А. Блез, Т. Дойблер, Г. Кордеро, Й. Мюллер, С. Стекер та інші. Новим аспектом в їх роботах є увага до відповідності представництва інтересів населення владою та виконавчих повноважень урядів демократичних країн. Вивченню політичної поведінки в країнах розвиненої демократії XXI ст. приділяють увагу Л. Боде, А. Вігг, С. Гюттер, М. Захар, І. Колстед, Дж. Лорензіні, Дж. Мондак, Дж. Осер, С. Фельдман, І. Хаас, М. Хугі, С. Шнайдер та інші. Емпіричні дослідження електоральної поведінки, як найрозповсюдженішої форми політичної участі, зосереджені в роботах А. Вагнера, Н. Гігера, В. Кваліна, Л. Лаустена, Р. Лачата, Д. Трабера, А. Фалковскі, С. Хаусермана та інших. Серед сучасних вітчизняних дослідників процесу демократизації слід назвати Д. Арабаджиєва, О. Бабкіну, М. Бессонову, О. Бірюкову, М. Буник, Н. Гедікову, А. Грамчук, В. Дергачова, Н. Латигіну, М. Лукашевича, Ф. Рудича, В. Северинюка. У доробках Н. Грицяк, А. Колодій, В. Мартиненка демократичність врядування пов'язують із розширенням участі громадян в управлінні державними й місцевими справами. Окремі аспекти політичної поведінки розглядали такі

українські вчені як І. Алексеєнко, В. Бортніков, І. Варзар, О. Воляннюк, Д. Гаврилюк, Б. Гаєвський, С. Гелей, М. Головатий, В. Горбатенко, В. Денисенко, І. Дзюбко, І. Доцяк, Ф. Кирилюк, І. Климкова, Е. Ключенко, О. Куценко, О. Лазоренко, О. Новакова, М. Остапенко, А. Пойченко, В. Потульницький, Н. Ротар, С. Рутар, С. Рябов, М. Сазонова, В. Скиба, В. Туренко, Ю. Шемшученко та інші.

Водночас, не зважаючи на значну кількість публікацій, присвячених різним аспектам політичної поведінки, відчувається необхідність дослідження її раціоналізації в умовах формування демократичного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Обраний напрямок дослідження пов'язаний із комплексною науковою темою кафедри політичних наук «Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії», що входить до Тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», а також темою «Розробка концептуальної моделі реінтеграції українських переміщених університетів» (номер державної реєстрації 0117U003856), яка була виконана в НПУ імені М. П. Драгоманова на замовлення Міністерства освіти і науки України.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 07 квітня 2015 року).

Мета дослідження – визначити сутність та специфіку раціоналізації політичної поведінки в контексті формування демократичного суспільства, запропонувати ціннісні критерії її типологізації.

Для досягнення поставленої мети в дисертації визначено такі **завдання**:

– уточнити зміст поняття «політична поведінка» в категоріальному апараті політології;

- охарактеризувати сучасний дискурс раціоналізації політичної поведінки та головні аспекти методології дослідження політичної поведінки в умовах демократичного транзиту;
- довести закономірний характер взаємозв'язку раціонального та ірраціонального в структурі політичної поведінки;
- визначити форми політичної поведінки в сучасному демократичному суспільстві;
- побудувати модель поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації;
- типологізувати поведінку політичних лідерів і політичного активу;
- визначити основні типи масової політичної поведінки відносно рівня раціоналізації.

Об'єкт дослідження – політична поведінка в умовах демократизації політичного життя суспільства.

Предмет дослідження – раціоналізація політичної поведінки як ціннісна умова формування демократичного суспільства.

Методологічною основою дослідження раціоналізації політичної поведінки є поліметодологічний підхід, який органічно поєднує можливості спектру політологічних методів (оскільки у центрі уваги саме політична поведінка суб'єктів різних рівнів як невід'ємна частина політичної культури суспільства); методів філософської рефлексії (оскільки необхідно вивчити багатоаспектний феномен раціоналізації); методів інших наук, зокрема психології, соціології (статусно-рольовий, ситуаційно-психологічний тощо), загальнонаукових підходів, а також загальнологічних методів (аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, порівняння, узагальнення, аналогію), що дозволили комплексно осмислити специфічні умови демократизації для політичної діяльності та участі у міждисциплінарному їх вимірі.

Під час дослідження використано типологічний (при виокремленні типових моделей політичної поведінки), інституціональний (при описі інституціональних форм політичної поведінки), ціннісно-нормативний (при характеристиці цінностей демократичної культури), структурно-функціональний (при визначенні структури й функції політичної поведінки), антропологічний (при виявленні природи й сутності феномену раціоналізації), статусно-рольовий і ситуаційно-психологічний (при констатації мотивів поведінки політичних суб'єктів), конкретно-історичний (при аналізі новітніх форм політичної поведінки в Україні та світі загалом), системний підходи (при розгляді політичної поведінки та політичної культури як складових політичної системи).

У дисертації застосовано ті наукові методи, вибір яких залежав від мети, завдань, об'єкта аналізу. Йдеться зокрема про методи дискурс-аналізу (при окресленні смислів демократичних трансформацій), моделювання (при побудові моделі політичної поведінки в залежності від ступеню раціоналізації), раціональної реконструкції (при уможливленні відтворенні політичних подій в Україні 2013–2014 рр.). Важливими у дослідженні були принципи об'єктивності, історизму, сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного та історичного тощо.

Для виявлення рівня раціональності політичної поведінки було проведено пілотажне соціологічне опитування, головне завдання якого – апробація розробленого інструментарію та визначення питомої ваги носіїв певного рівня раціоналізації. Кожне питання анкети мало на меті виявлення різних ознак раціональності (послідовність, відповідальність, здатність до прогнозування, готовність до активних дій тощо). Емпіричну основу дослідження склали також аналітичні матеріали, результати соціологічних опитувань, проведених Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Київським міжнародним інститутом соціології, Центром

соціальних та маркетингових досліджень SOCIS, Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що дисертація є цілісним дослідженням тенденції раціоналізації політичної поведінки в умовах формування демократичного суспільства. Результати дослідження, що містять наукову новизну, можуть бути сформульовані у ряді положень.

Уперше:

– враховуючи взаємозв'язок раціонального та ірраціонального в політиці, представлено модель, що фіксує типи поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації (низький, середній, високий). Виокремлено дев'ять поведінкових установок політичної поведінки: лідерів (фаталістична, прагматична, рефлексивна), політичного активу (популістська, лобістська, запрограмована), мас (інертно-пасивна, мобілізована, автономна);

– за допомогою поданої моделі здійснено аналіз політичної поведінки суб'єктів різного рівня участі у політичному житті України та зроблено висновок про зростання ситуативної раціональності, яка у діях лідерів та активістів відображається переважно у використанні технологічних прийомів і методів досягнення тактичних цілей, а у діях громадян – у зацікавленому ставленні до політичних подій без усталеної ідентифікації з певним політичним рухом чи партією, прагненні реалізувати свої інтереси за рахунок політичного вибору на підставі власного досвіду та соціально-групової солідарності. У той же час, високі рівні раціональності, які ґрунтуються на свідомому стратегічному баченні взаємозв'язку суспільних та індивідуальних інтересів, здатності його втілювати у політичній практиці за рахунок самоорганізації, знаходяться лише на початкових етапах формування, як для лідерів та активістів, так і для пересічних громадян;

– визначено тенденцію до підвищення рівня автономності політичної поведінки в українському суспільстві, форми якої збагачуються та апробуються в ході політичної боротьби. Її провідними чинниками є організовані протести (Майдани 2004 та 2013–2014 рр.), протидія гібридній агресії РФ, а також розповсюдження інтернет-технологій (блогерство, флеш-моби, стріт-арт протести, хактивізм).

Отримали подальший розвиток:

– теза про закономірний характер раціоналізації в ході демократичних перетворень, що проілюстровано через аналіз наукового дискурсу (концепції М. Вебера, Ю. Габермаса, Е. Даунса, Г. Саймона, Е. Фромма, М. Фуко та інших) щодо раціоналізації політичної поведінки;

– аналіз структурних чинників політичної поведінки: поведінкових передумов (інстинкти, цінності, потреби), мотивів (афекти, установки, ідеали та переконання), стимулів (страх, моральні, матеріальні та пост матеріальні стимули), суспільних регуляторів поведінки (архетип, традиція, закон).

Уточнено:

– загальну ієрархію політологічних категорій, що описують різні аспекти людських дій у сфері політичного («політична активність», «політична діяльність», «політична поведінка», «політична участь») у вигляді «мотрійкової» матриці;

– розуміння сутності демократичного транзиту, завдяки чому демократизація як перехід від тоталітарних, авторитарних політичних систем до демократичних, постає не незворотнім процесом з гарантованим напередвизначеним результатом, а постійним пошуком міри співвіднесення абстрактного демократичного зразка з політичними, цивілізаційними, етнічними, конфесійними реаліями в політичній поведінці громадян;

– інтерпретація таких проявів політичної поведінки як абсентеїзм, популізм, лобізм, персоналізація з виокремленням в кожній з них раціональних та ірраціональних складових.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для подальшого дослідження проблем політичної поведінки в умовах формування демократичної політичної культури. Проблема раціоналізації має як теоретичне (оскільки переосмислювалися класичні та некласичні тлумачення політичної реальності), так і практичне значення (адже сприяє напрацюванню стратегій демократизації політичної культури громадян в системах транзитивного типу). Надані рекомендації щодо оптимізації політичної поведінки доречно використовувати в діяльності центральних і місцевих органів влади, політичних партій, громадських організацій.

Запропонована в дисертації модель може стати підставою для розробки програми наукового дослідження раціоналізації поведінки суб'єктів політичного життя в Україні. Окремі матеріали дослідження будуть корисними для навчальних курсів з політології, соціології, психології, соціальної філософії у вищих навчальних закладах.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати дисертації отримані автором самостійно, всі опубліковані праці за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження обговорено на засіданнях кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова, на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних та науково-теоретичних конференціях: XXXIII Міжнародна науково-практична конференція «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 18 квітня 2014 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи» (Житомир, 14–15 травня 2015 р.), VI Міжнародна наукова конференція «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: миротворення у гібридних війнах» (Запоріжжя, 25 березня 2016 р.), Міжвузівська наукова конференція для молодих вчених, присвячена 25-річчю

Незалежності України (Вінниця, 21 квітня 2016 р.), Всеукраїнський круглий стіл «Involving Youth in Municipal Planning» (Вінниця, 7 жовтня 2016 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Філософія. Людина. Сучасність» (Вінниця, 4–5 квітня 2017 р.), IV Międzynarodowa konferencja naukowa «Edukacja humanistyczna w cywilizacji technicznej XXI wieku. W poszukiwaniu pedagogicznej równowagi» (Warszawa, 25 kwietnia 2017 r.), Наукова конференція «Київські філософські студії» (Київ, 17–18 травня 2018 р.).

Публікації. Основні висновки дисертації висвітлено в 11 наукових публікаціях, з них: 6 статей у фахових виданнях з політичних наук (зокрема 3 статті у виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз), 5 тез доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою, завданнями і логікою дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (306 позицій), 5 додатків. Загальний обсяг дисертації – 255 сторінок, основна частина – 189 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Поняття політичної поведінки в категоріальному апараті політології

Концепт «політична поведінка» описує складне й багатогранне явище політичного життя соціуму. Поведінковий аспект є дуже важливим для розуміння сутності процесів, які вивчає політологія.

Перш, ніж подати дефініцію цього концепту, спробуємо визначити його місце серед суміжних понять і категорій, оскільки один і той самий феномен може бути описаний за допомогою декількох термінів, кожний з яких має власні нюанси. Останнім часом в політичній науці з'являються стійкі ланцюги понять, що орієнтують на певну логіку осягнення подій і процесів.

Дослідник Ю. Ірхін називає їх «категоріальними рядами», наводячи як приклади наступні зв'язки:

а) політика – політична влада – політичне життя – політична сфера – політичний устрій – політичний режим – політичне управління – політичні процеси;

б) велика соціальна група – політична організація великої соціальної групи – політичні відношення – політичні інтереси – політична діяльність – політична участь – політичні процеси;

в) політичні ідеї – ідеологія – свідомість – культура – комунікація [87, с. 540].

Цікавим видається підхід львівського політолога О. Коляси, який у своїй дисертації «Політичний інтерес як спосіб раціоналізації суспільних відносин» визначає місце центральної категорії дослідження в системі «політична цінність» – «політичні потреби» – «політичний інтерес» [102].

Розміщення категорій у наведених рядах не є довільним, він не стільки віддзеркалює рух думок дослідників, скільки фіксує процесуальну сутність об'єктивних проявів політичного. Кожний з категоріальних рядів концентрує увагу навколо певного виміру: організаційного, інституційного, комунікативного тощо. Вочевидь, поведінковий вимір також має власну специфіку, але оскільки в літературі ми не знайшли відповідного категоріального ряду, спробуємо самостійно його вибудувати на підставі деконструкції існуючих політологічних концептів.

На наш погляд, розкриттю змісту політичної поведінки сприятиме аналіз таких суміжних понять як «політичний процес», «політична культура», «політична активність», «політична діяльність», «політична участь». Кожна з цих категорій має тотожні та відмінні ознаки в змісті, саме тому теоретично виваженим буде їхній подальший розгляд.

Водночас, неможливо не помітити, що кожне з наведених понять має предикат «політичне», орієнтуючи дослідників на певну специфіку, своєрідну забарвленість, змістовне «коло», вступаючи до якого певний об'єкт набуває особливих рис і, навпаки, покидаючи це коло, об'єкт ці риси втрачає. Звертаючи увагу на таку обставину, методологи політичної теорії пропонують починати побудову будь-яких категоріальних рядів саме з концепту «політичне». Така вимога, на наш погляд, є повністю обґрунтованою, але за умов чіткого визначення того, що саме розуміють як політичне.

Проте саме ця вимога навряд чи може бути виконана з огляду на чисельні інтерпретації відповідного концепту починаючи, аж з самого А. Зігфріда [298]. Свої бачення «політичного» оприлюднили такі авторитетні автори, як М. Вебер [30], К. Шмітт [231], Х. Арендт [10], А. Хеллер [220], Дж. Роулз [174] та інші.

Так, наприклад, М. Вебер пов'язує поняття «політичне» з асоціацією, якщо виконання її розпоряджень здійснюється під загрозою або із застосуванням примусу з боку адміністративного органу. При цьому,

М. Вебер обмежує критерій «політичного» безперервністю влади, поширенням її впливу на певну територію, наявністю спеціальних органів примусу. Крім того, він реєструє перелік прикладів можливого використання цього концепту, починаючи від державних і закінчуючи побутовими аспектами. Так з'явилося розуміння «політичного», як певного ареалу, сфери, галузі, що об'єднує різні та багатопланові явища.

Наступний крок до концептуалізації «політичного» було зроблено німецьким політичним філософом К. Шміттом, який у своїй роботі «Поняття політичного» виклав елегантну й лаконічну формулу зростання ступеня інтенсивності соціальних відносин, яка досягає рівня «друг-ворог» [231, с. 37–67]. «Ядро, сутність політичного, – підкреслює К. Шмітт в іншій роботі, – не просто ворожнеча, але розрізнення друга й ворога, політичне передбачає їх обох – друга й ворога» [232, с. 138–139]. Держава, за К. Шміттом, – це орган, який не лише ухвалює остаточне рішення, а й визначає модель «друг-ворог». «Політичне», на його думку, може черпати силу в найрізноманітніших сферах людського життя, в його релігійних, економічних, моральних та інших протиріччях. Воно характеризує певну ступінь об'єднання або роз'єднання людей, чиї мотиви можуть мати економічний, релігійний, етнічний характер, та породжувати в різні часи різні об'єднання або роз'єднання. У такий спосіб «політичне» перетворюється на інструмент тотальної мобілізації всіх матеріальних і духовних ресурсів, їх підпорядкування загальній меті.

Для кращого усвідомлення духу концепції К. Шмітта необхідно вказати, що вона виникла в роки «холодної війни», коли формувалася біполярна система міжнародних відносин, і, здавалося, сама планета була поділена за принципом «друг-ворог». Концепція «політичного» стала своєчасною відповіддю на запити епохи, що дозволило О. Філіппову вказати на виняткову здатність К. Шмітта створювати «вірусні формули» [211, с. 383].

У принципово іншому ракурсі рухається Х. Арндт, зосередивши увагу на питанні про владні та державні відносини з акцентом на феномені «влада-

вплив». У своїх міркуваннях про особливості «політичного» Х. Арендт спирається на приклад давньогрецького полісу. Політичне для неї – це «простір явленості» людської діяльності, яку здійснюють «перед іншими та для інших» з метою досягнення свободи [210, с. 53]. Влада, на думку Х. Арендт, – це те, що не дає «політичному» розпадатися, а те, від чого політичні спільноти гинуть, є втратою влади, тобто безвладдям.

Більш конкретизовано до цього питання підходить А. Хеллер, виокремлюючи два теоретичні напрямки, якими обґрунтовано поняття «політичного». Згідно з першим, «політичне» визначають як певну «річ» (фактор, властивість), яку підтримують або не підтримують інші «речі». Згідно з другим – певна сфера діяльності чи система, що робить «політичну» природу притаманною будь-коли будь-кому. Те, що виходить за межі цієї сфери, перестає бути «політичним». Для А. Хеллер «політичне» є «практичною реалізацією універсальної цінності – свободи – у суспільній сфері. Раціональність, рівність і мир, як і багато інших цінностей, належать до арсеналу політично активних цінностей, тільки якщо їх конкретизація – прямо чи опосередковано – пов'язана зі свободою» [220].

Тоді як, В. Подорога наголошує на тому, що сьогодні «політичне» – це «особистісне знання, яке не може бути переведене ані в групову, ані в будь-яку іншу колективну власність» [157, с. 7]. Він критично ставиться до концепції К. Шмітта, слушно вказуючи на певну архаїчність поглядів останнього в умовах, коли політичне життя вже не може бути монополізовано державою. «З незрозумілим неспокоєм вивчаєш роздуми К. Шмітта про зміст політичного в дилемі «друг-ворог». Незрозумілим є захоплення примітивною геологією творів Шмітта, що невідомо звідки взялась у нашої освіченої публіки... Там, де політичне одержавлюється і в суспільство не подається критично осмислене знання, починається швидка моральна та інтелектуальна деградація його інститутів» [157, с. 8].

Якщо для класичної парадигми політичної науки центральною категорією, що віддзеркалює саму суть політики, є категорія *влади*, то

чисельні концепції «політичного» розчиняють цю суть у широкому колі найрізноманітніших суспільних проблем. І хоч багатоманіття процесів у політичній сфері, врешті решт, дійсно зводиться до процесу досягнення й утримання політичної влади, розширення тлумачення більше відповідає постмодерністському уявленню про суспільне життя. Сьогодні «політичне» настільки суттєво проникло в наше повсякденне життя, що намагається підпорядковувати собі очевидні речі. Екологічні, соціальні, гуманітарні, освітянські акції та рухи стають політичними саме через залученість в них політичних діячів. Все це свідчить про те, що феномен «політичного» стає більш складним та багатограним, таким, що не може бути зведеним тільки до однієї формули боротьби за владу.

«Політичне – це сингулярне, нерегулярне, індивідуальне, не колективне, надлишкове, недостатне; воно належить спільноті, що вільно змінюється окремими його акторами, не пов'язаними між собою єдиними цілями, ідеологією, волею до влади. Таку мерехтливу спільноту «втягнутих» не можна уподібнювати ані до «анархістських груп-у-злитті» (Ж.-П. Сартра), ані до «шизосуб'єктів» (Ф. Гватарі, Ж. Делеза), що намагаються вступити в боротьбу за владу. Ця спільнота не існує компактно в реальному просторово-часовому й культурному локусі, вона є віртуальною, постійно змінюється, концентрується біля вогнища особистісного знання, що формується» [157, с. 8]. Звідси випливає розуміння *політичного* як особливої, унікальної, тобто особистісної форми знання та дії.

На нашу думку, тлумачення «політичного» В. Подорогою узгоджується з постмодерністською методологією аналізу постсучасних процесів, яку зараз активно використовують у соціальних науках. Водночас, у ньому приваблює заперечення тотальності «політичного», його підпорядкування єдиному центру, його напередзаданій телеології. «Політичне» як установку на особистісні знання і вчинки протиставлено різним видам державної влади.

Навіть стислий перелік основних концепцій «політичного» дозволяє зробити попередній висновок про незавершеність методологічних пошуків у

цьому напрямку. Це той самий випадок, коли розмаїття поглядів та інтерпретаційних схем іде не на користь самому концепту. Тому, мабуть, має певний смисл у конкретизації процесуальної сутності «політичного» за допомогою наступної ланки нашого категоріального ряду – поняття «*політичний процес*».

У загальному сприйнятті *політичний процес* – це динамічна характеристика системи реалізації політики, сутність якої полягає у здійсненні політичними суб'єктами своїх особливих ролей і функцій. Він є сукупністю функціонування всіх суб'єктів політичних зв'язків, що спрямоване на створення, змінення та на діяльність політичної системи суспільства.

У новітній західній політології політичний процес досліджують з позицій системного, структурно-функціонального, біхевіористського (від англ. behaviour – поведінка), інституційного підходів, як от:

- сукупність дій щодо забезпечення формування, зміни, перетворення та діяльності політичної системи (Г. Алмонд, Д. Істон [4, 86]);
- «результуючий вектор» політичних прагнень, цілей, потреб та ціннісних орієнтацій суб'єктів певної політичної події (Г. Лассвелл, Ч. Мерріам, Г. Госснел [281, 131, 266]);
- трансформація політичних інституцій (С. Гантінгтон [218, 219]).

Політичний процес як науковий термін найчастіше використовують у трьох значеннях: по-перше, для визначення політичної динаміки, послідовності змін; по-друге, для дискурсу низки виокремлених, партикулярних, фрагментизованих дій і явищ (виборчий процес, законодавчий, регіональний, процес прийняття рішень тощо); по-третє, як модель функціонування політичної системи загалом. Існують й інші варіанти розуміння цього явища, але, як на нашу думку, найбільш доречним в контексті цього дослідження, буде розуміння його як цілісної характеристики функціонування всієї політичної системи.

Якщо уявити собі політичну систему в вигляді «чорного ящика», то можна визначити «вхідні» та «вихідні» сигнали. Політичний процес означає перехід перших у другі. На думку Д. Істона, існує два види «входу»: *підтримка* та *вимоги*. Вимоги він інтерпретує як звернення мас до органів влади з приводу перерозподілу ресурсів. Підтримка – вираз політичної лояльності до владного режиму. Підтримка може проявлятися у формі вчасної сплати податків, неухиляння від військового обов'язку, визнання нових соціальних інститутів, відданість лідерам, участь у демонстраціях на підтримку керівництва тощо. Через «вхід» зовнішнє середовище, в тому числі економічне, соціальне, культурне, впливає на політичну систему. Наслідком цього впливу буде реакція останньої на вимоги або підтримку, що й являє зміст політичного процесу. На «виході» приймаються авторитетні рішення влади з приводу перерозподілу ресурсів, повноважень і цінностей. Вони можуть існувати у вигляді нових законів, асигнувань на визначені потреби, політичних декларацій тощо. В цьому контексті політичний процес налаштовує на монолітне сприйняття всіх діючих акторів у їхньому спільному ритмі станів і дій, на розуміння та узгодження їхніх прагнень. Такий підхід дозволяє дослідити тенденції функціонування «політичного», тобто оцінити якість та соціальне призначення політичної динаміки [86].

Дослідник М. Гетьманчук характеризує політичний процес як один із суспільних процесів, соціально-політичних дій, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нової політики; сукупність різних видів діяльності суб'єктів політики, що внесені в динаміку практично політичних відносин, охоплюють усі стадії функціонування політичної системи і спрямовані на досягнення політичної мети [164]. Як стає очевидним, категорію «політичний процес» описують завдяки таким категоріям політології, як «політична дія», «політичний суб'єкт», «політична мета». Тут уже поведінковий вимір стає відчутним, а сама політична поведінка уможливорює існування цієї динаміки, є тією клітиною, завдяки якій розгортається політичний процес.

На нашу думку, політичний процес, є всеохопним явищем у соціумі та формує засади *політичної культури*, але, водночас, і зазнає певного її впливу. В кожній соціальній дії можна відчутти рівень політичної культури – від теоретичного дискурсу до специфічного «спілкування» за допомогою зброї.

Політична культура задає та окреслює норми поведінки та «правила гри» в політичному просторі. Вона формує в окремому індивіді керівні засади політичної поведінки, а в соціумі – набір цінносних орієнтацій, що забезпечують єдність цього соціуму. В політичних науках затвердилося декілька засадничих підходів до розуміння терміну «політична культура»:

- по-перше, політичну культуру сприймають як систему цінностей суспільства та структуру політичних інституцій;
- по-друге, політична культура – це певна сукупність принципів та моделей поведінки;
- по-третє, політична культура визначається як система принципів, настанов, поглядів та моделей масової поведінки, що склалися протягом часу.

Важливо підкреслити, що політична культура, так само як і політична поведінка, має глибокі історичні і психосоціальні корені. «Поряд з раціональними позиціями, – пише Ю. Ірхін, – і цільовими діями в її межах існують феномени, які обумовлені нераціональними факторами, і які через це не піддаються простому причинно-наслідковому поясненню» [87, с. 540]. Польський соціолог А. Боднар до політичної культури відносить 1) знання політики, фактів, зацікавленість ними; 2) оцінку політичних явищ, оцінні судження, що стосуються того, як повинна функціонувати влада; 3) емоційну сторону політичних позицій, наприклад, любов до батьківщини, ненависть до ворогів; 4) визнання в цьому суспільстві взірців політичної поведінки, які визначають, як можна і варто діяти в тих чи інших ситуаціях (Цит. за: [87, с. 539]).

Розглядаючи політичну культуру, варто звернути увагу на концепції політико-правової культури демократичного типу О. Бабкіної. Наголошується на тому, що «політичну культуру суспільства великою мірою визначає рівень правосвідомості основних суб'єктів політичного життя, який відображає їхнє ставлення до чинного права. Від рівня, якості, змісту й характеру правосвідомості залежить те, якою буде поведінка суб'єктів політичного процесу: правомірною, соціально-корисною, конструктивною, або неправомірною, соціально-небезпечною, деструктивною для суспільства» [12, с. 5–10].

Отже, окрім того, що політична поведінка входить до структури політичної культури, обидві ще й *обумовлюють одна одну*. З одного боку, політична поведінка особистості та натовпу опосередкована рівнем політичної культури, вплетена в неї, з іншого – політична поведінка як феномен впливає на рівень політичної культури в суспільстві.

Наступною ланкою нашого категоріального ряду є *«політична активність»*, яку розуміють як усі види людських дій в межах політичного. При цьому акцент зроблено переважно на енергетичній (активістській) складовій, поки що без урахувань мети, яку ставлять перед собою актори. Така активність притаманна як окремим індивідам, що беруть участь у політиці, так і масам.

За дефініцією «Політологічного енциклопедичного словника» під редакцією Ю. Шемчушенка, «політична активність – це одна із форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів» [162, с. 22].

Цікавим аспектом політичної активності є те, що її протилежністю є «політична реактивність», а не «політична пасивність» як класична протиположна активності, адже неможливо собі уявити, як за суцільної пасивності мас або інших форм прояву політичного саботажу спільних справ був би можливим

політичний процес. При цьому не має значення, якою саме (тоталітарною, авторитарною, демократичною) є ця політична система [93].

Особливе місце у вивченні політичної активності займають атитюдні дослідження. Концептуалізацію атитюду здійснив Г. Олпорт [242]. На підставі аналізу наявних дефініцій цього поняття він визначив сутнісні риси атитюду: соціальна орієнтація об'єктів, з якими пов'язані відносини та поведінка особи; усвідомлений характер таких відносин і поведінки; їх емоційна складова; важливість набутого досвіду у формуванні соціальних настанов та їх динамічна сутність. Сам *атитюд* сприймався як конкретний стан свідомості та психіки, що виявляє *готовність* до реакції, сформовану на базисі отриманого досвіду.

Іншою альтернативою «відносинам» було поняття «диспозиції» (Г. Валлес), яка об'єднує поведінковий і ментальний зріз проблеми [207]. В свою чергу, Е. Феріс вважав, що атитюд – це не тільки «диспозиція», а й «переддиспозиція», адже особистість завжди схильна мислити та діяти певним чином [209]. Врешті решт, після появи теорії соціальної установки (У. Томас) сприймання нового об'єкта неодмінно спричиняє формування нової соціальної установки. У. Томас був переконаний, що основою виникнення нових установки ніколи не буває інша установка, однак одна соціальна установка завжди залежить від іншої та від оцінки, яку людина ставить соціальному об'єкту, на який спрямована установка [300].

Далі ми повернемося до питання про місце атитюду в структурі політичної поведінки (поки що нам достатньо зафіксувати стан психологічної готовності) індивіда до дії. На рівні категорії «активність» фіксується схильності актора до самореалізації свого внутрішнього потенціалу. В політичній сфері це проявляється через активізм, коли дію здійснюють заради самої дії, а не якоїсь іншої мети. Якщо, наприклад, ідеться про політичний протест, то його організатори можуть сьогодні повністю обмежитися, по-перше, залученням до акції якомога більшої кількості людей,

а по-друге, підтвердити своє право на протест. «У той час як у минулому головне у протесті було повідомлення, а успішність визначалася мірою впливу на політичний результат, то на сьогодні першочерговим завданням стає ступінь яскравості новини, її епатажності й екстравагантності. Таким чином, новітні протести, оцінюються здебільшого за тим, як вони впливають на почуття протестувальника та який ажіотаж навколо акції створює «протест заради протесту»» [194, с. 355]. Це відповідає постсучасним уявленням про політику як нескінчену гру, в якій участь є важливішою за результат.

Якщо ж до розгляду політичної активності ми залуцаємо цільові фактори, тобто враховуємо мету, на досягнення якої спрямована дія суб'єктів політики, то коректніше буде говорити не про активність, а про діяльність.

У найбільш загальному значенні *політична діяльність* – це сукупність форм дій політичних акторів, обумовлених певною політичною позицією і пов'язаних з досягненням мети та реалізацією власних політичних інтересів [130, с. 153].

Аналізуючи відносини між поняттями «політична діяльність» і «політична активність», О. Додонов пише: «Враховуючи той факт, що вони не набули в літературі чіткого й однозначного тлумачення, хотілося б зазначити: «активність», на нашу думку, означає наявність у особистості соціально-біологічної енергії та здатності до дії. Категорія «діяльність» (активність + мета) символізує *цілеспрямовану* активність людини в різних сферах суспільного життя. Категорія «політична діяльність» є вужчою за поняття «діяльність» і означає зусилля осіб, соціальних і суспільних груп тільки у сфері політики, межі якої, правда, є досить динамічними» [66, с. 6].

Політична діяльність детермінована багатьма чинниками, включаючи економічні інтереси, культурний розвиток, рівень розвитку соціальної структури тощо. Водночас, політична діяльність сама відбивається на економічній та інших формах діяльності, позитивно або негативно впливаючи на їх розвиток. З історії стає очевидним, що інколи, особливо за

кризових обставин, зворотний вплив політичної діяльності може бути вирішальним для економічного, соціального та культурного розвитку.

Політична діяльність може бути простою чи складною; законною чи незаконною; стихійною чи організованою; тривалою чи одномоментною; запланованою чи спонтанною; цілеспрямованою чи хаотичною; традиційною чи іноваційною тощо. В житті соціуму політична діяльність проявляється у двох аспектах – теоретичному та практичному. Теоретична політична діяльність пов'язана з формуванням політичних знань, політичної свідомості, розробкою ідеології тощо. Ґрунтується вона на таких теоретичних засадах, як творчість, політичне проектування, планування і т. ін. Практична ж політична діяльність – це безпосередньо керування та управління, набір та призначення кадрів, розробка і прийняття рішень, організація функціонування державних інститутів, їх взаємодія з політичними партіями, громадськими організаціями, пересічними громадянами тощо.

Змістовними характеристиками політичної діяльності є раціональність, ефективність, легітимність. Деякі дослідники (Г. Козирев та інші) вказують, що раціональність спрямована на визначення певної *суспільної потреби*, доцільності і наукової обґрунтованості політичної мети і способу її досягнення. Ефективність характеризує реальні результати політичної діяльності, а легітимність – підтримку політичної діяльності масами [99].

У сучасній європейській політології помітною є тенденція до *індивідуалізації* та *психологізації* досліджень політичної діяльності. Зокрема, авторський колектив монографії «Politik und Persönlichkeit» порушує проблеми дієвості політичної комунікації, ролі особистості в політичному житті, гендерні стилі політичної діяльності, значення особистих (неформальних) стосунків, «політичної дружби», зв'язку між харизмою, популізмом і персоналізацією тощо [159]. До речі, в російськомовному перекладі цієї книги підкреслено, що «персоналізація – процес, у результаті якого суб'єкт одержує ідеальну репрезентацію в життєдіяльності інших людей і може існувати в суспільному житті як особистість. Сутність

персоналізації полягає у дієвих перетвореннях інтелектуальної й афективно-потребнісної сфери особистості іншої людини, що відбуваються в результаті діяльності індивіда. Поняття персоналізації в цьому значенні введено В. Петровським. Єдиний ефективний шлях задоволення потреби в персоналізації – *діяльність*, оскільки саме через свою діяльність людина продовжує себе в інших людях, трансліює іншим свою індивідуальність» [159, с. 12].

Але на наш погляд, про психологізацію та персоналізацію коректно буде вести мову не стільки на рівні політичної діяльності, скільки на рівні *політичної поведінки*, адже саме в останньому випадку діяльність набуває особистісного забарвлення.

Як зазначає О. Шестопал, «термін «політична поведінка» розуміють як дії окремих учасників, так і масові виступи, як активність організованих суб'єктів влади, так і стихійні дії натовпу, як акції на підтримку системи, так і спрямовані проти неї. Більше того, голосування «проти» або неявку на вибори також трактують як форми політичної поведінки» [130, с. 275]. Ця розлога характеристика, подана авторитетним дослідником, перетворилася на найбільш розтиражовану в навчальній літературі дефініцію, хоч сама авторка навряд чи надавала їй такого статусу.

Децю більш чітким і виваженим виглядає визначення Є. Мелешкіної, згідно з яким політична поведінка є «суб'єктивно мотивованим процесом, в якому втілюється той чи інший вид політичної діяльності» [130, с. 153].

Дотичним до цієї дефініції є визначення А. Соловйова, який розуміє політичну поведінку як «усю сукупність суб'єктивно мотивованих дій різноманітних суб'єктів (акторів), що реалізують свої статусні позиції і внутрішні установки» [193, с. 376].

В обох визначеннях увагу слушно акцентовано на внутрішньому джерелі (*суб'єктивна мотивованість*) дій та вчинків. Змістовно категорія «політична поведінка» вказує на найрізноманітніші форми активності людей, завдяки яким відбувається відтворення та зміна політики як сфери

суспільства, як об'єктивної реальності. При цьому активність майже завжди розуміють як процес діяння, поводження, функціонування.

На наш погляд, такому дещо розширеному тлумаченню категорії «політична поведінка» ми зобов'язані, по-перше, тій обставині, що усвідомлення вітчизняними теоретиками сутності політичної поведінки відбувається внаслідок впливу різноманітних західних концепцій, в яких по-різному інтерпретують це поняття. Навіть на семантичному рівні, на рівні нюансів існують відмінності в перекладі, наприклад, з франц. «comportement politique», італ. «comportamento politico», нім. «politische Verhalten» та англ. «political conduct/behavior». Тобто у романських та германських мовних групах початково закладена специфічна смислова настанова, англійське behavior орієнтує нас на психологічну, зокрема, біхевіористську традицію, яка розглядає поведінку людей у системі координат «стимул-реакція». Складностей додають подвійні та потрійні переклади, що також розширюють смислове поле досліджуваного поняття.

По-друге, концепт «політична поведінка» конструюють, як і більшість політологічних понять, шляхом запозичення з повсякденної мови слова «поведінка» та конкретизації його предикатом «політична».

Вивчення політичної поведінки бере свій початок від досліджень електоральної активності населення, з узагальнення емпіричних даних соціології, демографії, соціальної та політичної психології. Але між електоральною та політичною поведінкою не можна поставити знак рівняння, адже політична поведінка є набагато ширшим поняттям, навіть в умовах демократичної системи вона включає в себе феномени, що виходять за межі виборчого процесу, наприклад, політична участь та протестна поведінка. Поза аналізом поведінки суб'єктів політики не може бути політичних відносин і політичної діяльності.

Оксфордський словник визначає як політичну «поведінку таких політичних агентів, як виборці, лобісти й політики» [106, с. 525]. Тобто будь-яку активність вважають політичною, якщо її суб'єктом є «політичні

агенти». На нашу думку, таке визначення обмежує зміст поняття суб'єктами й не розкриває істотних характеристик цього виду поведінки. Подане визначення є занадто спрощеним, воно не відповідає вимогам, які формальна логіка висуває до дефініцій, що найчастіше використовуються в науці, а саме, через рід та видову ознаку.

Серед існуючих дефініцій політичної поведінки є такі, що орієнтують нас на реактивний характер явища, яке визначають («політична поведінка – сукупність реакцій соціальних суб'єктів на діяльність політичної системи [161, с. 212]), а є й такі, що підкреслюють активність суб'єкта поведінки («поведінка політична – активність індивідів, груп, організацій, у сфері політичних відносин» [152, с. 567]). «Енциклопедичний словник з психології та педагогіки» включає до складу політичної поведінки не лише власне біхевіористський аспект, а й факти свідомості: «Політична поведінка – людські думки та дії, які відносяться до процесу управління. Політична поведінка включає і внутрішні реакції (думка, сприйняття, судження, установка, переконання), і дії, що можна спостерігати (участь у виборах, вираз протесту тощо)» [173].

Соціум як цілісна система є організмом, який виконує різноманітні функції. Вони реалізуються через різноманітну громадську життєдіяльність суспільства, тобто через систему відносин між індивідами та соціальними групами. Політична поведінка і є однією з таких суспільних *форм життєдіяльності* людей.

Змістовна конкретизація категорії «політична поведінка» відбувається в межах декількох наукових парадигм, що виникли та еволюціонують у міждисциплінарному просторі політології, соціології, психології тощо. Внаслідок так званої «біхевіористської революції» сформувався самостійний категоріальний апарат (потреби, інтереси, цінності, цілі, мотиви, установки, стимули, реакції) для опису соціально-психологічних аспектів людської поведінки як такої і політичної поведінки зокрема. У 1913 р. Дж. Уотсон

видає книгу «Психологія з погляду біхевіориста», в якій визнає, що не свідомість, а поведінка є справжнім предметом психології [304].

Біхевіористський підхід мав на меті дослідження поведінки індивідів і має у різних соціально-політичних системах та умовах (через суб'єктивне сприйняття спостерігача). Основним завданням біхевіоризму є переведення політології до *суспільно-емпіричної* науки та звільнення її від абстрактного підходу до фактів. Адже виключно факти можна розглядати як носії об'єктивності, розробка ж понять тільки заважає усвідомленню фактів і спрямовує їх до ідеологічних спекуляцій [251].

Цією проблематикою також займалися Р. Вольфінгер, П. Лазарсфельд, Г. Лассвелл, Ч. Меріам і С. Розенстоун [305, 284, 282, 131]. Основну увагу представники біхевіористського напрямку приділяли не вивченню політичних інститутів, а *механізмам* здійснення влади. Предметом їх дослідження була політична поведінка на індивідуальному та соціально-агрегованому рівні. В поле зору біхевіористів потрапили багатоаспектні політичні процеси, пов'язані з політичною поведінкою, такі як лідерство, участь у голосуванні та інших формах політичної активності, в тому числі неконвенціональних, і навіть латентних, (демонстрації, страйки). Біхевіористи намагалися досліджувати поведінку шляхом спостереження, а також *емпірично* перевіряти висновки.

Наприкінці 1960-х рр. Д. Істон запропонував переосмислити суть біхевіористської концепції та перейти до постбіхевіористської стадії вивчення поведінки. Новизна підходу полягала в неприйнятті політичного дослідження, яке має на меті перетворити дослідження політики та політологію в більш точну наукову дисципліну, яка базується на методології точних і природничих наук. Постбіхевіоризм має розвивати політичні науки за новими напрямками та не повинен прагнути законсервувати або зруйнувати певні методологічні підходи.

Також, Д. Істон навіть сформулював основні методологічні принципи *постбіхевіоризму*:

- зміст дослідження є важливішим за техніку дослідження;
- надмірне захоплення дослідженням виключно поведінки призводить до втрати зв'язків з реальністю;
- вивчення та розробка цінностей є невід'ємною частиною дослідження політики;
- політологи мають бути відповідальними перед суспільством і захищати людські цінності;
- «знати» – означає «діяти», втручатись у реальне життя [86].

Біхевіористська парадигма привернула увагу до *поведінкового* аспекту політичних процесів. Пізніше набувають розвитку системний, структурно-функціональний та політико-культурний підходи; в епоху кризи біхевіоризму й переходу до постбіхевіоризму активізуються теорія конфлікту, теорія раціонального вибору, все більшого визнання набувають неофрейдизм, неоінституціоналізм, структуралізм, постструктуралізм та постмодернізм.

Зокрема, відомий французький етнополітолог Ж. Баландьє узагальнив свої спостереження за примітивними племенами Африки в книзі «Політична антропологія», зосередивши увагу на феномені сакралізації політичного. Він проаналізував типи соціальної поведінки людей, що спричиняють різноманітні політичні практики, вказав на *мотиви, засоби, цілі* маніпулятивних стратегій можновладців, детально описав сакральні техніки закріплення додержавних, потестарних відносин. Фіксуючи *архаїчні* структури політичного в свідомості й поведінці людей Ж. Баландьє дійшов висновку, що саме ці структури визначають основні механізми здійснення політичної влади в сучасних умовах [13].

У межах структуралізму, постструктуралізму, постмодернізму, так само, як і в неофрейдизмі, окремі прояви політичної поведінки суб'єкта розглядають не як самодостатні біхевіористські «стимул-реакції», а як обумовлені зануреними у політичну культуру свого соціуму *діями* конкретної особистості, що надає їм певного смислу.

Отже, в зазначених парадигмах відчутний загально антропологічний ухил, коли людину тлумачать як об'єкт і суб'єкт політичних відносин, але сутність політичної поведінки не може бути зведена до суто зовнішніх її проявів. Окрім дилеми «свідоме-безсвідоме» в структурі політичної поведінки існує низка конкретних психологічних елементів, які роблять аналіз політичної поведінки більш точним. «Незалежно від того, яким терміном користуються психологи, – пише Д. Ольшанський, – вони розрізняють три форми прояву людської активності: інстинкти, навички й розумні дії. Ця психологічна класифікація форм діяльності є корисною і для опису в політиці» [151, с. 189].

Однак час не зупинити, і через постійні бурхливі зміни, трансформації та модернізації в політичному житті необхідність у пошуку нових інтерпретаційних моделей політичної поведінки не зникає. Сукупність різних форм політичної поведінки – має загалом та кожного індивіда зокрема – створює політичний «клімат» країни.

Можна підсумувати, що політичну поведінку достатньо ретельно вивчили за останні півтора століття. В ХХІ ст. особливо активно дослідженнями в цьому напрямку займаються Л. Бодє [245], С. Гюттер, Дж. Лорензіні [273], М. Захар [306], І. Колстед, А. Вігг [279], Дж. Мондак [286], Дж. Осер, М. Хугі [289], С. Фельдман [262], І. Хаас, С. Шнайдер [268] та інші. Емпіричні дослідження електоральної поведінки, як найрозповсюдженішої форми політичної участі, оприлюднені в роботах В. Кваліна й А. Фалковскі [254], Л. Лаустена [283], Р. Лачата, А. Вагнера [280], Д. Трабера, Н. Гігера, С. Хаусермана [301].

Окремі аспекти політичної поведінки розглядали такі українські вчені, як І. Алексєєнко [3], О. Бабкіна [12], В. Бортніков [19], І. Варзар [27], О. Воляннюк [34], Д. Гаврилюк [35], Б. Гаєвський [36], С. Гелей [40], М. Головатий [43], В. Горбатенко [47, 48], В. Денисенко [59], І. Дзюбко [63], І. Доцяк [78], Н. Кирилюк [93], І. Климкова [96], Е. Ключенко [97], О. Куценко [111], О. Лазоренко [112], О. Новакова [145, 146, 147],

М. Остапенко [154, 155], А. Пойченко [158], В. Потульницький [168], Н. Ротар [177], С. Рутар [179], С. Рябов [181], М. Сазонов [167], В. Скиба [191], В. Туренко [203], Ю. Шемшученко [227] та інші.

Подальша деталізація змісту політичної поведінки відбувається на рівні *політичної участі*, яка, як уже було зазначено, віддзеркалює один з аспектів політичної поведінки.

Якщо політична діяльність є сукупністю організованих дій акторів політики, спрямованих на реалізацію основних функцій політичної системи, а політична поведінка відображує якісну характеристику суб'єктивно-мотивованої діяльності, то політична участь – це залученість громадян у політичний процес, активні політичні вчинки. Дехто із сучасних політологів за допомогою терміну «політична участь» намагається довести реальність здійснення права всіх груп брати участь у прийнятті рішень та безпосередньо впливати на владу.

Так, на думку А. Брегеда, політична участь є або етапом, що передуює політичній діяльності, або допоміжною сферою, яка може впливати на політику у двох напрямках: засвідчувати сприйняття чи несприйняття суспільством цієї діяльності [20]. Звідси випливає, що головна відмінність політичної діяльності та політичної участі полягає в часовій тривалості: діяльність – це процес тривалий, якщо не постійний і певною мірою *запланований*; участь характеризується переважно короткотривалістю та *спонтанністю*.

На нашу думку, для опису співвідношення понять «політична активність» – «політична діяльність» – «політична поведінка» – «політична участь» доречною постає аналогія з мотрійкою: кожна наступна категорія «знаходиться» всередині попередньої, розкриваючи її суттєві аспекти. При цьому і активність, і діяльність, і поведінка, і участь напряду залежать від політичного процесу, який за допомогою різноманітних факторів (економічних, соціальних, правових, релігійних тощо) безпосередньо формує їх стиль та інтенсивність, тоді як сам політичний процес набуває ознак та

характеристик залежно від рівня політичної культури та політичної доцільності політичних груп та акторів.

Таким чином, концепт «політична поведінка» є центральною ланкою категоріального ряду, який відбиває поведінковий вимір політичного і складається з наступних категорій: політичне – політичний процес – політична культура – політична активність – політична діяльність – політична поведінка – політична участь.

1.2. Сучасний дискурс раціоналізації політичної поведінки

Переходячи далі до визначення сутності раціоналізації політичної поведінки та огляду сучасних концепцій раціоналізації, логічно буде відштовхнутися від поняття «*раціональність*» (від лат. ratio – розум), що вказує на універсальну і природну властивість, притаманну як індивіду, так і всім колективним сферам людського буття.

У наш час в інтерпретації поняття раціональності виокремлюють два загальних підходи: критеріальний та критико-рефлексивний. Перший підхід акцентує увагу на визначенні критеріїв, які вказують досліднику на раціональність діяльності акторів.

До таких критеріїв, по-перше, відносять *адекватність*. На цьому зауважує В. Швирьов, коли пише, що раціональність «передбачає співмірність, адекватність, відповідність людських позицій реальному стану справ у цьому світі, тій реальній ситуації, що пов'язана із цим станом справ, проблемній ситуації, «ідеальним планом» дій, в якій є відповідна людська позиція» [226, с. 42]. І справді, навряд чи можна охарактеризувати як раціональні думки й дії людини, що відірвані від об'єктивної реальності.

По-друге, запорукою того, що людські вчинки приведуть до позитивного результату, може бути їх *ефективність*, тобто раціональне ставлення до світу передбачає спрямованість на успіх. Не випадково

Л. Хорішко у своїй кандидатській дисертації «Парадигма успіху в політичній сфері сучасного суспільства» кваліфікує політичний успіх «як закономірний результат системно-раціональної діяльності, що визначає позицію суб'єкта в політичному просторі на підставі підсумкової суспільної оцінки всіх політичних досягнень і поразок» [221]. Цікаво, що політичну раціональність авторка інтерпретує як спосіб розв'язання конфлікту між мораллю та прагматизмом. При цьому реалізація політичного успіху залежить від втілення політичними суб'єктами запланованих стратегій та суспільного оцінювання одержаних результатів. Таким чином, раціональними діями є ті, що за найменших витрат дають найбільший ефект. Нераціональні дії іноді так само можуть спричиняти результат, але такий успіх буде, швидше, винятком. Ефективність, будучи основною ознакою раціональності, веде до намагань політичних та державних інститутів раціоналізувати свою діяльність, зробити її запрограмованою на успіх.

По-третє, до критеріїв раціональності належить *логічність*. Відповідність законам логіки є однією з основ логоцентричної парадигми європейської філософії. У «Новій філософській енциклопедії» в статті «Раціональність» зазначено, що ця парадигма, «яка сформувалася в Античності й досягла своєї найбільш завершеної форми у класичному раціоналізмі, ґрунтувалася на переконанні в абсолютності й незмінності законів всесвітнього розуму, які осягає людина та виявляє у власній духовній здібності. Найзрозумілішими та найочевиднішими з цих законів антична висока філософська класика визнавала закони логіки, які, за Аристотелем, є фундаментальними принципами буття й мислення. Звідси бере початок традиція ототожнювати «раціональність» і «логічність»...» [169, с. 405].

По-четверте, до ознак раціональності додають також і *цільовідповідність*. Через те що раціональність початково націлена на результат, вона прагне до мінімізації впливу зовнішніх обставин, що можуть цьому завадити.

П'ятим критерієм раціональності постає *рефлексивність* – здатність суб'єкта контролювати власну поведінку, усвідомлювати смисл власної думки. Зазвичай актори керується переважно автоматизмами, шаблонами, стереотипами, майже не витрачаючи часу на усвідомлення ситуації. Таке мислення й поведінка, що його супроводжує, не включають в себе рефлексію, необхідну для раціональної дії. Згадані вище атитюдні дослідження вказують на визначальну роль установок у поведінці людини взагалі та політичній поведінці зокрема. Раціональність, як така, включає в себе «мисленнєве зусилля». Рефлексивність має на увазі не тільки адекватність та цілевідповідність, а й високий рівень самоконтролю над поведінкою, проходженням всіх етапів – від визначення цілі до оцінки результативності. Особистість розглядає декілька варіантів дій, на одному з яких вона свідомо зупиняється, аргументуючи його перевагу над альтернативними. Таким чином, раціональність передбачає альтернативність, можливість вибору.

Отже, критеріями раціональності є: *адекватність, ефективність, логічність, цілевідповідність, рефлексивність*. Узагальнюючи означені критерії, І. Касавін дає наступне визначення: «Раціональність прийнято розуміти як образ дій, що характеризується розумністю, доцільністю, логічністю» [90, с. 134].

Зрозуміло, що цей перелік не є вичерпним, і може бути розширений іншими критеріями, що постійно й відбувається. «Мислення тоді виходить на свій найвищий, раціональний ступінь, – зауважує Н. Мудрагей у своїй монографії «Раціональне та ірраціональне», – коли його дії набувають характеру усвідомленості, систематичності, чіткої впорядкованості і здійснюються в понятійній формі. До названих ознак раціонального слід додати... загальнозначущість, об'єктивність, закономірність, обґрунтованість і доцільність» [138, с. 11–12].

З огляду на вказані критерії можна зробити висновок, що процес раціоналізації означає *заміщення* непродуманих, емоційних, випадкових,

спонтанних мотивів дії суб'єкта продуманими, розумними, прорахованими. Раціоналізація ж політичної поведінки є частиною загального процесу раціоналізації як такого. Існуючи в різних проявах та різноманітних площинах діяльності, раціоналізація проявляє себе як природна властивість розвитку людства, її загальна закономірність.

Другий, критико-рефлексивний підхід до визначення раціональності ґрунтується на перманентному вдосконаленні існуючих концепцій шляхом виявлення їх *недоліків*. Раціональність постає в цьому контексті як універсальна, загальна властивість людини й водночас, цінність духовної культури.

Відома російська дослідниця О. Леонтєва вважає, що раціональність пов'язана із здатністю людини до розсудку (рос. – «рассудку») як передумови розуму. «Для нас раціональність, – пише вона, – це, насамперед, характеристика суб'єкт-об'єктних відносин, предикат взаємовідносин «людина-світ». Цей предикат має місце лише в результаті застосування людиною однієї зі своїх здібностей – розсудкової здібності, розмислу. *Процес застосування розсудку – процес раціоналізації, результат цього застосування – раціональність*. Через те що саме розсудок кваліфікують як здатність мислити послідовно, логічно, несуперечливо, то й раціональність часто зводять до вказаних характеристик...» (курсив мій – Д. Д.) [117, с. 60–61].

Інший визнаний фахівець з даної проблеми, Б. Щеглов концентрує увагу не стільки на розсудку, скільки на діях людини: «Раціональність знаходить своє вираження в істинності людської діяльності, яка проявляється у відповідності цілей, методів, засобів і результатів, що випрацьовуються у її межах, властивостям і відношенням дійсності, її об'єктивним законам і закономірностям» [233, с. 81]. За Б. Щегловим, раціональність тісно пов'язана з проблемами ролі та місця суб'єкта, цілераціональною діяльністю та її якістю. «Людська раціональність є невід'ємною від ціннісного підходу до будь-якої діяльності. Ціннісне ставлення до навколишнього світу завжди

вибудовується на ієрархії цінностей. Кожного разу плідна спроба раціоналізувати суспільні структури неминуче реалізує принцип ціннісної ієрархічності й повторює його на організаційні та інші, у тому числі політичні, структури» [233, с. 79].

Одна з центральних концепцій раціоналізації належить М. Веберу, який прагнув довести закономірний характер раціоналізації суспільно-політичної взаємодії, простежуючи початок цього процесу в релігійній царині. «Життя можна «раціоналізувати», – писав він у «Протестантській етиці...», – з досить різних точок зору і в найрізноманітніших напрямках (цю просту істину, про яку часто забувають, слід було б поставити на чільне місце у будь-якому дослідженні проблеми «раціоналізму») [30, с. 68–69]. На думку М. Вебера, потрібно відрізнити раціоналізацію містичного споглядання (такого ставлення до життя, яке з інших позицій було б специфічно ірраціональним) та раціоналізацію управління, техніки, господарства, наукових досліджень, виховання, війни, політики і права. Ю. Габермас з цього приводу зазначає, що М. Вебер вимірює раціоналізацію релігійних світоглядів, по-перше, видаленням магічного мислення («розчаклування світу»), по-друге, систематичною організацією світогляду. «Раціоналізацію, перш за все, розуміють як розширення суспільних сфер, що підкорені стандартам раціонального рішення. Цьому відповідає індустріалізація суспільної праці, наслідком якої є проникнення стандартів інструментальної діяльності також в інші сфери життя (урбанізація способу життя, технізація транспорту й засобів комунікації)» [217, с. 50].

Зазначимо, що веберівські поняття «раціоналізація» та «раціональність» не є тотожними. У раціональність М. Вебер вкладає теоретичне оволодіння реальністю через конкретизацію абстрактних понять, тоді як раціоналізація є методичним досягненням практичної мети завдяки розрахуванню оптимальних для цього методів. Це принципово різні аспекти, незважаючи на те, що, врешті рещт, вони пов'язані один з одним. Як вказує Н. Бусова, «найчастіше Вебер використовує поняття раціональності в

значенні чистої калькульованості, обчислюваності для визначення того, що робить можливим розрахунок дій і засобів, які є необхідними для досягнення певної мети» [22, с. 20].

Однак, процес раціоналізації існує не лише в математичному вимірі. У соціально-політичному контексті його змістовними характеристиками є збільшення ступеня свободи та відповідальності особистості. За М. Вебером, центральною ланкою до трактування того раціоналізму, який охарактеризовує західний соціум епохи модерну, є диференціація ціннісних сфер.

Виникає хибне враження, що процес раціоналізації М. Вебер розглядав як невіддільний атрибут диференційованих ціннісних сфер, і, водночас, процес диференціації останніх сам тлумачився як результат процесу раціоналізації. Можна сказати, виникає питання щодо взаємозалежності двох паралельних соціальних процесів – раціоналізації та модерністської інституціоналізації. Формування буржуазних соціальних інститутів зумовлює «стрибок» у ході раціоналізації та навпаки – без останнього важко було б говорити про соціальні інститути в епоху модерну. Порятуюнок від «логічного кола» М. Вебер вбачає в пошуку основ виокремлення ціннісних сфер у раціоналізації, що відбувалася раніше, в античності та середньовіччі, тобто в межах міфологічного та релігійного світогляду.

Сама природа процесу раціоналізації, за М. Вебером, полягає у «розчаклуванні» соціальних відносин. «Розчаклування» – це не тільки визволення суспільства від володарювання магії та забобонів, але й збільшення довіри до науки, розуму, раціональних процедур у всіх сферах життя соціуму. Людині модерну вже не має смислу звертатись, як її первісним пращурам, до магії, щоб умилостивити богів; вона може шляхом раціонального розрахунку, за допомогою науки й техніки усвідомити та описати навколишній світ. Розділяючи типи поведінки соціуму на *афективні*, *традиційні* та *раціональні* (ціннісно-раціональні та цілераціональні),

М. Вебер вказує на «іммунітет» традиційного типу до раціональної критики та пояснює це міцним зв'язком традицій із сакральною сферою. Традиційна поведінка є не банальним слідуванням стародавній практиці, вона легітимізує певний алгоритм соціальних дій. Цілераціональна ж поведінка спрямована на мету, методи та побічні результати дій особи. Цілераціонально мислить та людина, яка аналізує відношення засобів до мети та співвідношення різних цілей, тобто діє не за традиціями чи емоціями. Вона орієнтована на ефективність, оцінює альтернативні варіанти у виборі засобів, відштовхуючись від показників успішності виконаних цілей. Кінцеву ж мету не оцінюють, а сприймають як *аксіому*.

У своїй роботі «Наука як покликання і професія» М. Вебер наводить приклади, які свідчать про проникнення *цілераціональності* в капіталістичну економічну діяльність, бюрократію, правове поле тощо [29, с. 707–735]. Він вказує на зв'язок цілераціональної дії з типом поведінки, що є притаманним буржуазній політичній економії та кваліфікує цей тип як «природний» для сутності людини. Однак, в раціоналізації є й негативні моменти, названі Вебером «парадоксом цивілізації». Вони полягають у *втраті свободи* особистістю. Цей песимістичний погляд пов'язаний з тим, що через «розчаклування світу» контроль людини над своїм життям «обмежується» вже не потойбічними силами, а соціальними інститутами, створеними самою людиною.

Ще одна концепція раціоналізації пов'язана з працями французького філософа М. Фуко, який акцентував увагу на владі, яку він тлумачив як всебічний контроль, безперервне спостереження за всіма тілесними й духовними проявами громадянина, що сприяє прогресу в соціуму, організації суспільного виробництва, регулюванню взаємовідносин. Фуко називав це владою-знанням, владою-нормалізацією. «Влада-знання» – таке знання, яке розвивається та збагачується через збирання інформації про людей як об'єкти влади – наприклад, тими, що знаходяться у специфічній і неприродній ситуації дисциплінарних інститутів [229, с. 184–186].

Так от, М. Фуко вказував на *неможливість* абсолютного знищення влади, але визнавав можливість зміни форм останньої. Рівень цивілізованості соціуму надзвичайно впливає на те, щоб у період соціальної кризи суспільство не знищувало повністю вже існуючі форми соціальних інститутів, як це часто має місце, а свідомо перетворювало їх на нові форми структури «влади-знання». Отаким і є «структуралістський» підхід М. Фуко щодо питань політичної поведінки.

Поведінка ж суб'єктів влади не локалізуються у відносинах громадян із державою, для неї характерною постає «безперервність», вона «виражається в числених точках зіткнення й вогнищах нестабільності, кожне з яких несе в собі небезпеку... тимчасової зміни співвідношення сил» [3, с. 7–28]. При цьому не існує ані влади без відповідного знання, ані знання, яке не передбачає та не утворює відносин влади. За М. Фуко, пізнавальні об'єкти, пізнавальний суб'єкт і модальності пізнання є проявами цих основоположних імплікацій відносин «влада-знання» та їх історичних перетворень. Результатом такого підходу є *відмова* від опозиції «насильство-ідеологія» та від метафори власності, від моделі пізнання, де головну роль виконують «зацікавлений» або «незацікавлений», «корисливий» або «безкорисний» суб'єкти.

Термін «дисциплінарна влада», зміст якого М. Фуко докладно розкриває в роботі «Наглядати й карати: народження в'язниці», є яскравим прикладом раціоналізації політичної поведінки [216]. Дисциплінарна влада, яка формується в XVIII ст., розпочинається з обмеження пересування індивідів у просторі й потребує замкненого простору, в якому сформовані власні правила та закони: місця «*дисциплінарної монотонності*». Як приклади можна назвати робітничі будинки для жебраків і злидарів, коледжі (у сфері освіти поступово затверджується монастирська модель), інтернати (їх вважали найбільш практичною формою виховання й освіти), казарми для солдат.

Не менш важливим за вже названі вище принципи є принцип «розмежування». Дисциплінарна влада прагне до розподілу груп і мас на компоненти – індивідів, мікрогрупи. Їй не притаманна дифузна циркуляція індивідів, небезпечних згуртувань та об'єднань. Будь-який індивід має постійно бути на своєму місці, будь-кого завжди можна знайти, проконтролювати, використати. Місце кожного індивіда у просторі – це одночасно його ранг і статус в тій класифікації, яку розробила дисциплінарна влада. Так, злочинців розрізняють за характером злочину, хворих – за захворюванням, учнів – за поведінкою та успішністю навчання. Дисципліна, створюючи «місця», «статуси», «послідовності», створює складний дисциплінарний простір, водночас архітектурний, ієрархічний і функціональний. Простір всередині лікарні, тюрми, психіатричного закладу заповнюють особи, обов'язок яких – виконувати правила внутрішнього розпорядку, тобто підтримувати заведену в цьому інституті дисципліну.

Людина в будь-яких закладах такого типу *не є вільною*, залишаючись об'єктом владного впливу. Розподіл людей за соціальними інститутами та нав'язування їм певних режимів є одним із засобів, за допомогою якого влада «вкладає» явища в свою «апріорну форму споглядання». Зрозуміло, що прояви влади та способи її існування є ширшими за соціальні інститути. Однак, саме на прикладі соціального інституту найлегше розтлумачити термін «влада-знання». Фуко підкреслює, що однією з функцій усіх дисциплінарних інститутів суспільства є збір статистичних даних і створення певних баз даних про владні об'єкти. «Влада-знання» – це влада, що існує та реалізується у вигляді знання, в тому числі специфічного *знання про людей, залучених до існування й відтворення владних структур*.

Отже, «владу-знання» розуміють як форму знання, яка має, як мінімум, два аспекти: по-перше, це влада, яка збагачується шляхом отримання інформації про осіб, як об'єктів влади, (зазвичай у межах певного дисциплінарного монопростору); існує та реалізує себе у формі «особливого знання про поведінку людей». По-друге, «влада-знання» є знанням людей

про норми поведінки в межах певного дисциплінарного ареалу. Тобто на певному етапі розвитку дисциплінарних інститутів суб'єкт влади вже не реалізує безпосереднього «нав'язування» об'єктам влади норм поведінки – цю роль уже виконують інші об'єкти влади.

У своїх пізніх роботах М. Фуко відступає від методологічного радикалізму в розумінні влади, аналізуючи її вже не як взаємодетермінації надособистісних «сил», а як структуралізацію актуальних і потенційних вчинків акторів. Також він приймає концепт людської автономії з огляду на існування специфічних «технік себе», за допомогою яких особа набуває здібностей в управлінні собою та іншими.

Концепція, до якої ми звернемось далі, належить Ю. Габермасу, який чітко розрізняв раціональну інституціоналізацію та комунікативну раціональність. Спираючись на ідеї М. Вебера, він зауважує на тому, що соціум в епоху модерну раціоналізує давні та створює нові соціальні інститути, закладаючи в їх функціонування принципи доцільності, ефективності, калькуляції та розрахунку. Серед інститутів, що виникли через процеси модернізації та раціоналізації, слід зазначити інститути ринку, бюрократичної держави, досвідно-експериментальної науки, раціонального права. «Переваги капіталістичного способу виробництва, – писав Ю. Габермас, – перед попередніми способами обґрунтовуються (М. Вебером) двоєю: створенням економічного механізму, який надає довготривалості розширенню субсистем цілераціональної дії, і виникненням економічної легітимації, за якої система панування може бути застосована до нових раціональних вимог цих прогресуючих систем. Цей процес пристосування М. Вебер тлумачить також як момент *раціоналізації*. При цьому розрізняються дві зустрічних тенденції – раціоналізація «знизу» та раціоналізація «зверху» [217, с. 77].

Раціоналізація «знизу» означає побудову розвиненої інфраструктури в соціумі, який потрапив під тиск модернізації. «Знизу» з'являється перманентний *примус до адаптації*, адже разом з інституціоналізацією, з

одного боку, територіального обміну продуктами виробництва та робочою силою, з іншого боку, капіталістичного підприємництва, затверджується новий спосіб виробництва. «В системі суспільної праці забезпечується кумулятивний прогрес продуктивних сил, і виходячи з цього, горизонтальне розширення субсистем цілераціональної дії – щоправда, ціною економічних криз. У результаті традиційні взаємозв'язки все більше підкоряються умовам інструментальної або стратегічної раціональності: організації праці й економічного обігу, системам транспорту, інформації та комунікації, інститутам приватного права та, відштовхуючись від управління фінансами, – державної бюрократії» [217, с. 77]. Раціональна інституціоналізація активно підпорядковує собі нові сфери життя: систему освіти, армію, охорону здоров'я, сім'ю тощо.

Раціоналізація ж «зверху» являє собою ніщо інше, як появу повноцінних систем *легітимації інтересів* та панування великих соціальних спільнот – ідеологій [69]. Наприклад, Ю. Габермас вважає, що ідеології виникають саме як критичне подолання попередніх традиційних поглядів, і в цьому сенсі не може існувати ніяких добуржуазних «ідеологій».

Ці два напрямки раціоналізації обумовлюють, урівноважують і підсилюють один одного. Раціоналізація внесла у життя людини та соціуму багато позитивних аспектів. Її результатом можна вважати соціальну та гендерну рівність, раціональну суспільну організацію виробничих відносин, високі стандарти життя та інші здобутки західної цивілізації.

Особливим моментом в концепції раціоналізації Ю. Габермаса є акцентування уваги на комунікативній природі соціальної взаємодії. *Процес комунікації* виглядає наступним чином: суб'єкт інтенційно намагається зв'язатись з іншими суб'єктами на основі соціальних установ, у свою чергу цей зв'язок інтерактивно відгукується на інших. Ці правила стають комунікативною раціональністю, яка має нарощувати та розроблювати нові норми й цінності, які б розуміли і визнавали усі

громадяни, а також здатність спрямовувати соціальні дії в комунікативне середовище.

Зовсім інший зміст поняття «раціоналізація» зустрічаємо в психології, зокрема, в *психоаналітичній* традиції, де З. Фройд [213], Е. Фромм [214] і К. Хорні [271], використовували цей термін для визначення одного із захисних механізмів особистості від неврозу. Зокрема, Е. Фромм подає особистісну деструктивність у термінах відчуження, втечі від свободи. Індивід намагається перебороти відчуття неповноцінності, принижуючи, підкорюючи, знищуючи інших. Тому обов'язок, патріотизм, любов – це загально визнані випадки раціоналізації деструктивних дій. Раціоналізація, за Е. Фроммом, є одним із шляхів подолання стресу, відчуття кинутості, власної незначущості, відчуження, які є супутниками свободи. На його думку, основним завданням психоаналізу є цілеспрямований пошук методу подолання деструктивності як особистісного, так і соціального характеру [214].

Центральне місце поняття раціоналізації посідає в чисельних варіантах теорії раціонального вибору, пов'язаних із працями Дж. Б'юкенена [25], Е. Даунса [258], Г. Саймона [182], Г. Таллока [197, с. 435–448], М. Олсона [150], В. Райкера [294] та інших. Ця теорія була покликана подолати крайнощі біхевіоризму, структурно-функціонального аналізу та інституціоналізму, виробивши концепцію політичної поведінки, в якій особа була б активним, незалежним, політичним діячем, концепцію, яка дозволила б розглянути поведінку людини «зсередини», зважаючи на характер її настанов, вибір оптимальної моделі тощо.

Згідно з теорією раціонального вибору, індивід самотужки вирішує – брати чи ні участь у голосуванні? Який з кандидатів принесе більше користі? Залежно від відповіді на ці питання він корегує власну поведінку. Політичні партії здатні до маніпуляцій у своєму прагненні залучити якомога більше електорату на свій бік. Депутати формують комітети, керуючись необхідністю провести певний законопроект або своїх людей в уряд тощо.

Бюрократія в своїй діяльності завжди намагається підсилити свій вплив. Тобто суб'єкти завжди прогнозують очікувані результати й витрати, прагнуть максимізувати результати та мінімізувати витрати.

Американський економіст і політолог Е. Даунс зауважує, що раціональність осіб в політиці є подібною до економічної раціональності (вигода має бути більшою за витрати) і полягає в тому, що під час виборів кандидати й партії намагаються одержати максимальну кількість голосів і посад, а виборці – щонайбільше індивідуальної користі, у порівнянні з витратами. Він навіть вивів формулу раціональної політичної участі:

$$R = pV - C + D,$$

де R – чистий прибуток від участі в виборах;

p – ймовірність того, що голос саме цього виборця буде вирішальним;

V – політична вигода від участі в виборах;

C – можливі витрати;

D – безпосередня вигода від участі в голосуванні [258].

Таким чином, усвідомлення процесу раціоналізації в політичній сфері проходить через питання «раціональних очікувань» та «економіки пропозицій». Певним чином вони повторювали в новому контексті утилітаристські ідеї Дж. Бентама, який свого часу запропонував ретельно підраховувати користь та витрати від кожної конкретної людини. Подібний розрахунок зисків від власних вчинків є, на думку прихильників теорії раціонального вибору, основним мотивом поведінки індивіда, в тому числі в політичному житті. Тому прагматизм і утилітаризм вони кваліфікують як невід'ємні складові раціоналізації.

Проте критики таких теорій слушно вказували на ту обставину, що актори, маючи на меті безпосередню індивідуальну вигоду, можуть не врахувати більш віддалених наслідків, що потенційно впливатимуть – найчастіше в негативному плані – на загальну ситуацію. Образно кажучи, «синиця в руках для них важливіша за журавля в небі», і за «пакет з гречкою» виборці голосують за відверто неадекватні кандидатури, які після

приходу до влади виявляють свою нездатність реалізувати свої обіцянки й виправдати надії виборців. Своє розчарування останні пояснюють винятково підступністю кандидатів, в той час як насправді вони самі несуть відповідальність за свій вибір. Отже, прислів'я «кожна країна заслуговує на уряд, який має» набуває теоретичного обґрунтування.

Більше того, в такий спосіб виявляється головне протиріччя теорії раціонального вибору (і самого процесу політичної раціоналізації), а саме – конфлікт між прагматизмом і утилітаризмом з одного боку, та цінностями й ідеалами – з іншого. В розрахунках пересічного громадянина «міркування гаманця» зазвичай переважає над абстрактними цінностями «загального блага», тому, раціонально розрахувавши перший крок, він не бажає (або не здатний) піти далі та спрогнозувати наслідки своїх дій. Це протиріччя отримало назву *парадокса раціоналізації*.

Деякі критики теорії раціонального вибору навіть запропонували замінити базовий для неї принцип «максимізації вигоди» на принцип «максимізації каяття». Екстраполюючи концепт політичної раціональності на пострадянський політичний простір О. Токовенко вказує на суттєву обмеженість принципів теорії раціонального вибору. «...Максимізація і консервація влади в практичній політиці, – пише він, – не завжди супроводжується мінімізацією витрат, наприклад під час президентських виборів влада намагається задіяти всі наявні засоби й механізми: ідеологічні, силові, адміністративні й економічні. В той час, як у ситуації, яка існує на пострадянському просторі, наприклад, недостатньо розвинене громадянське суспільство та слабка політична опозиція, немає необхідності спиратися на надмірний набір засобів і, найчастіше, витратних. Тому можна сказати, що існують політичні цілі, в яких немає ціни, тому будь-які витрати є виправданими. Відповідно неоптимальний, нераціональний підхід до політичної влади – це, скоріше, традиція, ніж наслідок певного раціонального вибору» [200, с. 320].

Слід зазначити, що у 60-70 рр. минулого століття з'явилися концепції, які вже не так категорично наголошували на прагматичних мотивах акторів і навіть ставили під сумнів здатність держави забезпечити збалансоване і стає зростання. Йдеться про концепції Дж. Мута («адаптивні та раціональні очікування»), Г. Саймона («обмежена раціональність», «сатисфакція», «суб'єктивно очікувана корисність» [182] тощо. Але загальної картини це не змінило, і теорія раціонального вибору покинула мейнстрім постнекласичної науки про суспільство.

Дотичною до концепції раціоналізації суспільства є концепція *політичної модернізації*, яка знайшла своє втілення в наукових доробках В. Горбатенко та О. Новакової. Зокрема, О. Новакова в своїй докторській дисертації наголошує на тому, що політична модернізація є процесом «формування, розвитку та розповсюдження політичних інститутів, практик, здатних забезпечувати виконання головних функцій політичної системи – інтеграції, *цільодосягнення*, відтворення власного культурного зразку та адаптивності до провідних викликів сучасності» [147, с. 5]. У свою чергу, В. Горбатенко розглядає політичну модернізацію, як через політичні інститути, так і через політичну поведінку населення: «Практичне втілення елементів раціоналізації влади й політичної бюрократії шляхом органічного поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей; диференціацію політичної структури, орієнтованої на створення ефективної інституційно-рольової системи; ослаблення й заміну традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної й *ціннісної* систем суспільства» [48, с. 14].

Огляд основних концепцій раціоналізації з позицій критико-рефлексивного підходу дозволяє зробити наступні висновки:

– по-перше, сама поява концепцій раціональності та раціоналізації є наслідком новоєвропейських ідей про іманентність суб'єкта, яка є логічним продовженням декартівського *cogito* та кантівської автономії розуму. Загорнута в себе рефлексія та інтроспекція виглядають самодостатніми актами, в результаті чого суб'єкт нашоухується на безсумнівність своєї здатності до судження, тобто здатності розмірковувати й діяти на основі своїх міркувань. Раціональність кваліфікують як природну властивість, базову характеристику, атрибут людини й соціуму;

– по-друге, сама процедура раціонального вибору альтернативи власних дій особи є співзвучною духу демократії, де джерелом будь-якої влади проголошують народ як сукупність автономних суб'єктивних воель. У зв'язку з концепціями прав людини й демократичних свобод раціоналізацію розглядають як цінність демократії та, відповідно, демократичної політичної культури;

– по-третє, в історичній ретроспективі процес раціоналізації ототожнюють з епохою модерну, а появу раціоналізованих інститутів (ринок, бюрократична держава, право) розглядають як історичну закономірність сучасного суспільства;

– по-четверте, орієнтація раціоналізації на «мінімізацію витрат» та «максимізацію вигоди» породжує парадокс раціоналізації, пов'язаний із свідомим обмеженням суб'єктом цілей своєї поведінки. О. Токовенко пише, що практична раціональність підпорядкована «бентамівському утилітаризму», який розуміється як суб'єктивне право людини, метою якої є пошук задоволень та уникнення страждань. Він виокремлює «фікцію» про раціонального індивіда, який планує поведінку та прораховує позитивні й негативні наслідки своїх дій, та «фікцію» про егоїстичного суб'єкта, який не забуває про свій інтерес, який має актуальний характер [200, с. 320].

Таким чином, феномен раціоналізації соціальних і політичних процесів розглядався відомими теоретиками, зокрема М. Вебером, Ю. Габермасом,

Е. Даунсом, Г. Саймоном, Е. Фроммом, М. Фуко, що свідчить про чималу вагомість й евристичність відповідного концепту. Проблема раціоналізації має як теоретичне (оскільки розроблялись та переосмислювались класичні та некласичні тлумачення політичного процесу), так і практичне значення (бо сприяє напрацюванню стратегій демократизації політичних систем транзитивного типу).

1.3. Методологія дослідження раціоналізації політичної поведінки в умовах формування демократичного суспільства

Перш, ніж охарактеризувати методи дослідження раціоналізації політичної поведінки в умовах формування демократичного суспільства, визначимося з тим, що саме слід розуміти під демократією, адже відповідний теоретичний дискурс є не менш розгалуженим, ніж дискурс про раціоналізацію. Демократію розуміють і як «політичний лад, порядок здійснення влади, спосіб управління суспільними справами за участю та в інтересах народу», і як «практичне втілення ідеалів свободи, справедливості, рівності можливостей, людських прав», і як «соціальну активність, участь громадян в ухваленні і здійсненні суспільних рішень, у житті громади, розв'язанні проблем» [153, с. 648].

Витоки цього дискурсу простежуються в трудах античних теоретиків (Аристотель, Перикл, Платон, Цицерон та інші), Нового часу (Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо). Вагомий внесок у її формування зробили батьки-засновники США (А. Гамільтон, Дж. Джей, Т. Джефферсон, Д. Медісон, Б. Франклін). Класичною є праця французького дослідника А. де Токвіля «Про демократію в Америці» [199]. Важливі міркування для пояснення сутності демократії висловлювали Ю. Габермас, Ф. Гайєк, Дж. Дьюї, К. Поппер, Дж. Роулз, Дж. Стюарт Міль, Ф. Шміттер, Й. Шумпетер та інші.

Беручи до уваги величезну кількість підходів до розуміння терміну демократія, а саме – ліберальні, консервативні, популістські, анархістські, комуністичні, плюралістичні, елітарні тощо, можна вказати на жваву дискусію, що точиться в науковому середовищі останні сто років. Дослідники Д. Кольє і С. Левитський нарахували майже 550 типів, підтипів і відповідних визначень демократії [250]. Якщо зібрати до купи найпоширеніші підходи до сприйняття цього феномену, то отримаємо наступний, але далеко не повний перелік: класична ліберальна теорія (Н. Боббіо, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза, К. Ясперс), концепція християнської демократії (В. фон Кеттелер, Лев XIII, Пій XI, Л. Стурцо), плюралістична демократія (А. Бентлі, Г. Валлес, Б. Гросс, Р. Даль, В. Корнхаузер, Г. Ласкі, Ч. Ліндблом, В. Ліпманн, Р. Мертон, Д. Труман, Н. Полсбі), концепція елітарної демократії (Дж. Дьюї, І. Ільїн, Г. Моска, Е. Ноель-Нойман, М. Острогорський, В. Паретто, Й. Шумпетер), консоціативна демократія (Д. Аптер, А. Лейпхарт, У. Рікер, П. Шампань), корпоративна демократія (А. Берлі, Г. Мінс, Р. Міхельс, В. Ратенау), партисипітарна демократія (Б. Барберта, П. Бахрах, К. Макферсон, К. Пейтман, Дж. Циммерман), марксистське розуміння демократії (Ф. Енгельс, В. Ленін, К. Маркс), партійно-плебісцитарна теорія демократії (М. Вебер), економічна теорія (Е. Даунс), поліархія (Р. Даль), теорія «дефектної демократії» (А. Круасан, В. Меркель), модель легальної демократії (Ф. Гайєк, Р. Нозік), ринкова демократія (В. Клінтон), концепція рефлексуючої демократії (А. Етціоні), ідея деліберативної (анархістської) демократії (Ю. Габермас), технодемократія (М. Бунге), інформаційна демократія (М. Рокар) тощо [113].

Відправною точкою «демократичного дискурсу» є ототожнення демократії з народовладдям. Таке формулювання стало класичним у сприйнятті цього поняття через свою універсальність. Отже, демократію розуміють як державний лад, що ґрунтується на владі народу та гарантує участь громадян у політичному процесі. Дуже влучно сказав А. Лінкольн:

«Government of the people, by the people, for the people» (правління народу, обране народом і для народу).

Французький мислитель Ш. Монтеск'є, розрізняючи три форми правління (республіканську, монархічну і деспотичну), писав: «Якщо в республіці верховна влада належить всьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то таке правління називається аристократією» [136, с. 169]. Демократію Ш. Монтеск'є тотожнював з народним суверенітетом (але без поголовної участі в управлінні). Суспільство доручає реалізовувати владну політику обраним повіреним. Саме цей нюанс і вирізняє демократію серед інших форм правління.

Один із засновників американської моделі демократії Дж. Медісон розглядав демократію як компроміс між владою більшості та владою меншості, який досягається за рівноправної участі всіх дорослих громадян у політичному процесі, з одного боку, і за обмеження їх суверенітету, з іншого. Й. Шумпетер характеризує демократію як «інституціональне пристосування для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують можливість впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голосами громадян» (Цит. за: [190, с. 142]).

Традиційне визначення демократії, яке базується на принципах влади більшості, народному суверенітеті та політичній рівності громадян, що й складає її зміст, отримало від Е. Шилза ярлик «популістської демократії» [125]. Цікавий висновок робить К. Маркс: демократія – це державний лад як родове поняття. Його погляди на демократію як форму держави, що репродукує європейські традиції XVIII ст., загалом не суперечать висновкам сучасної політичної науки, хоча є багато конкретизуючих зауважень до класика у сучасних вчених. Зокрема, французький соціолог А. Турен говорить: «Ми ніколи не повинні забувати, що демократія не є універсальною моделлю суспільства, а лише моделлю політичного режиму» [202, с. 19].

Не заперечуючи значущості держави як системотвірного політичного інституту, слід зазначити, що вона все ж таки не є єдиною організаційною структурою. Все більше політологів звертають увагу на позадержавні складники політичної системи. Так, наприклад, Р. Арон пише про конституційно-плюралістичний режим, плюралізм соціальних груп, «державна партій» – іпостасі демократії [11, с. 273]; К. Емері робить висновки, що конституційне право фактично вже витісняється «політичним правом», яке регулює відносини «політичних акторів» в умовах демократичних правил гри [259, с. 13–14]; А. Ліпфарт вказує на партійну систему як «неодмінну складову поняття демократії». К. Оффе і У. Пройсс слушно зауважують, що в сучасному дискурсі термін «демократія» застосовується як універсальна формула опису широкого спектру найрізноманітніших суспільств із відповідними режимами управління та політичної участі [190, с. 142].

На початку ХХІ ст. демократія в постіндустріальних суспільствах зазнає безпрецедентних еволюційних викликів, які стають настільки потужними, що навіть спроби пояснити суть представницької демократії викликають чисельні питання. Багато таких понять, як «народний суверенітет», «суспільне благо», «консенсус», «контроль», «участь», «плюралізм», «партійна боротьба», «суспільна думка» втратили зв'язок із цінностями, які вони колись несли. Також важко відійти від враження, що навіть роботи класиків політичної думки до сьогодні втратили здатність давати дієві поради.

У своїй праці «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» [219] С. Гантінгтон підкреслював, що історії є відомими декілька хвиль демократичних перетворень, і за підйомом демократичних процесів завжди слідує занепад. Перший підйом він прив'язує до розвитку народовладдя у США (1828–1926 рр.), а перший занепад – із розповсюдженням тоталітарних режимів у Європі (1922–1942 рр.). Другий підйом демократизації починається з перемоги над німецьким нацизмом, італійським фашизмом і японським мілітаризмом (1943–1962 рр.). Другий

занепад датується 1958–1974 рр. Третя, сучасна хвиля демократизації охоплює такі країни, як Іспанія, Греція, згодом захоплює Латинську Америку, Східну Європу, Арабський Схід та пострадянський простір. Таким чином, С. Гантінгтон підкреслював універсальний та закономірний характер процесу поширення демократичних процедур. Проте історія не підтвердила такий оптимізм дослідника [70].

У ХХІ ст. стає зрозуміло, що демократичні реформи, про які охоче доповідають лідери країн «третього світу», майже ніколи не завершуються встановленням демократій західного зразка. «Демократичний дискурс» збагатився такими поняттями, як «транзитне суспільство», «демократичні трансформації», «гібридні демократії», «демократичний транзит». Якщо демократизацію розуміти як процес послаблення тоталітарних і авторитарних політичних режимів, то на практиці маємо безліч історичних форм, в яких цей процес виникає, але не завжди супроводжується укріпленням реальних демократичних інститутів. Саме тому, серед таких сучасних західноєвропейських дослідників демократії, як А. Блез, Т. Дойблер, Г. Кордеро, Й. Мюллер, С. Стекер, акцент у роботах зосередився на відповідності представництва інтересів громадян владою та виконавчих повноваженнях урядів демократичних країн [253, 255].

Можливо, саме через ці причини деякі політологи пропонують розрізняти власне «демократизацію» як процес розповсюдження демократичних інституцій і практик – з однієї сторони, та «консолідовану демократію» як потенційний наслідок цього процесу, що характеризується реальним становленням демократичної системи, остаточним укоріненням демократичних цінностей – з іншої. Щодо держав з гібридними формами демократії, які належать «третьій хвилі» демократизації, то ці проміжні форми політичних режимів мають величезний перелік означень: «напівавторитарний режим», «змагальний авторитаризм», «новий авторитаризм», «напівдемократія», «керована демократія», «неповна

демократія», режим «домінуючої влади» або «керованого плюралізму» тощо [76].

Доводиться констатувати, що процес демократизації не обов'язково завершується наявністю консолідованих демократичних суспільств. Під час «прищеплення» до конкретного соціуму універсальних демократичних процедур існує ризик їх відторгнення та повернення до авторитаризму. Демократичні перетворення, як уже було зазначено у Вступі, дійсно характеризуються невизначеністю, проблемністю, негарантованістю результатів.

Проте навіть розвинуті західні демократії не позбавлені внутрішніх протиріч, і останнім часом лунають тези про «глобальну кризу демократії», «збої демократичних процедур», «спотворення демократії» тощо. Б. Каплан вважає, що не існує ані добре функціонуючих демократій, ані демократій, охоплених групами інтересів. Замість цього існуючі демократії не виконують своїх функцій, оскільки виборці одержують саме ту політику, яку хочуть [89]. Не можна не погодитись з українською дослідницею Н. Латигіною, щодо першопричин неналежного функціонування демократичного врядування: «Демократія починає занепадати тоді, коли розпадається єдність цінностей у громадянському суспільстві, коли не існує загального визнання основних принципів і завдань, окремі політичні партії чи інші інститути громадянського суспільства прагнуть не стільки співпрацювати з державою, скільки стати нею» [113]. Виборці, звичайно, віддають перевагу політиці, яка, на їх думку, найбільше відповідає загальним інтересам країни. Але це не має бути приводом для оптимістичного ставлення до демократії. Ключовими є слова «на їх думку». Виборці майже ніколи не роблять наступного кроку, а саме не задають собі питання «Чи є моя фаворитна політика ефективним засобом для досягнення спільного інтересу?».

В Україні дослідженням процесу демократизації займались Д. Арабаджиєв [9], М. Бессонова, О. Бірюкова, С. Боднарук [153],

М. Буник [21], А. Грамчук [50], Н. Гедікова [39], О. Дергачов [60], Н. Латигіна [113], М. Лукашевич [123], Ф. Рудич [52], В. Северинюк [183–187]. У доробках Н. Грицяк [51], А. Колодій [153], В. Мартиненка [128] демократичність врядування пов'язують із розширенням участі громадян в управлінні державними й місцевими справами.

Змістовно та лаконічно охарактеризував демократизацію в практичній площині український науковець Д. Арабаджиєв: «Процес демократизації громадянського суспільства віддзеркалює процес наділення громадянського суспільства владними повноваженнями для легітимної або санкціонованої участі в управлінні соціальним розвитком» [9, с. 6].

Взагалі, «демократичний дискурс» фіксує як позитивні, так і негативні аспекти народовладдя. Аналіз цього дискурсу дозволяє зробити висновки, що процес демократизації, який відбувається в Україні, аж ніяк не можна охарактеризувати як незворотний та завершений. Більш доцільно вести мову про пошук власної національної форми демократії, яка б виникла з реальної політичної практики та була результатом політичної боротьби та конкуренції впливових політичних сил. При цьому – з огляду на ситуацію навколо Криму і Донбасу, необхідність консолідації ресурсів для боротьби із зовнішньою агресією, абсолютно можливими є рецидиви авторитаризму за активної підтримки олігархату, який є досить впливовим в українському політичному житті.

Визначившись із сутністю демократичних перетворень, перейдемо далі до опису методів дисертаційного дослідження. Адже будь-який феномен соціального та політичного життя потребує певної методології вивчення, яка іманентно витікає з його природи й дозволяє адекватно зрозуміти сутнісні властивості та тенденції розвитку досліджуваного феномену.

Завдання теоретика полягає в тому, щоб сформулювати комплексну методологію дослідження, доцільно її застосувати до предмета вивчення, уникаючи суб'єктивних уподобань, оскільки пізнавальна діяльність людства передбачає не лише досягнення певного результату (вирішення наукового

завдання), але й фіксацію алгоритму, прийому такого досягнення – задля того, щоб наступного разу не гаяти часу для повторного напрацювання цього алгоритму. Можна сказати, що наука зберігає у своїй пам'яті інформацію про прийоми і способи вирішення тих чи інших проблем. Способом організації свідомої людської діяльності є метод.

За визначення Р. Декарта, методом є «порядок і послідовність дій, що ведуть до бажаного результату». Метод має предметне, тобто просторове (порядок) та часове (послідовність) упорядкування. Усвідомлення значущості та важливості методу спричиняє появу різних форм його фіксацій, розробок, удосконалень. Найважливішою серед таких форм є методологія. Можна сказати, що методологія – це частина певної галузі науки або діяльності, яка опікується збиранням, осмисленням та обґрунтуванням методів, що в них застосовуються [56].

Наявні в сучасній політичній науці методи або підходи належить подавати в порядку їх формування та найбільш активного застосування. Так, зокрема, на момент інституціоналізації політичної науки найбільш задіяними були інституціональний, соціологічний, історичний та нормативно-ціннісний методи.

Зауважимо, що сучасна політична наука є «мультипарадигмальною», оскільки оперує багатоманітними категоріями й концептуальними підходами, кожен з яких пропонує певний кут зору і обумовлює застосування спеціалізованого інструментарію. Останнім часом актуалізується певна дисципліна – політична епістемологія, яка своїм предметом обрала пізнавальний інструментарій політичної науки. «Політична епістемологія повинна чітко відсторонитися від так званої популярної науки, залучення її продуктів істотно впливає як на якість, так і на структуру знання про політичне. Провідними поняттями політичної епістемології мають стати надійність, причинність та відстеження істини. Саме відповідність знань цим трьома вимогам забезпечить наявність здорового наукового скептицизму по відношенню до них» [87, с. 320].

Як комплексну методологію можна виокремити політичний аналіз, який розуміють як багаторівневу, міждисциплінарну, системну дисципліну, що узагальнює теоретичні і прикладні знання в дослідницьку політологічну й управлінську програму, спрямовану на вирішення пізнавальних і практичних завдань. Політичний аналіз – це єдиний методо-методологічний розгляд політичної і управлінської діяльності й поведінки людей на основі логічної сукупності теорій, концепцій, підходів із використанням прикладних і перевірочних процедур, принципів «зворотнього зв'язку»; це аналітичний розгляд і вивчення політичної діяльності й поведінки людей, політичних явищ і процесів на підставі різних політологічних теорій, концепцій і підходів [87, с. 46].

Переходячи далі до огляду методів, за допомогою яких розкривається в нашій роботі феномен раціоналізації політичної поведінки, зазначимо, що тут доцільно використовувати поліметодологічний підхід, який органічно поєднує можливості спектру:

- власне політологічних методів, оскільки предметом вивчення є політична поведінка;
- методів філософської рефлексії, оскільки необхідно вивчити феномен раціоналізації;
- методів психології та соціології, зокрема статусно-рольовий та ситуаційно-психологічний.

Пам'ятаючи про те, що методологія дослідження є саморозгортанням його предмету, визначимо ті підходи, які, на наш погляд, дозволяють реалізувати мету й завдання дисертації.

Інституціональний підхід дозволяє розглянути еволюцію конкретного процесу – раціоналізацію політичної поведінки в еволюції іншої системи – демократичне суспільство – як двох цілісностей, але при цьому з одного боку, вони існують дещо автономно одна від одної; з іншого є взаємопов'язаними та взаємозумовленими.

Як відомо, інституціоналізм складається з безлічі напрямків, в основі яких знаходяться два основних – *традиційний інституціоналізм* (інституціонально-еволюційна теорія) та *неоінституціоналізм*. Методологічний індивідуалізм як принцип неоінституціоналізму і методологічний холізм як принцип традиційного інституціоналізму являють дві антагоністичні позиції, які, однак, під час аналітичної роботи доповнюють одна одну.

За використання цього підходу всі політичні феномени, в тому числі й політична поведінка розглянуто крізь призму формально-юридичних аспектів діяльності політичних інститутів. Джерелами отримання даних і підставою для інституціонального аналізу є статутні документи, регламенти, законодавчі акти, що встановлюють чи змінюють повноваження інститутів.

Інституціональний підхід дозволяє використовувати в нашому дослідженні вітчизняну та світову правову практику, прогнози її розвитку, ефективність правового регулювання в предметному полі політики та політичної поведінки в демократичному суспільстві, а саме механізми формування політичних інститутів як способів раціоналізації політичної поведінки.

Ціннісно-нормативний підхід, який використано в нашому дослідженні, спрямований не стільки на вивчення реальних політичних процесів, скільки на розробку ідеалу політичного устрою, кращих («ідеальних») норм і правил. Завдяки цьому методу виробляються критерії оцінки політики з позицій моралі, «загального блага», понять справедливості, свободи, рівності.

У межах ціннісно-нормативному підходу обґрунтовано думку, що політичні інститути впливають на розповсюдження в суспільстві цінностей – справедливості, колективної ідентичності, приналежності до спільноти, довіри й солідарності. Більше того, існує взаємний вплив цінностей на інститути та навпаки, оскільки важко уявити собі ідеальний політичний інститут, якщо він не наповнений певним ціннісним змістом.

Як було зазначено в п. 1.2, цінності й ідеали є опозицією прагматизму та утилітаризму, що знайшло відображення в парадоксі раціоналізації. Водночас, інкорпорація ціннісної складової у сам процес демократичних перетворень (матеріальні та постматеріальні цінності і стимули) не тільки сприяє вирішенню названого протиріччя, але й відповідає духу постнекласичного розуміння раціональності, яка містить в собі аксіологічну складову. Все це сприяє перегляду класичних уявлень про співвідношення раціонального, нераціонального та ірраціонального в політичній поведінці, про співвідношення раціонального й ірраціонального в сучасних демократіях.

Структурно-функціональний підхід. Відповідно до структурно-функціональної парадигми будь-яка системна складова організації має бути функціональною – робити свій внесок у діяльність із досягнення цілей організації. Прибічники структурно-функціонального підходу кваліфікують / потрактовують соціум як систему, що включає в себе стійкі компоненти, а також засоби взаємодії між ними. В такому контексті політична поведінка має розглядатися не як статична одиниця «політичного», а як функціональна, яка робить можливим динамічний розвиток всієї політичної системи, прогресивне існування демократичного суспільства.

Класичними роботами в цій галузі є дослідження Е. Дюркгейма, Б. Малиновського, Т. Парсонса, А. Редкліфф-Брауна, П. Штомпки та інші. Для нашого дослідження цей підхід важливий тим, що він допомагає розкрити взаємозумовленість раціоналізації політичної поведінки та розвитку демократії в постсучасних суспільствах. Однак, не варто перебільшувати роль структурно-функціонального аналізу, оскільки в ньому недостатньо уваги приділено мікрорівню аналізу політичних процесів, політичну поведінку аналізують як похідну від їх функціонального статусу, недооцінюють автономність та активність політичних акторів, вплив соціальних факторів.

Структурно-функціональний підхід доцільно розглядати в зв'язку з кібернетичною парадигмою. Як відомо, поведінка – це реакція живого організму на навколишнє середовище. У кібернетичній парадигмі політичну поведінку потрібно розбирати як акторську дію в певній системі.

Антропологічний підхід застосовується нами задля створення цілісної й об'ємної системи уявлень про політичну поведінку особи, про причини її змін залежно від історичного контексту. В основі політичної поведінки знаходиться багатовимірний людина зі складним комплексом внутрішніх (психічних) зв'язків (своєю індивідуальною історією) і зовнішніх комунікаційних уподобань, які теж мають свою історію. Антропологічний аналіз дозволяє глибше зрозуміти причини й наслідки еволюції людини і прямий та опосередкований вплив людської особистості на поведінку в політичній сфері.

В антропологічному аспекті політичну владу аналізують як частковий випадок універсальної властивості людських стосунків. Влада – це привласнення чужої волі, здатність добиватися здійснення своєї волі, нав'язувати її індивідам і групам людей. Влада щільно пов'язана з життєдіяльністю людей та є ключовим засобом розвитку суспільства. Отже, політичну владу визначають як змогу політичних суб'єктів диктувати власну волю політичним об'єктам за допомогою наявних ресурсів.

Філософсько-антропологічний підхід має багатий історичний шлях і простежується з праць стародавніх філософів, психологів і політиків. Ще Конфуцій, Сократ, Платон і Аристотель, вказували на необхідність враховувати людську натуру та вивчати її, досліджуючи державність. Великий внесок у розробку антропологічного підходу зробили класики філософської думки І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах, М. Шелер, А. Гелен, Х. Плеснер, П. Тейяр-де-Шарден та інші.

Культурологічний підхід у політичних науках посідає важливе місце, адже всю власну діяльність людина пропускає через призму культурних рамок соціуму, до якого вона належить. Це пояснює багато незрозумілих, на

перший погляд, нюансів при детальному аналізі політичної поведінки. Без урахування культурно-історичних обставин життєдіяльності соціуму дослідження не зможе набути об'єктивності. Наприклад, абсентеїзм може бути результатом як позитивних, так і негативних обставин. Такі передумови для громадян різних країн можуть бути діаметрально протилежними. Глибокий аналіз цього аспекту здійснив Д. Гаврилюк у своєму дослідженні абсентеїзму, як феномену електоральної культури в контексті демократизації суспільства [35].

Культурологічний підхід детально розглянуто в працях І. Балхарової, В. Гури, І. Колмолгорової, А. Погодіної, Є. Фортунатової та інших. У словнику культурологічний підхід визначено як конкретно-наукову методологію пізнання та перетворення об'єктивної реальності, основою якої є аксіологія; бачення просвіти через призму поняття культури, тобто розуміння її як культурного процесу, що відбувається у культуровідповідному середовищі, всі компоненти якого наповнені людськими смислами і слугують людині, яка вільно проявляє свою індивідуальність, здатність до культурного саморозвитку та самовизначення у світі культурних цінностей. Виходячи з цього визначення, можна виокремити велику кількість змінних, які залежать від культури особи.

Статусно-рольовий підхід. Різні версії статусно-рольового підходу до усвідомлення соціальної сутності людини з'явилися внаслідок поширення неокласичних дискурсів Чиказької школи соціологів і популярності структурно-функціонального аналізу. Статусно-рольові концепції особи почали асоціюватися в соціологічному (і не тільки) дискурсі як концепції, які виражають саму суть соціології особистості, а саме соціологічного бачення і розуміння особистісної проблематики. Вони по-іншому оформили класичні настанови дюркгеймівського соціологізму та європейського раціоналізму. Серед класичних робіт у цьому напрямку назвемо дослідження Р. Лінтона, Г. Рабіна, А. Річа, Р. Унгера, Дж. Хоманса та інших.

За статусно-рольовим підходом індивід має одночасно або послідовно виконувати низку соціальних ролей, змінювати їх, набувати нових. Це його вимушена функція, адже в соціумі індивід одночасно займає різні соціальні позиції, належить одночасно до різноманітних соціальних сфер і підсистем. У результаті він змушений діяти в рамках певного рольового набору, якому прагне надати системного характеру. Для цього необхідно встановлювати життєві пріоритети, які й визначають основу його діяльності. У такому випадку можемо говорити про сформованість рольової системи індивіда.

Для нашого дослідження статусно-рольовий підхід важливий тим, що дозволяє розкрити роль індивідуальної поведінки в політичному процесі, в якому індивіди, здавалося б, є незначними елементами системи, які ледь здатні поодиноці щось змінити в межах «великої політики». Проте з іншого боку, обираючи певні ролі і потім дотримуючись їх, індивід може не тільки значно підвищити статус своєї діяльності за рахунок комунікаційних зв'язків з іншими елементами системи, але і завдяки цим новим статусним ролям довести систему до принципово нового стану.

У різних варіаціях статусно-рольового підходу немає єдності з багатьох аспектів. Наприклад, в розумінні питання щодо визначальної ролі і статусу. Чи роль визначає статус, або, навпаки, статус визначає роль? Чи володіє особа єдиним (інтегративним) соціальним статусом, незважаючи на різноманіття виконуваних нею ролей? Чи змінює людина через зміну своїх ролей свої статуси? Незавершеність і відкритість для подальших досліджень статусно-рольового підходу дозволяє авторам використовувати його творчо і в значно більшому обсязі, ніж він, можливо, призначений.

Ситуаційно-психологічний підхід (поведінковий або біхевіористський). Ситуаційно-психологічний підхід розкриває успішність діяльності людини (успішність в такому контексті позначають термінами «соціальна компетентність» і «міжособистісна компетентність») у конкретних соціальних ситуаціях. Суть ситуаційно-психологічного підходу полягає в тому, що спонукальні механізми політичної поведінки потрібно шукати в

конкретних ситуаціях, широкий діапазон яких суттєво впливає на ефективність діяльності особи, як у повсякденному житті, так і в політичній сфері. У ситуаційно-психологічному підході можливість розгляду ситуації обумовлена не тільки її конкретністю й домінантністю над іншими ситуаціями, але й особливостями реакції людини в цій ситуації, розумінням суб'єктивного значення певної ситуації для індивіда.

До розробників цього підходу відносять К. Левіна, Р. Нісбетта, Л. Росса та інших. Так, Р. Нісбетт і Л. Росс визначають три базових принципи ситуаційно-психологічного підходу: а) знаходячись у стані домінування людина може не усвідомлювати справжніх наслідків своїх дій; б) суб'єктивна інтерпретація ситуації та її впливу на людину може значно відрізнятись від реального стану речей. Суб'єктивна інтерпретація не є дзеркальним відображенням події, яка відбувається, тому одну й ту саму ситуацію люди інтерпретують по-різному, залежно від своєї суб'єктивності; в) стабільність взаємодії людини й ситуації підтримує складний баланс різноспрямованих сил, які знаходяться в стані динамічної рівноваги. Ця рівновага досить стійка, але може й порушуватися, набуваючи лавиноподібних наслідків [176].

Ситуаційно-психологічний підхід є результатом еволюції біхевіористського методу, завданням якого в політології є дослідження поведінки осіб, груп та організацій як суб'єктів політичного життя.

Конкретно-історичний підхід. Конкретно-історичний підхід дозволяє усвідомити не тільки залежність сучасного від минулого, а й необхідність знання сучасного для прогнозування майбутнього. Наприклад, якщо ми досліджуємо процес раціоналізації політичної поведінки, то у своєму сьогодні ми вбачаємо процеси, які передували йому й визначали його становлення. Одночасно, відстежуючи минуле й сьогодні цього феномену, ми можемо певною мірою прогнозувати його майбутнє.

Історичний підхід означає, насамперед, дослідження об'єктів в їхньому розвитку в часі: він характеризується діахронністю (погляд «крізь час»), врахуванням факторів, які обумовлюють виникнення того чи іншого явища,

аналізом етапів його існування, періодів розквіту та занепаду, конкретно-історичної ситуації, в якій опинився досліджуваний феномен. Історичний підхід зазвичай використовують у двох основних варіантах – хронологічному та проблемно-хронологічному. Найбільш перспективним вважають проблемно-хронологічний підхід, коли історичний матеріал групують навколо вузлових проблем, кожен з яких виокремлюють як самостійне дослідницьке завдання. Зібраний фактичний матеріал в такому випадку може бути висвітлений в межах кожної проблеми в хронологічному порядку. Так, досліджуючи раціоналізацію політичної поведінки, необхідно зосередити увагу на феномені раціоналізації, який мав певні ознаки в різні історичні епохи, так варто порівняти розуміння раціоналізації М. Вебера та Ю. Габермаса, а також розуміння раціоналізації ірраціонального в сучасних демократіях [225, с. 123].

У політологічних працях часто використовується *порівняльно-історичний підхід*, що передбачає проведення історичних паралелей, співвідношення однорідних та різнорідних об'єктів, виявлення їх природи, пошук загального і специфічного в історичних умовах їх формування та розвитку. В політичній сфері він направлений на порівняння однотипних явищ, наприклад, політичних систем, політичних партій, політичних культур. Завдяки Г. Алмонду були зроблені порівняльні дослідження політичних культур, партій, бюрократичних апаратів, профспілок, інших груп інтересів. У контексті нашого дослідження порівняльний підхід стане у пригоді під час аналізу індивідуальної та масової політичної поведінки ранніх та постсучасних демократій [75].

Соціологічний метод використаний в дисертації для виявлення соціальної детермінації політичних процесів, наприклад, впливу на раціоналізацію політичної поведінки соціальної структури, освіти, ідеології і культури тощо. Задля виявлення рівня раціональності політичної поведінки акторів ми провели авторське пілотажне соціологічне опитування, головним завданням якого було визначення питомої ваги носіїв певного рівня

раціональності (низького, середнього, високого). Кожне питання інструментарію (див. Додаток Г) мало на меті виявлення різних ознак раціональності (послідовність, відповідальність, здатність до прогнозування, готовність до активних дій тощо).

Так, зокрема, перше запитання було спрямовано на виявлення особистої оцінки власних дій. Друге стосувалось активності респондента в політичному житті суспільства. Третім запитання ми хочемо дізнатись, чи прораховує людина наслідки власної політичної позиції. Четверте запитання стосується здатності політичного прогнозування. П'ятим запитанням ми дізнаємось чи бере громадянин участь у голосуванні. Шосте запитання поставлено так, щоб було можливо підтвердити або спростувати попередні тези та виявити принципи, за яким виборець віддає комусь перевагу. Сьоме питання направлено на визначення послідовності власної політичної позиції. Восьмим запитанням ми дізнаємось рівень відповідальності, а дев'ятим – готовність до активних дій щодо захисту своїх прав та свобод. Останні питання направлені на визначення статевих, вікових та освітніх параметрів респондентів.

За відповідями в анкеті ми визначали рівні раціоналізації політичної поведінки опитуваних. Так, до категорії осіб з високим рівнем раціоналізації ми зараховуємо тих респондентів, які, відповідаючи на перше, третє та восьме питання, обрали перший варіант відповіді. До середнього рівня раціональності віднесено осіб, які в перших двох питаннях поставили перші два варіанти відповіді.

Опитування було проведено у березні-квітні 2018 р. в Києві, Запоріжжі, Вінниці, загальна кількість респондентів склала 107 осіб.

Системний підхід у політології полягає у вивченні її як складної, саморегульованої системи, в якій є «вхід» та «вихід» у «суспільство», функції діяльності, періоди активності та спаду, переходу одного типу системи в іншу.

Системний підхід – це комплексне дослідження процесу або явища як монолітного з позиції системного аналізу, а саме, а) уточнення складної проблеми і її структуризація в низку завдань, які вирішуються за допомогою економіко-математичних методів; б) визначення критеріїв їх вирішення; в) деталізація цілей; г) формування ефективної системи для реалізації цілей. Системний підхід дозволяє усунути основний недолік попередніх, раніше нами розглянутих підходів, який полягає в зосереджуванні своєї уваги на розгляді тільки одного елемента системи. Визначальними дослідженнями в цій галузі визнано роботи А. Берга, Л. фон Берталанфі, А. Богданова, Дж. Гіга, Р. Джонсона, Р. Розенцвейга та інших. Системний підхід вдало корелюється із структурно-функціональним, обидва підходи є *засадничими* для побудови варіативної моделі поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації, яка покладена в основу концепції даної дисертації.

Дискурс-аналіз як один з міждисциплінарних методів прийшов у політологію з філології, а саме – із структурної лінгвістики. Дискурс-аналіз вивчає комунікацію в соціокультурному контексті, встановлює зв'язки між знаками, значеннями і соціально-історичними умовами.

«Дискурс – це саме той поверх культури комунікації, який регулює структури такого роду. Регулятивна культура дискурсу полягає в тому, що в одному дискурсі висловлювання (тексти) приймають або відкидають, виходячи з певних критеріїв» [166, с. 31]. Під час взаємозв'язку в учасників комунікації зв'яляються різноманітні «психічні продукти»: міркування, переживання, бажання, мрії, домисли, сподівання, вірування, знання. Навмисне проникнення в поле дискурсу, висунення нових тем на розгляд, зміна акцентів, оцінення політичних фактів у масовій свідомості як правдивих чи неправдивих, вагомих чи невагомих непомітно підводить особу до того, що вона сама робить умовивід в інтересах провладної еліти.

Міркуючи щодо сутності дискурсу, М. Фуко акцентує увагу на тому, що «дискурс – це тонка контактуюча поверхня, яка зближує мову й реальність, змішує лексику й досвід... Завдання полягає в тому, щоб...

тлумачити дискурси не як сукупність знаків (що означають елементи, які відсилають до змісту або репрезентації), а як практику, яка систематично формує об'єкти, про які вони (дискурси) говорять. Безумовно, дискурс – це подія знаку, але те, що він робить, є дечим більшим, ніж просто використанням знаків для означення речей» [215, с. 48–49]. Надмірно диспропорційне й енергійне втручання в дискурс дозволяє нав'язувати особисті переконання та оцінки, маніпулюючи свідомістю опонентів і помалу змінюючи їх погляди.

Найрозповсюдженішим зразком такого втручання і є політичний дискурс [68]. З багатьох «можливих світів» політичні актори пропонують опонентові тільки один (найбільш корисний для себе), але обігрують ситуацію так, що саме цей варіант максимально відповідає його проблемам і цілям. «Ідеться про таке використання дискурсу, яке здійснюють владні структури з метою лімітування свободи громадян, ідеологічною орієнтацією, тотального контролю та маніпулювання свідомістю» [215, с. 49]. Оскільки дискурс є живим втіленням мово-дій, то свідомі втручання в стихійний, на перший погляд, процес вільного обміну думок, має певні шанси на успіх.

Враховуючи, що дискурс є «об'єктивно існуючою, вербально-знаковою побудовою, яка супроводжує процес соціально-значущої взаємодії людей» [126, с. 8], М. Макаров зауважує, що дискурс завжди закарбовує в собі взаємодію, діалог. Позиції співтворців дискурсу – комунікатора й реципієнта – обумовлені багатьма факторами: їх належністю до певної етнічної, конфесійної традиції, попереднім життєвим досвідом, особливостями соціалізації, рівнем освіти, виховання, професійними інтересами, політичними цілями, гендерними настановами тощо.

З огляду на сказане, дискурс-аналіз стане у пригоді при вивченні політичної поведінки в умовах формування демократичних суспільств, але, звичайно, не обмежується винятково оглядом підходів на природу демократичних перетворень. Щодо предмета нашого дослідження коректно вести мову про дискурс як політичну мово-дію. Оскільки політична

поведінка є, насамперед, реалізацією певних політичних програм, планів, меседжів, тобто текстів, які необхідно вивчати, аналізувати, корегувати свої дії згідно ним, остільки в аналізі політичного дискурсу можна виробити позицію щодо раціональності відповідної поведінки.

Для розкриття проблеми раціоналізації політичної поведінки доцільним буде використання також методу *раціональної реконструкції*. Поняття «раціональна реконструкція» запропонував І. Лакатос. Він вважав, що вирішення будь-якого теоретичного завдання передбачає застосування також і методу її раціональної реконструкції, за допомогою якого виявляються особливості теоретичного стану дослідження через усвідомлення логічних закономірностей його розвитку в історичній ретроспективі. Йдеться про можливість ігнорувати певні історичні неважливі моменти, маючи завдання відшукати в минулому досліджуваного об'єкта відповідь на питання, чому серед альтернатив можливих потенційних напрямків подальшого розвитку була актуалізована лише одна можливість, яка і спричинила теперішній стан об'єкта [200, с. 223]. В аналізі проблемного поля дисертації метод раціональної реконструкції стане у пригоді в дослідженні динаміки розвитку демократичних режимів.

Таким чином, феномен раціоналізації політичної поведінки може бути досягнутий завдяки комплексному застосуванню методів, що використовуються в сучасній політології, їх творчому поєднанню.

Висновки до першого розділу

У першому розділі було окреслено теоретико-методологічні засади дисертаційного дослідження.

Виявлено, що поведінковий вимір «політичного» потребує формування власного категоріального ряду, центральною ланкою якого є концепт «політична поведінка». Цей ряд, на наш погляд, має складатися з наступних

категорій: політичне – політичний процес – політична культура – політична активність – політична діяльність – політична поведінка – політична участь.

У результаті аналізу сутності кожної з категорій цього ряду було встановлено, що зміст поняття «політична поведінка», з одного боку, залежить від понять «політичне», «політичний процес», «політична культура». Ілюстрацією такого розуміння політичної поведінки є дефініція В. Дахіна, згідно з якою, політична поведінка є «формою взаємодії людини (групи) з політичною реальністю» [55, с. 146].

З іншого боку, встановлено змістовний зв'язок політичної поведінки з категоріями «політична активність», «політична діяльність», «політична участь», який описується за аналогією з мотрійкою: найбільш широким за обсягом є поняття політичної активності, яке фіксує психоенергетичну готовність індивіда до дії з перетворення політичного середовища; на рівні політичної діяльності додається мета дії; на рівні політичної поведінки – суб'єктивна мотивованість дії; нарешті, на рівні участі – форма залученості індивіда до політичних процесів.

Поєднуючи ці два аспекти взаємодії елементів категоріального ряду, пропонуємо наступну дефініцію основного поняття нашого дослідження: *політична поведінка – це суб'єктивно мотивована діяльність людини (групи), яка охоплює акції та інтеракції суб'єктів у політичному житті суспільства.*

Констатовано, що політична поведінка може бути обумовлена як раціональними, так і ірраціональними мотивами, у зв'язку з чим аналізуються такі критерії раціональності, як адекватність, ефективність, логічність, цілевідповідність, рефлексивність. Як зазначає Б. Щеглов, «раціональність знаходить свій вираз в істинності людської діяльності, яка проявляється у відповідності цілей, методів, засобів і результатів, що випрацьовуються у її межах, властивостям і відношенням дійсності, її об'єктивним законам і закономірностям» [233].

Раціональна політична поведінка має ґрунтуватися на зазначених критеріях, але на практиці спостерігаємо постійні нехтування цією вимогою. Більше того, в історичній ретроспективі, про що свідчить аналіз концепцій М. Вебера, М. Фуко, Ю. Габермаса, Е. Даунса, Г. Саймона та інших теоретиків, у політичних відносинах панували саме ірраціональні мотиви. Заміна їх на раціональні складає суть процесу політичної раціоналізації. Кожна з проаналізованих концепцій акцентує увагу на конкретних зрізах процесу раціоналізації – інституціональному, дисциплінарному, комунікативному, інструменталістському, але всі вони вказують на закономірне просування до раціоналізації в ході еволюційного вдосконалення політичних систем, загалом, і процесу демократизації – зокрема.

Раціоналізація політичної поведінки є частиною загального процесу соціальної раціоналізації як такого. Існуючи в різних проявах та різноманітних площинах діяльності раціоналізація проявляє себе як тенденція розвитку людства, а раціональність – властивість, що притаманна всім сферам людського буття.

Раціоналізацію політичної поведінки ми розуміємо як цінність, що відображує процес поступової заміни випадкових, ситуативних, відверто ірраціональних мотивів людських вчинків на логічні, прогнозовані, засновані на розрахунках, цілевідповідності.

Процес формування демократичного суспільства характеризується невизначеністю, проблематичністю, негарантованістю результатів. У ході демократизації конкретного суспільства завжди існує ризик відторгнення універсальних демократичних процедур і цінностей, зриви та рецидиви авторитаризму. Історичний досвід переконує, що не існує такого закону, що демократичний транзит обов'язково завершується встановленням консолідованих демократій. Більше того, демократичний транзит, який відбувається в Україні, також не можна охарактеризувати як незворотний та завершений. Доцільніше вести мову про пошук власної національної форми

демократії, яка впливає з реальної політичної практики і є результатом політичної боротьби та конкуренції впливових політичних сил.

Окреслено підходи та методологічні прийоми, за допомогою яких досліджується раціоналізація політичної поведінки. До них належать: інституціональний, ціннісно-нормативний, структурно-функціональний, філософсько-антропологічний, статусно-рольовий, ситуаційно-психологічний, конкретно-історичний, соціологічний, системний підходи, методи дискурс-аналізу, моделювання, раціональної реконструкції тощо.

На нашу думку, не можна виокремлювати якийсь один метод і абсолютизувати його, тільки своєрідний «ансамбль методології» може реалізувати мету й завдання дослідження.

РОЗДІЛ 2. СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Взаємозв'язок раціонального та ірраціонального в структурі політичної поведінки

Завданням цього підрозділу є з'ясування частки раціонального та ірраціонального в структурі політичної поведінки. Для цього необхідно дотримуватися наступного алгоритму: здійснити теоретичну рефлексію феномену ірраціонального, проаналізувати сутність політичної поведінки, вивчити складові її структури, з'ясувати співвідношення раціональних та ірраціональних складових політичної поведінки.

Раціональна складова поведінки, як ми могли переконатися в попередньому розділі, підпорядкована контролю розуму. Відповідно, ірраціональне потрактовують як протилежне раціональному. В «Політологічному словнику сучасних термінів та виразів» ірраціональне (від лат. *irrationalis* – нерозумний) визначено як таке, що перебуває поза межами розуму, алогічне або не інтелектуальне, неспівмірне з раціональним мисленням або навіть таке, що суперечить йому [139, с. 55].

Ірраціональному властиві такі риси, як неусвідомленість, несистематизованість, невпорядкованість, необґрунтованість, недоцільність (або нез'ясованість ставлення до цілі), відсутність закономірності, складність понятійного вираження й передачі. Основними видами пізнання в межах ірраціонального є інстинкти, переживання, традиції, авторитет, віра, емоції тощо.

Дослідник О. Кононов визначає ірраціональну свідомість як здатність відтворювати в ідеальних образах об'єкти і властивості навколишнього світу, їх взаємозв'язки і взаємодії, яка ґрунтується на неможливості вираження в логіці, поняттях, у системній упорядкованій формі [105, с. 15]. На його

думку, в ірраціональному слід розрізняти позитивний і негативний аспекти. Перший з них пов'язаний з тим, що людський розум нездатний охопити все багатство й різноманіття дійсності, внаслідок чого ірраціональна свідомість, яка протистоїть розуму, компенсує цей недолік. Другий – негативний – аспект вказує, що ірраціональне начало, будучи аморфним і хаотичним, у той же час постає предметом раціонального засвоєння. І це взаємопроникнення раціонального та ірраціонального складає смисл роботи розуму. Зрештою, «наявність ірраціональних шарів у людському дусі породжує ту глибину, з якої знову з'являються нові смисли, ідеї, створіння» [105, с. 9].

На позитивну роль ірраціонального начала в пізнанні вказує Б. Герт, уточнюючи, що ірраціональність має водночас дескриптивне і прескриптивне (нормативне) значення, завдяки чому відбувається перехід від опису до рекомендацій [41, с. 167–169]. Н. Мудрагей не кваліфікує ірраціональне як щось вороже прогресу чи розуму, а тлумачить його у двох смислах – негативному (просте заперечення: «не А») і позитивному (заперечення з наступним ствердженням: «не А, але Б») [138, с. 11–12].

Аналізуючи різноманітні підходи до визначення ірраціонального, слід визнати, що ця категорія може змінювати своє значення залежно від контексту. Так, зокрема, одні автори розуміють ірраціональне як той сегмент людської психіки, що не піддається контролю з боку розуму. Ірраціональне в цьому значенні наближається до підсвідомого в психоаналітичній традиції. Інші автори вказують на необхідність доповнення логічних процедур «позараціональними» моментами: евристичними осяннями, містичною інтуїцією, безпосереднім спогляданням істини. Треті вбачають в ірраціональному емоційне, аналізуючи опозицію «розум-емоції». Четверті ототожнюють ірраціональне з нераціональним, тобто з неефективним, неоптимальним рішенням. Як приклад, доцільно навести цитату з праці дослідника економічної свідомості Т. Глушка, який пише: «Ми часто можемо спостерігати нераціональний результат раціонального планування, так само,

як і раціональні наслідки нераціональних, здавалося б, рішень в економічній сфері» [42, с. 236].

Враховуючи всі ці термінологічні тонкощі, будемо розуміти ірраціональне як комплексну характеристику свідомості й поведінки, суттю якої є афективність, нелогічність, необґрунтованість, несистематизованість, утруднення понятійного вираження, аналізу й міжособистісної трансляції.

Сучасний період розвитку соціуму характеризується домінуванням невизначеності, відсутністю сталих взаємозв'язків у культурній, економічній та політичній сферах життя, що зумовлює трансформацію історично успадкованих культурно-політичних цінностей і, відповідно, проявів політичної поведінки. У суспільстві, що глобалізується, головним фактором соціальних трансформацій стає виробництво та використання інформації, завдяки чому суттєво змінюється не тільки політика, а й людина, її політична поведінка.

Політична поведінка включає в себе як раціональні, так і ірраціональні складники. І хоч її розглядають як причинно обумовлений, спрямований до певної мети процес, людські спонуки контролюються не тільки свідомістю. В основі поведінкових мотивів часто виявляються безсвідомі, лібідозно заряджені імпульси, афекти. Але в суспільно-політичному житті вони набагато частіше, ніж на індивідуальному рівні, раціоналізуються, перетворюючись на декларації державних діячів, програми політичних партій, масштабні плани перетворень, політичні стратегії, хоч від цього не завжди стають більш зрозумілими.

Слід відрізнити з одного боку раціональність інституціональних дій як методологічний принцип та раціональність поведінки політичних суб'єктів – з іншого [74]. Функціонування політичних інститутів від самого початку передбачає раціональне начало, адже процес інституціоналізації є нічим іншим, як процесом заміни випадкової, ситуативної поведінки з непередбаченими наслідками на системну, перевірену, найефективнішу. Інституціональна поведінка відрізняється спрямованістю на результат,

прогнозованістю, наявністю соціальних санкцій за порушення інституціональних ролей.

Отже, на інституціональному рівні потенційні ірраціональні відхилення індивідуальних вчинків політичних суб'єктів є мінімізованими. «Людське, занадто людське» (Ф. Ніцше) начало як мотив політичної поведінки набагато частіше проявляється в конкретних вчинках живих особистостей, ніж у функціонуванні органів державної влади, політичних партій та інших організацій.

Особистість, з одного боку, усвідомлює себе частиною політичної спільноти, її життєдіяльність підпорядковується колективному цілепокладанню, нормам і правилам суспільства. Безпосередніми передумовами її поведінки є потреби, інтереси, цінності, які формуються під впливом соціального оточення. В процесі соціалізації вона «привласнює» пануючу систему цінностей, ідентифікує себе з певною соціально-політичною спільнотою, усвідомлює загальні та групові потреби як свої власні. Тобто сама соціальна диспозиція особистості дозволяє з високою долею ймовірності передбачати її вчинки, що є обмеженими існуючою системою норм.

З іншого боку, кожна людина вважає себе індивідуальністю з власним іманентним світом. Вона діє під впливом волі, детермінованої лише її притаманними інстинктами, настановами, переконаннями, емоціями, тобто має складну мотиваційну сферу, яка і продукує ірраціонально-суб'єктивні чинники. На відміну від механізму соціалізації, продуктом якої є особистість як «суспільство в людині», тут задіяний зворотний механізм персоналізації, який реалізує психологічну потребу бути індивідуальністю. «Потреба в персоналізації... – не завжди усвідомлена глибинна підстава багатьох форм спілкування між людьми (альтруїзму, афіліації, прагнення до самовизначення та суспільного визнання тощо)» [159, с. 12]. Моменти персоналізації впливають на стосунки між людьми, їхню активність, боротьбу за владу,

тобто визначають єдність змісту і функцій, безпосередньо пов'язаних із практичною діяльністю людей, зокрема політичною.

У структурі людської поведінки психологи виокремлюють низку феноменів, що закріплюються відповідними поняттями: мета й засоби, мотиви і стимули, афекти й навички, прагнення й результат тощо.

Якщо відійти від класичної біхевіористської формули «стимул-реакція» з перманентними пошуками «третього члена» або посередника у вигляді потреб, мотивів чи установок, та спробувати впорядкувати елементи структури поведінки за критерієм раціоналізації (тобто переходом від переважно ірраціональних чинників до переважно раціональних), то можна побудувати схему у вигляді таблиці (див. Додаток Г), хоч, зрозуміло, що вона є умовною та не претендує на жорсткість позицій.

Перший стовпчик таблиці фіксує передумови поведінки, зумовлені станом зовнішнього середовища. «Макросоціальна й політична система, – констатує О. Шестопал, – впливає на безпосередні передумови політичної поведінки. Водночас аспекти безпосереднього соціального й політичного оточення, що з дитинства й до теперішнього моменту формують особистість, обумовлюють ті елементи особистісної структури (ті, що оцінюють об'єкт, є посередником у стосунках з іншими людьми, встановлюють его-захист, установки), які безпосередньо спрямовані на поведінку» [228, с. 281].

З таблиці випливає, що політична поведінка, джерелами якої є інстинкти, є ірраціональною за своєю природою; поведінка, заснована на цінностях, містить елементи раціонального (згадаємо ціннісну раціональність М. Вебера); але дійсно раціональною вона стає, коли індивід усвідомлює свої потреби, перетворює їх на інтереси й далі – на мету, свідомо спрямовуючи свою поведінку на її реалізацію. Саме останній тип раціональної поведінки набув у М. Вебера назву цілераціональності, а у М. Горкгаймера – інструментальної раціональності.

В реальності всі ці підстави політичної поведінки (інстинкти, цінності, потреби) не протистоять, а доповнюють одна одну. Так, зокрема, інстинкти

як «вроджені моделі поведінки, які детерміновані біологічно» здатні спрямовувати вихід психоповедінкової енергії. «...Між психологами немає єдності в питанні про те, які межі дії інстинктів у людини, але сьогодні загально визнаною є теза про інстинктивний характер поведінки. Одні психологи нараховують таких інстинктів десятки, інші – тисячі. Набір інстинктів включає як усі автоматизми в поведінці людини (дихання, ходіння), так і більш складні вроджені потреби (самозбереження, продовження роду, допитливість тощо). В політиці ми знаходимо прояв усіх людських інстинктів: від агресивності до жадібності, від солідарності до самозбереження. Власне інстинктивна основа поведінки в політиці пояснює, насамперед, напрямок енергії тих чи інших вчинків, які далеко не завжди усвідомлюються самою людиною» [228, с. 276].

Інстинкти охоплюють усі безсвідомі, ірраціональні, чуттєві форми політичної поведінки окремої особистості, організованих груп, стихійних виступів мас. Політик, поведінка якого керована інстинктами, не усвідомлює, чому в конкретній ситуації він поводить себе саме так, а не інакше [270].

Якщо ж він починає ставити перед собою таке питання, і шукає обґрунтовану відповідь, наділяючи особливим смислом і значенням власні дії, то така поведінка трансформується у цінніснораціональну. Ціннісна раціональність, відрізняється зануреністю особистості в певну аксіологічну систему. Ця система може мати міфологічне, релігійне, філософське забарвлення. Існують і власне політичні цінності (свобода, рівність прав, справедливість), на які має орієнтуватися політичний діяч.

Але враховуючи, що «політичне» займає вищі щаблі в ієрархії сфер суспільного життя, не дивно, що свідомий розрахунок, тобто націленість на результат дії, зустрічаємо в передумовах поведінки частіше за будь-що інше. Інструментальна раціональність надає більшого простору для цілепокладання і вибору засобів для реалізації потреб. Інша справа, що включення аксіологічної складової до підстав поведінки також може бути повністю усвідомленим, прорахованим та підконтрольним розуму актом, зближуючи

тим самим інструментальну та ціннісну раціональності. Інколи політику вигідніше й важливіше продемонструвати свою відданість певним цінностям, ніж витратити чи зекономити фінансові ресурси.

Аналізуючи потреби, на задоволення яких спрямована поведінка політичних акторів, науковці спираються на відому «піраміду потреб» А. Маслоу, «перелік людських потреб» П. Сорокіна, сучасні «горизонтальні» класифікації потреб. Так, наприклад, А. Юр'єв називає серед потреб, що визначають політичну поведінку:

- потреби у збереженні життя (безпека, захист від болю, страху, гніву, голод);
- потреби у продовженні роду (любов, ніжність, визнання);
- потреба у співробітництві (самоактуалізація, самоповага, досягнення самоідентифікації);
- потреба в орієнтації (розуміння, осмислення, знання, ідентифікація) [236, с. 187].

Оскільки політичні феномени зачіпають обидва типи раціональності – інструментальний і ціннісний, оскільки політична поведінка не може бути виключно раціональним процесом. Навіть при виборі засобів реалізації потреб, прорахунку найкращої з потенційних альтернатив, політичний суб'єкт керується не тільки логікою та математикою – на вибір впливають внутрішні компоненти ірраціонального характеру: емоції, звички, схильності, тобто суб'єкт може бути раціональним лише деякою мірою.

«Потреби спонукають людину діяти (створюють схильність до певної дії). Однак для того, щоб людина здійснила будь-яку дію, необхідним є вплив додаткових спонукальних сил, що надають цій дії смислу. Такими спонукальними силами є мотиви» [130, с. 162]. Мотивацію визначають внутрішньо-психологічні чинники прояву інтересів людини щодо досягнення поставлених цілей. Універсальність поняття політичної мотивації

уможливорює поєднання у політичному прагматизмі конкретного суб'єкта політики як інструментальних, так і утилітарних мотивів.

Мотиваційну сферу політичної поведінки можна впорядкувати відповідно до характеру раціональності (другий стовпчик таблиці). Враховуючи, що психіка людини є системою ідеальних спонукальних мотивів, які виражені безпосередньо, об'єктивуються в характері та спрямуванні політичної активності, суб'єктивною детермінантою політичної поведінки, раціональність політичної мотивації можна вважати радше суб'єктивно, ніж об'єктивно детермінованою. Вона ґрунтується на ірраціональних за своєю природою чинниках.

Перед тим, як втілитися в індивідуальних вчинках, усі зовнішні впливи переломлюються крізь внутрішні особистісні компоненти психіки, які постають підґрунтям внутрішнього світу як складноорганізованого накопичення життєвого досвіду. Мотиви поведінки політичних суб'єктів не часто бувають пов'язані безпосередньо зі сферою політики, значне місце в них належить афектам, іншим феноменам колективної психіки: симпатіям та антипатіям, швидкості психічних реакцій, груповим стереотипам, особливостям менталітету тощо.

Комплекс позаполітичних за своїм походженням мотивів політичної поведінки збагачується за рахунок:

- індивідуально-психічних елементів, що віддзеркалюють особистісно-персональні деталі психіки: характер, волю, пам'ять, здатність до логічного мислення;
- функціонально-фізіологічних елементів свідомості, які характеризують психічно уроджені риси і здібності людини та регулюють адаптацію людського організму до соціального середовища;
- психофізичних якостей, що регулюють спадковість і темперамент, демографічні та інші характеристики.

До ірраціональних афектів у мотиваційному комплексі особистості долучаються *психоповедінкові* установки. Поняття «установка» (українською інколи вживають поняття «настанова») ототожнюють, принаймні у вітчизняній традиції, з діяльністю видатного психолога Д. Узнадзе. На його думку, «установка є цілісним динамічним станом суб'єкта, станом готовності до певної активності, станом, який обумовлено двома факторами: потребою суб'єкта й відповідною об'єктивною ситуацією» [204, с. 450]. Сам Д. Узнадзе тлумачив установки як різновид мотивів у структурі поведінки.

На Заході ця проблематика усвідомлювалася в межах згаданих у першому розділі *атитюдних* досліджень. Деякі автори навіть ототожнювали обидва напрямки у вивченні поведінки. Але існує певна методологічна проблема, яка не дозволяє повністю об'єднати теорію Узнадзе з концепцією атитюду. Вона полягає в тому, що узнадзівська установка була повністю позбавлена соціальності, усвідомленості та емоційності, віддзеркалюючи, насамперед, психофізіологічну готовність. Зміст поняття «установка» Д. Узнадзе не пов'язував з аналізом соціально-політичних детермінант людської поведінки, обмежуючись елементарною схильністю індивіда до певних дій.

Атитюдні дослідження на Заході розрізняли ці два аспекти на термінологічному рівні. В англійській мові для позначення простої (або фіксованої) установки вживалося слово «set», для вираження соціальної установки – «attitude». До цього слід додати, що атитюд протиставлено й переконанням. Переконання є або істинним, або хибним, але само по собі воно не має оцінки. Атитюд, навпаки, завжди передбачає оцінний компонент. Спільним для цих двох понять є те, що вони можуть ґрунтуватися не на фактах.

Особливу увагу представники атитюдного підходу приділяють тим випадкам, коли спостерігаються факти невідповідності, неузгодженості між установками та реальною політичною поведінкою. Пояснюється це тим, що в конкретних випадках занурена у певне соціально-політичне середовище

особа не завжди здатна реалізувати свої ідеали й переконання, вироблені нею в результаті процесу соціалізації. Наявні стосунки звужують можливості вільного вибору, внаслідок чого доводиться керуватися актуальною установкою, хоч би вона й суперечила переконанням. У політичній поведінці установки-атитюди інколи визначаються самоідентичністю особистості, яка ототожнює себе з певним політичним угрупованням. Відчуття солідарності з представниками своєї групи, включаючи її лідера, може суттєво скорегувати загальну спрямованість поведінки та окремі вчинки актора. Іншими словами, у своїх вчинках люди орієнтуються на інтереси «інших», що спонукає їх діяти відповідно до своєї рольової функції в групі або групових очікувань.

До того ж, у випадку присутності одночасно декількох протилежних установок актуалізується лише одна з них. Наприклад, люди, загалом, негативно ставляться до екстремальних форм політичної поведінки, але виправдовують їх доречність у випадках, коли інші прийоми не спрацьовують.

Отже, атитюди як такі самі розглядаються як транслятори середовищних і ситуаційних умов у політичну поведінку суб'єктів.

Найрозповудженішою класифікацією мотивів політичної поведінки вважають модель Дж. Аткинса і Д. Маклелланда, відповідно до яких виокремлюють: а) мотив володіння владою (мотив контролю над людьми і ситуацією); б) мотив досягнення (цілі, успіх, уникнення провалу); в) мотив афіліації (налагодження теплих, дружніх відносин з іншими). На думку авторів цієї типології, переважання того чи іншого мотиву взагалі визначає тип політичної поведінки людини, наприклад, переважання мотиву афіліації сприяє досягненню компромісу на перемовинах і т. п. [130, с. 163].

Важливість зазначених мотивів не означає, що суто інструментальні компоненти, які на пряму віддзеркалюють інтереси особи та зумовлюють її розумні дії, не в змозі самотійно мотивувати політичну поведінку.

Раціональність у політиці проявляється у здатності аналізувати потреби та обирати засоби, які відповідають формулюванню й вибору цілей, самим

суб'єктом політичної дії, у його прагненні володіти більш повною інформацією. Щоб прийняти правильне рішення, суб'єкт змушений активізувати когнітивну роботу з інформацією. Тоді він може «програвати» в свідомості різні варіанти розвитку подій, розбудовувати уможливлені сценарії. «В основі проєктивних побудов лежатиме не тільки досвід, але й набуті навички, вміння уможливно добудовувати відсутні причинно-наслідкові зв'язки. Інакше кажучи, раціональний вибір вимагає певних когнітивних зусиль, які дають змогу екстраполювати спостережувані тенденції у майбутнє й оцінити їхні наслідки» [32, с. 183].

Отримання та переробка інформації дозволяє політику більш виважено та відповідально ставитися до власних вчинків. Він начебто у шахах прораховує свої ходи, їхні наслідки, можливі поведінкові реакції інших політичних акторів, корегує свої дії за допомогою принципу «зворотнього зв'язку». Найбільш досвідчені політики здатні розігрувати «багатоходівки», в яких мінімізуються випадковості та всі вчинки підпорядковуються загальній стратегії.

Такий вкрай раціональний тип політичної поведінки передбачає певну зрілість особистості, яка має власні ідеали та розвинуту систему переконань. Ідеали та переконання є результатом життєвого досвіду, як єдність знань і віри особистості про навколишній світ. На рівні ідеалів відбувається свого роду синтез усіх когнітивних та мотиваційних актів. О. Леонтьєв оформив цю думку в концепції «картини світу», адже в будь-якому мотиваційному акті людина відбиває своє бачення картини світу.

Картина світу є універсальною формою організації знань людини про суще та належне, визначає її можливості пізнання, мотивує її активність, тобто задає норми поведінки, формує систему заборон. Картина світу – це гетерогенні (тобто ті, що мають різну природу), гетерохронні (ті, що пізнаються в різний час), гетеросубстратні (ті, що мають різну когнітивну основу) знання про світ.

Якщо мотиви розглядають як внутрішні детермінанти поведінки, то зовнішніми чинниками, що обумовлюють її зміст та спрямованість, є стимули. В широкому значенні слова, мотиви включають в себе стимули, хоч вони й не утворюються в психіці та свідомості самої особистості, а лише враховуються як впливовий «фактор тиску».

Стимули політичної поведінки зосереджуються навколо двох полюсів – покарань та винагород, або «батоїв та пряників». Вони апелюють, відповідно, до негативних і позитивних емоцій людини, викликаючи побоювання та сподівання, що здатні змінити поведінку особи.

Найпростішим і водночас найвпливовішим стимулом політичної поведінки є страх, насамперед, перед владою з її могутністю та потенційною непередбаченістю дій. У демократичних суспільствах громадяни побоюються політичних змін, здатних зруйнувати звичний для них спосіб життя. Це інстинктивне, ірраціональне відчуття підкріплюється й раціональною «логікою уникнення ризиків» від невідомого.

Тема страху в політиці знайшла своє відображення в творах багатьох теоретиків – від Т. Гобса до Ф. Ноймана. Для А. Гелена причина страху – одного з основних інстинктів людини, полягає в притаманній людині «органічній примітивності». Відсутність у *Homo sapiens* «спеціалізації інстинктів» дає більшу свободу порівняно з іншими біологічними видами, однак, разом з тим, він дуже погано адаптований до потреб виживання, що призводить до відчуття нескінченної незахищеності. Саме ця крихкість життя, обумовлена надмірною залежністю людини від середовища, можливо, стимулює у людей унікальну здатність скорочувати складність середовища не через процеси адаптивної спеціалізації або через повну довіру до звичного, повторюваного відтворювання колективної поведінки, а через вироблення селективних структур символічного характеру. Гелен називає цей принцип «розвантаженням» (*Entlastung*) [263].

На його думку, страх є *інстинктивною* реакцією соціальних груп, які стикнулися з притаманним політичному середовищу неконтрольованим

розмаїттям можливостей. Великі соціальні групи намагаються ввести елементи порядку та стабільності в хаотичний потік політичних подій, але при цьому відчують, що серед наявних можливостей є також можливість їх власного розпаду. Притаманна політичному середовищу тенденція до максимальної ентропії погрожує стабільності існування мас.

Так чи інакше, але страх був наймогутнішим стимулом політичної поведінки в тоталітарних та авторитарних системах, не зникає він і в умовах демократії. Але тут його конкурентами – через розвинутість ринкових відносин – стають різного роду економічні стимули.

Справа в тому, що у своїх вчинках людина орієнтується на два потенційних результати. Перший (суто прагматичний) момент пов'язаний із бажанням отримати винагороду, заволодіти матеріальними цінностями [32, с. 108]. У цьому випадку все є гранично простим: стимулом для спрямування в бажаному для стимулюючого напрямку є гроші, підкуп, обіцянки винагороди. В політиці одним із проявів такої поведінки є інститут лобізму, про що детальніше піде мова в наступному розділі.

Другий момент політичного стимулювання пов'язаний із сподіваннями особистості підвищити свій соціальний статус, реалізувати інтереси, які, за пірамідою потреб А. Маслоу, відрізняються від базового, вітального рівня. У такий спосіб політичний актор намагається створити умови для подальшої самоактуалізації, самовираження, самовдосконалення. На цьому рівні великого значення (інколи навіть більшого, ніж матеріальний зиск) набувають моральні стимули – визнання заслуг, публічні подяки, державні винагороди тощо.

У своїй праці Р. Інглхарт «Модернізація та постмодернізація» концептуалізує два вказаних вище моменти у вигляді «матеріалістичних» та «постматеріалістичних» потреб/цінностей/мотивів/стимулів. Першу групу він пов'язує з бажанням особи володіти будинком, автівкою, одягом, їжею як фактором, що стимулює участь у політичному житті. Друга,

постматеріалістична група стимулів орієнтована на прагнення особистості до любові, самореалізації та само актуалізації [274, с. 75].

Дослідник обґрунтовує закономірний характер переходу від «матеріалістичних» до «постматеріалістичних» цінностей: якщо у старших вікових категоріях співвідношення їх прихильників складала, відповідно, 10:1 (тобто на одного носія постматеріальних цінностей припадало 10 індивідів з домінуванням матеріальних потреб), то вже у 1970-х рр. ця пропорція складала 3:2. Р. Інглхарт доводить, що в епоху, коли базові потреби вже були задоволені, загальне зростання добробуту й рівня життя в розвинутих демократичних системах обумовило вихід на перший план мотивів самовираження та самоактуалізації. Зокрема, перші покоління хіпі, втомившись від невпинної гонитви за споживанням, культивували цінності любові та ненасильства. Згодом на їх місце прийшли молоді покоління, орієнтовані на захист навколишнього середовища, екології культури, борці за мир, антиглобалісти та інші. Для багатьох з них постматеріальні цінності є важливішими за матеріальний добробут, отже, постматеріальні стимули постають для них більш впливовими за багатство.

Особливого значення постматеріальні стимули набувають у контексті концепції «соціального капіталу», оскільки дозволяють політику накопичити авторитет, який не можна швидко придбати за гроші, і який повільно напрацьовується протягом всього життя.

Комбінації матеріальних і моральних стимулів, доган і винагород сприяють побудові політичної ієрархії.

Повертаючись до наведених в таблиці категорій Додатку Г, звернемо увагу на останній стовпчик, де вказані *надіндивідуальні* регулятори поведінки, тобто такі, що виникають та функціонують у межах певного соціального простору. До них належать архетипи колективного безсвідомого (К.-Г. Юнг), традиції та закони. Не важко побачити, що тенденція раціоналізації політичної поведінки зростає від архетипів до норм права. Взагалі, наявність різного роду регламентуючих документів – директив,

положень, статутів, програм розвитку тощо – є ознакою раціонального підходу, який мінімізує спонтанність, випадковість вчинків і рішень політиків.

До запропонованої схеми слід додати зауваження українського вченого В. Денисенка, що політична поведінка завжди є *ситуативною*, і набір раціональних та ірраціональних чинників може варіювати залежно від конкретної ситуації [59]. Кожний вчинок політичного актора є завжди *ad hoc* (лат. «для цього»), тобто має значення лише в рамках певної диспозиції та втрачає значення за розширеного тлумачення. Тому, розглядаючи політичну поведінку, слід завжди враховувати дві змінні – унікальну особистість і ситуацію, в якій вона здійснює свої вчинки.

Ситуативність як характеристика політичної поведінки вказує на її унікальність і неповторність. «В одну річку не можна увійти двічі», – повчав колись Геракліт. Один і той саме політик може однаково поводитись у різних ситуаціях, а може робити різні вчинки у ситуаціях схожих. Інколи актор і сам не може відповісти, чим саме вони були мотивовані. На політичні погляди людей впливають внутрішні психічні структури, взаємодіючи з іншими ситуативними чинниками.

Отже, політична поведінка має такі ознаки, як ситуативність, принципова неповторність, розмаїття мотивів. Для кращого розуміння її суті політичні психологи вважають, що неодмінно потрібно враховувати в її структурі наступні складники:

- зовнішнє політичне середовище (породжує стимули поведінки);
- потреби особи або групи;
- мотиви, якими в своїй поведінці керується суб'єкт;
- мета, переконання, установки, цінності, орієнтації;
- особистісні ролі, стиль прийняття політичних рішень та міжособистісних відносин;
- безпосередньо самі дії та вчинки;

– взаємозв'язок між політичною поведінкою та умовами, що її сформували.

І кожний з названих елементів структури поведінки містить свої раціональні та ірраціональні складники. За цих умов виникає важливе питання щодо процедури вимірювання ступеня раціональності політичної поведінки. Як визначити, чи є конкретний вчинок політика раціональним? На якій підставі ми можемо оцінити високий чи низький рівень раціоналізації політичної поведінки мас?

На думку А. Нікіфорова, раціональність є двомісним предикатом, тобто оцінка ступеня раціональності дії людини необхідно корелюється з метою цієї дії: «Діяльність Д є раціональною щодо цілі Ц». Поза межами названих координат усі розмови про раціональність / ірраціональність поведінки втрачають смисл. «Наприклад, ви бачите людину, яка блукає лісом вдивляючись собі під ноги, – пише А. Нікіфоров, – Чи раціонально вона поводить? Нічого не можна сказати, поки ви не знаєте, навіщо вона це робить. Якщо вона шукає гриби і хоча б зрідка знаходить їх, її дії є раціональними; якщо ж вона шукає скарб, якого там явно не може бути, вона діє нераціонально. Раціоналісна оцінка залежить не тільки від мети, але й від умов діяльності: те, що є раціональним в одних умовах, в інших може стати нераціональним. Раціонально шукати гриби наприкінці літа, але нераціонально це робити на початку весни. Ось цю залежність раціональності від умов діяльності добре відчують деякі люди, які легко досягають життєвого успіху, гнучко змінюючи власні дії на догоду вимогам сьогочасного моменту і завдяки цьому завжди зберігаючи їх раціональність. Таким чином, раціоналісна оцінка включає посилення не тільки на мету, але й на ситуацію, тобто на умови діяльності: «Діяльність Д є раціональною щодо цілі Ц в ситуації С...» [144, с. 238].

Якщо продовжувати цю логіку, то, оцінюючи ступінь раціоналізації поведінки, ми маємо враховувати й інші елементи поведінкової структури:

передумови, мотиви, стимули, надіндивідуальні регуляти. З огляду на методологію такі міркування є слушними, але на практиці вони втрачають смисл, оскільки у більшості випадків, особливо в політиці, ми не маємо можливості дочекатися завершення дії, щоб встановити, чи досягла вона результату.

На цьому моменті акцентували увагу багато дослідників. Зокрема, В. Швирьов, полемізуючи з А. Нікіфоровим, писав, що досягнення мети не можна вважати вичерпним критерієм для виявлення ступеня раціональності: «Мета може бути й не досягнутою, тобто дія об'єктивно виявилася неефективною, але тим не менше, якщо в її основі була спроба раціонального «примірювання» до ситуації, цю дію за її інтенцією слід кваліфікувати як цілераціональну» [226, с. 43–44].

Польський дослідник Л. Колаковський так само підкреслював, що мету або ієрархії цінностей, які керують нашими діями, не можна кваліфікувати за критеріями раціональності. Ми не можемо говорити про ірраціональність як про самознищення або шкідливі для виконавця наслідки його вчинків, враховуючи те, що самознищення може бути навмисним. Нерозумно, наприклад, було б стверджувати, що самогубство є за визначенням ірраціональним. Отже, поведінка є ірраціональною, якщо особа може прорахувати результат, але не робить цього (а не така, результат якої є фактично катастрофічним, самонищівним, морально неприйнятним тощо) [101, с. 174].

На наш погляд, визначити ступінь раціоналізації політичної поведінки можна за умов співвідношення між собою раціональних та ірраціональних чинників. Саме так робить Б. Кухта, досліджуючи процес прийняття політичних рішень [110]. Він вибудовує три моделі, що фіксують можливі варіанти співвідношення раціонального та ірраціонального.

Перша модель передбачає, що, приймаючи політичне рішення, суб'єкт керувався суто раціональними мотивами (політичне рішення дорівнює максимуму Раціональності, мінімуму Ірраціональності):

$$ПР = \text{Рац. Мах.} / \text{Іррац. Мін.}$$

На думку багатьох спеціалістів, така модель є близькою до оптимальної. Саме тут переважають наукові знання, логіка, досвід, наявною постає оптимальна кількість потрібної інформації про процеси, достатнім є час для прийняття рішень. Центр Рішень (ЦР) має відпрацьовану стратегію й певну тактику реалізації рішень, при прийнятті рішень питома вага інстинктивності та інтуїції є мінімальною.

Друга модель політичного рішення може бути такою:

$$ПР = \text{Рац. дост. рів.} / \text{Іррац. певн. рів.}$$

У цьому випадку наявний достатній рівень обґрунтованості, знань, логіки й досвіду, є інформація та наявний час, що дозволяє приймати задовільні рішення щодо реалізації стратегії політичного режиму, застосовується широкий спектр тактичних рішень. За таких умов прийняття рішень політична система функціонує без значних потрясінь, спірні питання вирішуються шляхом компромісів, однак у самих рішеннях наявна певна доля інстинктивності та ситуативності («коли більше, а коли менше...»).

Нарешті, *третья модель* прийняття політичного рішення виглядає так:

$$ПР = \text{Рац. Мін} / \text{Іррац. Мах.}$$

У цьому випадку обмаль у ЦР раціональних рішень, не вистачає логіки, досвіду, мало інформації чи вона є суперечливою, катастрофічно бракує часу, відсутня чітка стратегія або ж її взагалі немає. Переважають тактичні рішення, які всі разом призводять до раптових, спонтанних, часто непродуманих рішень, які є малоефективними. Сама політична система функціонує в передкризовому стані.

Третя модель ґрунтується на гіпотезі, що особи, які приймають рішення, є ірраціонально мотивованими. Самі політичні рішення приймаються ще до того, як будуть розглянуті альтернативи. Залучають таку модель найчастіше у випадках, коли потрібно прийняти принципово нові, складні, надзвичайні рішення, а ще коли суб'єкт має достатньо владних ресурсів для його прийняття.

Таким чином, перша із запропонованих Б. Кухтою моделей прийняття політичних рішень може бути визначена як раціональна, друга – як раціонально-ірраціональна, третя – як ірраціональна. Або, іншими словами, цим трьом моделям притаманним є високий, середній або низький рівень раціональності – градація, до якої ми повернемося у підрозділі 2.3.

Таким чином, у структурі політичної поведінки щільно перехрещуються раціональні та ірраціональні чинники. Не можна сказати, що деякі види є суто раціональними, в деякі – виключно ірраціональними. А враховуючи той факт, що сучасна постнекласична раціональність містить в собі елементи ірраціонального, розмежування раціо-ірраціо постає взагалі проблематичним.

2.2. Форми політичної поведінки в умовах демократизації українського суспільства

Політична поведінка відрізняється винятковим розмаїттям форм. Одні з них є притаманними тоталітарним політичним системам, інші – авторитарним, треті – демократичним, існують і такі, що успішно функціонують за різних режимів. Ситуативність і конкретність вчинків людей, що беруть участь у політичному житті, відрізняється нескінченим розмаїттям, яке не можна описати без неминучого спрощення та абстрагування. Нагадаємо, що суть концепції «політичного» в тому й полягає, що будь-який факт, будь-які слова та вчинки набувають політичного забарвлення, якщо вони потрапляють у сферу владних відносин. Іншими словами, неполітичні та навіть повсякденні акти поведінки (вихід або не вихід на роботу, відмова від споживання певних товарів, співання пісень, молитва, розповідь анекдотів тощо) можуть розцінюватись як «політичні», якщо вони мають вплив на перебіг владних перегонів.

Враховуючи ці обставини, ми можемо аналізувати не унікальні та одиничні акти (хоч вони швидко перетворюються на прецеденти), а стійкі, масовидні, статистично значущі зразки поведінки, які повторюють деякі спільні риси. Саме вони і називаються *формами політичної поведінки*.

Переходячи далі до аналізу поведінкових форм у демократичних умовах, будемо спиратися на згадані у підрозділі 1.1 такі різновиди політичної поведінки як електоральна поведінка, політична участь, протестна поведінка.

Дійсно, електоральна поведінка є свого роду «візитною картою» демократичних систем, адже відображає процесуальну сутність демократичного механізму узгодження інтересів. Від того, бере чи не бере участь у голосуванні та чи інша категорія населення, за кого саме вона проголосує, залежить партійний і персональний склад влади та його політика на наступні декілька років. Електоральна поведінка – яскравий приклад співвідношення раціональних та ірраціональних мотивів з пріоритетом останніх.

Найпоширенішими мотивами політичної поведінки є: ідеологічна орієнтація, партійна прихильність, політична платформа кандидата – його позиції з актуальних соціально-політичних питань, симпатії до особистості кандидата, поєднання згаданих чотирьох. Як свідчать статистичні дані, кожний з цих мотивів впливає на поведінку громадян, а для декого має вирішальне значення. Співвідношення між мотивами має динамічний характер, генеруючи різні моделі політичної поведінки.

Ідеологічні переваги як фактор, що визначає електоральний вибір, становлять світоглядну систему, ціннісну орієнтацію та засоби впливу. Особистісний характер голосування виявляється не лише на рівні національних виборів, а й на рівні регіонів і міст. Причому саме на цих рівнях спостерігаємо найбільший відсоток «голосування, що відхилено». Це можна пояснити тим, що значна частина кандидатів є більш-менш відомою виборцям. Якщо виборці менше проінформовані про кандидатів (наприклад,

на виборах у парламент), то відсоток так званого «партійного голосування» підвищується. Однак, коли йдеться про вплив особистості політика на сприйняття його масами, то ідеться про набір якостей, який для цієї частини населення в конкретний історичний момент є найвагомішими. Тому немає смислу говорити про універсальний набір якостей, що буде актуальним у всіх ситуаціях та однаково значущим для всіх верств населення.

На сучасному етапі політизація всіх прошарків населення, можливість ідентифікації своєї ідеологічної платформи веде до того, що чинник партійної приналежності відіграє важливу роль як в електоральній поведінці, так і у світогляді людей загалом. В оцінюванні конкретних політичних діячів важливу роль відіграє чинник групової приналежності, при цьому люди розглядають вигоди і збитки, що отримала їхня соціальна група в минулому або зможе отримати в майбутньому від цього лідера. Тож, стосовно тільки незначної частини електорату можна прогнозувати результати виборів за партійною приналежністю. Тому для детального аналізу цього феномену необхідно враховувати й інші фактори.

Основними формами електоральної поведінки є:

- ознайомлення з учасниками передвиборчих перегонів;
- висування кандидатів від своєї групи;
- збори, мітинги, маніфестації на підтримку кандидата;
- передвиборча агітація і пропаганда;
- участь у голосуванні;
- делегування (або продаж) свого виборчого права;
- робота спостерігачем під час виборів;
- бойкот виборів;
- абсентеїзм.

Обрання форм електоральної поведінки залежить від особливостей еволюції політичної системи, існуючих традицій та законів, від рівня розвинутої демократії в країні. В одних державах участь у голосуванні

інтерпретують як право, в інших – як громадський обов’язок. Відповідно, змінюються і провідні форми електоральної поведінки.

Політологи констатують, що панорама електоральних установок населення, загалом, корелюється з тими соціальними розколами (класовими, національними, конфесійними, соціокультурними, мовними, регіональними), що історично склалися у певному соціумі. Деякі політтехнологи намагаються спекулювати на реальних, а частіше за все – уявних протиріччях, намагаючись підкреслити духовну спорідненість кандидата, якого вони обслуговують, з відповідною групою. Перманентне нагнітання інформації про неоднорідність соціуму, відмінність і винятковість його окремих складників спричиняє схізмогенезу.

У своїй статті «Ідентичність і схізмогенез» В. Фадєєв продемонстрував, як цей процес відбувався в Україні [261]. Розколи по лінії «схід-захід», «православні-католики», «україномовні-російськомовні» не становили реальної загрози для цілісності політичного простору доки політтехнологи заради часткових тактичних перемог на чергових виборах не вивели їх на рівень, за яким постало питання «бути чи не бути Україні?».

Специфічною формою електоральної поведінки є свідомо відмова від участі в голосуванні, так званий *абсентеїзм* (від латинського *absent, absentis* – «відсутній»). Зазвичай, це поняття трактують як прояв байдужого ставлення громадян до суспільного життя, ухиляння від участі в ньому. Можна подати два визначення явища абсентеїзму – у широкому і вузькому значенні.

У широкому значенні абсентеїзм – це халатне ставлення громадян до політичного життя, масова та індивідуальна відмова від участі в політичному житті. У вузькому значенні (електоральний абсентеїзм) – це *свідомий* бойкот голосування – пасивна форма протесту громадян проти чинної влади, режиму, характеру виборчої системи тощо [72].

Особисте право кожного громадянина брати участь у виборчому процесі має наслідки, як для нього самого, так і для всієї політичної системи

загалом. Раціональний розподіл свого часу або ж фізична неможливість проголосувати має два рівні наслідків: перший безпосередньо стосується індивіда, а другий – електорату, всіх громадян країни. Так, задоволення поточних потреб може мати ірраціональний характер порівняно з неотриманими результатами через систематичне невідвідування виборчої дільниці.

Аполітичність має виникати переважно через *задоволення* або *незадоволення* діями влади. Формально це зовсім протилежні позиції, але викликають однакову модель поведінки. Світова практика покарання за ухилення від виборів має різні приклади: адміністративні штрафи, ув'язнення, позбавлення можливості обіймати адміністративні посади протягом певного часу тощо.

Взагалі, в сучасній західній політології сформувалося три основних підходи в розумінні абсентеїзму:

- по-перше, абсентеїзм кваліфікують як вид девіантної поведінки;
- по-друге, інтерпретують як показник, що свідчить про стабільність соціальної системи;
- по-третє, трактують з позицій теорії раціонального дії.

Перший підхід сягає праць К. Кона та Р. Мертона [132]. Згідно з таким підходом абсентеїзм розуміють як утримання громадян від голосування, що суперечить основному принципу демократії – участі кожної людини у формуванні політичної влади. Поведінку відхилення можна визначити як конформну. В межах цього підходу абсентеїзм трактують як дисфункцію, що становить загрозу для нормального розвитку демократичної держави. Зокрема, Р. Мертон виокремлював два типи такої конформної поведінки відхилення: *нонконформна* (принципова) і *аберентна* (доцільна) [132, с. 138]. Перший тип поведінки є характерним для людей, які свідомо бойкотують вибори під впливом політичних чи соціально-економічних чинників, заявляючи про це завчасно. Другий тип електоральної поведінки

притаманний громадянам, які не підкреслюють свого негативного ставлення до виборів, не бажаючи конфліктів із політичною системою. Водночас вони не беруть участі у виборах, оскільки не бажають бути причетними до того, що відбувається у державі [132, с. 187].

Вчені Р. Алмонд, С. Верба, С. Гантінгтон, Д. Рисман, Р. Роуз належать до прихильників другого підходу, в межах якого абсентеїзм потрактовують як фактор стабільності держави [130, с. 45]. Відповідно, високий рівень абсентеїзму є показником задоволеності політико-економічною ситуацією громадян, які не витрачають свій час на політику. Більше того, активна участь громадян у голосуванні не є гарантом стабільності політичної системи. Ця обставина пов'язана з тим, що не всі громадяни можуть бути відповідальними за рішення на виборах, оскільки не мають необхідної інформації та підготовки.

Розглянута у підрозділі 1.2 теорія раціонального вибору тлумачить абсентеїзм як свідому «помсту» за недостатність прогнозованих вигід. Ключова гіпотеза, яку висунули її прихильники, полягала в тому, що електоральну поведінку регулюють політичні та економічні інтереси, оскільки громадянин є більш раціональним, ніж припускали інші теорії електоральної поведінки. Вони також стверджували, що поведінка електорату, за своєю суттю, є не тільки інструментальною, а й раціональною, адже виборець намагається максимально оптимізувати дії задля реалізації власної мети, наприклад, приймає рішення спиратися на позицію лідерів громадської думки, а не займатися збором інформації самостійно.

Економічна модель голосування базується на тому, що розроблена неокласичною думкою модель економічного життя має універсальне значення, а отже, може розглядатись як загальна теорія суспільних інституцій та людської поведінки. Засадами неокласичної економічної теорії є постулат, суть якого полягає в тому, що ринковий уклад виростає з вільного вибору розумних індивідів, заснованого на принципах ефективності та раціональності в соціальному й економічному житті суспільства. Ця теорія

ґрунтується на тому, що люди, маючи конкретні можливості, обмежені обсягом їхнього бюджету та наявним часом, прагнуть до максимізації результатів. А отже, діяльність людини в межах раціоналізаторської теорії окреслюється її раціонально-егоїстичною сутністю. Саме на цьому підході базується «ринковий» аналіз політики [248].

Чимало політологів стверджує, що поведінка електорату є не тільки інструментальною, але й раціональною, тобто індивід зменшує власні зусилля для досягнення свідомо сформульованих цілей (зокрема щодо збирання інформації). Прихильники раціонально-інструментального підходу зауважують, що зазвичай електорат точно знає про зміну рівня життя за чинної влади, тому їм не треба занурюватися в деталі актуальної економічної політики. Е. Кемпбелл, Ф. Конверс та У. Міллер доводять, що дійсно існує прямий зв'язок між економічним станом та результатами виборів [247].

Зокрема, Г. Кітчельт сформулював гіпотезу, за якою на відміну від жителів країн з розвиненими демократіями, громадяни країн, які тільки рухаються в напрямку демократизації, голосують егоцентрично, з огляду на перспективи власного зростання. Він вважав, що виборець голосує, виходячи з можливості покращити своє економічне положення завдяки індивідуальним ресурсам (освіта, накопичення, професійний досвід тощо) в нових політичних умовах. Він припускав, що реальних результатів економічної політики уряду майже не беруть до уваги. Ця гіпотеза Г. Кітчельта набула певного емпіричного підтвердження на матеріалі низки східноєвропейських країн [277, 278].

Щодо вітчизняних реалій, то тут простежується тенденція до збільшення рівня абсентеїзму. Загальна явка виборців, за даними центральної виборчої комісії (ЦВК), на міських виборах 2015 р. склала 46,61 % (зведена інформація про кількість виборців, які отримали бюлетені на виборчих дільницях станом на 26.10.2015), що приблизно знаходиться на рівні з попередніми виборами 2010 р. та є позитивним результатом за західноєвропейськими стандартами [222]. Рівень абсентеїзму змінюється

циклічно, зараз відбувається підвищення недовіри до влади, що знижує кількість активних виборців.

Загальна явка виборців 15 листопада за даними ЦВК, склала 34,08 %, що на 12 % менше, ніж 25 жовтня. Окрім 29-ти «других турів», у день 15 листопада в Україні відбулися ще 637 повторних голосувань – там, де результати виборів не були встановлені через різні причини. Отже, загальна кількість повторних голосувань, що відбулись в Україні, становила 666 голосувань, які охопили понад 30 % усіх виборців.

Фальсифікації, підкуп виборців, задіяння «адміністративного ресурсу» формують зовсім не позитивне враження в населення. Симптоматичним фактом є низька явка виборців у «провладних регіонах». Наприклад, у Вінницькій області з 287 400 виборців, уточнених у списках, отримали бюлетені тільки 80 532 громадянина, що складає 28,02 % (зведена інформація про кількість виборців, які отримали бюлетені на виборчих дільницях під час проведення повторного голосування з виборів депутатів сільських, селищних рад та сільських, селищних, міських голів 15 листопада 2015 р., станом на 15.11.2015) [222].

Цікавим в руслі нашого дослідження є коментар, який було дано інформаційному агентству «Українська правда». «Якщо тенденції збережуться, – заявив голова ЦВК М. Охендовський, – то абсолютно ймовірно, що явка буде становити приблизно 30 %. Тоді, на мою думку, виникне питання у наших законодавців щодо доцільності взагалі збереження мажоритарної системи абсолютної більшості, яка використовується для виборів мерів великих міст».

Той факт, що явка електорату скала менше сорока відсотків, свідчить про привабливість абсентеїзму як форми «м'якого» політичного протесту серед більшої половини громадян України. І хоча західноєвропейські демократії не набагато більше збирають виборців біля скринь, треба враховувати якість контингенту виборців. Слід враховувати, що переважна кількість громадян, які регулярно відвідують виборчі дільниці, є особами

старшої вікової категорії, що ностальгує за радянськими реаліями, в той час як серед молоді процедура голосування як така не в пошані. Кожні наступні вибори, особливо президентські, підіймають градус емоційної напруги, а їхні організатори та провідні політичні гравці за допомогою політтехнологів знаходять все нові й нові аргументи, які б «зачепили за живе» виборця. Певною мірою дає про себе знати «втомленість» електорату від перманентних міжпартійних змагань, що значно впливає на зниження кількості активних виборців [244].

Результати проведених виборів визначають новий розклад політичних сил – владу та опозицію. Провладні партії створюють коаліції, розподіляють посади, а опозиційні партії готуються до нових виборів, стежачи за діями влади та, за необхідності, критикуючи їх. Такі ролі визначають форми участі суб'єктів у повсякденному політичному житті.

Серед декількох значень терміну «політична участь», у тому числі тих, що були наведені у першому розділі, зупинимося на одному, який характеризує включеність політичного актора у демократичний процес. Зрозуміло, що ступінь такого включення різниться залежно від статусу суб'єкта. Другий рівень (вищий) являє собою політичну діяльність на професійному рівні (лобісти, партійне керівництво, політичні лідери, громадські активісти).

Найпоширенішими формами політичної участі є:

- інформаційна політична обізнаність (читання про політику в газетах);
- дискутування на політичні теми;
- просування іміджу свого політичного фаворита;
- переконання інших голосувати певним чином;
- рекретування нових членів своєї політичної сили;
- агітація та пропаганда;
- політичне волонтерство;

- політична сатира (памфлети; анекдоти; карикатура; пародія);
- формування та підтримка політичного дискурсу (також і на Інтернет-просторі: сторінки у соцмережах, блоги, чати);
- демонстрація (масова хода), мітинг, збори, пікет з висловлюванням солідарності або незгоди з діями влади;
- збирання підписів та подання звернень до владних структур чи їхніх представників;
- активність політичного діяча (висування власної кандидатури, участь у виборах, робота в керівництві політичної партії, на державних посадах, депутатство й т. ін.);
- оприлюднення політичних програм і стратегій;
- висування політичних (для тих, хто має повноваження – законодавчих) ініціатив;
- участь у масових акціях протесту тощо.

Останні форми як неконвенційні розглянемо окремо далі, а поки зосередимо увагу на не-протестних, конвенційних, так би мовити, «нормальних» для демократії формах політичній участі.

Читання про політику в газетах, обговорення політичних сюжетів з друзями і знайомими, просування іміджу своєї політичної партії чи кандидата, переконування інших голосувати певним чином – ці форми згадують серед найбільш поширених форм політичної участі в збірці «Політичний процес: основні аспекти та способи аналізу» за редакцією О. Мелешкіної [130, с. 115]. Поряд із рекретуванням нових членів для своєї політичної сили, проведенням агітації та пропаганди, політичним волонтерством вони є, проміж іншим, засобом самореалізації особистості, до якого можуть долучитися всі бажаючі.

На відміну від них, *політична сатира* вимагає від індивіда певних здібностей. Сатиру (від лат. «satura» – блюдо з різними плодами, десерт, суміш), зазвичай, розуміють як прояв комічного в мистецтві, поетичне

принизливе звинувачення політичних явищ за допомогою сарказму, іронії, гіперболи, гротеску, алегорії, пародії та інших засобів. Фундатором політичної сатири вважають Арістофана з його творами про народовладдя в Афінах.

Сучасному поширенню цієї форми політичної активності сприяють декілька чинників. Це, насамперед, дискурсивний характер політичної культури. Якщо в тоталітарних і авторитарних політичних системах владі важливо було мати реальну соціальну базу, спираючись на яку, підтримувати своє існування, то для демократії більш необхідно маніпулятивним шляхом впливати на цінності та переконання виборців. Тут зростає роль, так званої, «м'якої сили» ідеалів, а інструментом їх підтримки є суспільно-політичний дискурс. За таких умов держава поступово втрачає монопольні позиції та право говорити від імені «всього народу». Свідченням цього є поширення альтернативних – опозиційних, нейтральних, анархістських, абсентеїстських настроїв. М. Кастельс [91] пов'язує це з виникненням «влади ідентичностей», що складають ядро постмодерного суспільства: місце універсального суб'єкта, яким завжди була держава, посідають інші групові центри впливу, що направлені на протидію зазіханням аналогічних груп однодумців.

Водночас, Р. Стадніченко вказує, що загальні постмодерністські тенденції сприяють тому, що «політика набуває розважального, ігрового характеру дійства, що є специфікою постмодерну, і зниженням ролі ціннісного мотивуючого начала політичної участі, затвердженням ігрового компонента... Яскравим прикладом перетворення політичної сфери на жарт є активний розвиток мистецьких форм політичної участі, таких як політична карикатура та анекдот, жартівливі пісні та гуморески тощо. Разом з тим, в епоху постмодерної (електронної) демократії зростає роль та вага таких форм політичної участі, які не детерміновані ані результатом, ані замовним характером. Саме тому це, досить часто, призводить до спонтанності й некерованості інформаційного простору... Політична участь при цьому набуває гротескного, випадкового й ангажованого характеру» [194, с. 355].

Дискурсивний характер політичного життя обумовлює популярність таких форм політичної поведінки, які опосередковано та ненав'язливо здатні впливати на суспільну думку. Ось чому в межах політичної сатири набувають популярності памфлети, анекдоти, карикатура, пародія.

Одним із проявів сатири, що характеризується політичною насиченістю, є *памфлет* (від англ. «pamphlet» – буклет, брошура). Памфлет – це жанр художньо-літературної публіцистики, як правило, спрямованої проти політичного ладу загалом, або окремих його недоліків, проти партій, уряду чи політичних лідерів. Памфлети англійців Мільтона, Дж. Свіфта, Д. Дефо, Е. Бьорка; французів Вольтера, Д. Дідро, Сійєса; німців Гейне, Бьорне; росіян Радищева, Белинського, Чаадаєва стали класикою цього жанру. У ХХІ ст. у зв'язку з розвитком електронних засобів масової інформації (надалі ЗМІ) функції памфлетів фактично виконують блоги провідних політиків, експертів, журналістів, діячів культури.

Те саме стосується жанру *політичного анекдоту*, який спрямовує міць слова проти негативних політичних явищ. Як відомо, за радянських часів існувала навіть стаття кримінального кодексу, що передбачала позбавлення волі за поширення анекдотів, що висміювали вождів, радянські порядки, провали внутрішньої та зовнішньої політики СРСР. З психологічної точки зору політичні анекдоти були засобом емоційної розрядки, сприяли зниженню рівня стихійного незадоволення мас. Цікаво, що із зникненням суворих заборон гострота сприйняття анекдотів зменшується. Деякі політологи навіть поквапилися проголосити про смерть цієї форми політичної активності, але передчасно. Реанімації жанру сприяли, по-перше, знов таки, значне спрощення каналів його тиражування в електронному вигляді, а, по-друге, реальний привід для сміху, який майже щоденно давали українські посадовці часів Л. Кучми, В. Януковича, М. Азарова, чинного президента тощо.

Політичні карикатури є формою політичної участі, що мають відображати настрої мас щодо певної події чи постаті. Сама назва походить від італійського слова «caricatura», яке перекладається як «перебільшувати».

Ця форма політичної участі відома з античних полісів, при цьому характерно, що весь час автори карикатур, які відрізнялися активною політичною позицією, відчували, як мінімум, незадоволення з боку владних структур. Як зазначає дослідник політичної карикатури К. Ковінько, «історична цінність карикатур полягає в тому, що вони дозволяють отримати уявлення про думки та настрої людей у визначений історичний період, адже попри присутність вигаданих елементів, вони обов'язково повинні поєднуватися з реальними» [98, с. 128]. Жанр політичної карикатури дозволяє оперативними засобами художнього мистецтва висловити ставлення до актуальних політичних проблем. Вони здатні миттєво розвінчати ретельно культивовані політичні міфи та іміджі, створюючи при цьому альтернативний, не завжди вигідний для самих державних діячів образ. Але водночас політичні карикатури можуть стати інструментом маніпуляції з метою створення бажаного для замовника ставлення до лідера.

Політична пародія виконує подібні функції. Поширюють її, насамперед, зі сцени або через програми на телебаченні. Особливою популярністю користуються пародії на партійних та державних лідерів, де двійник-пародист абсолютизує певні риси характеру або поведінки свого героя. Так, наприклад, в Україні найвідомішими політичними пародіями є гумористичні програми студії «95 квартал». В окремих випадках персонажі, яких пародують, зображаються засобами мультиплікації (російська телепрограма «Кукли», український мультсеріал «Казкова Русь»). Як зазначає Р. Стадніченко, «такий жанр імітування з метою висміювання вважається художнім витвором, однак, зазвичай ефект пародіювання є неприємним для оригіналів» [194, с. 354].

До форм політичної активності належить і *формування та підтримка політичного дискурсу*, яка відбувається у вигляді висловлювання власної думки, ставлення до подій, декламації політичного кредо, коментування індивідом політичної заяви тощо. Як уже було зазначено, в останні роки до більш-менш сталих форм політичної участі додалися ще й такі, що

характеризуються зростанням ролі віртуального середовища, насамперед, мережі Інтернет. «Сьогодні ж політична участь та активність багато в чому детермінуються розвитком новітніх технологій, тому традиційний інститут демократії модернізується в більш новітній інститут – мережевої інтернет-демократії. Відмінність між ними в тому, що окрім загального, рівного, таємного права голосу до другої додається ще й можливість самостійно презентувати свої інтереси та погляди, без посередників впливати на управлінські рішення» [194, с. 353].

Однією з форм політичної участі, значення якої зростає в умовах розповсюдження електронних засобів комунікації, є *журналістські розслідування*. Реалізація демократичних свобод, зокрема, свободи слова, сприяли появі відносно вільних та незаангажованих ЗМІ, що інформують населення про різні політичні події, особисте життя політиків, у тому числі і про випадки перевищення своїх повноважень. Відповідно, зростає і ступінь відповідальності журналістів за зміст опублікованих ними матеріалів, адже останні можуть бути використані як дискурсивна зброя для політичної маніпуляції. Більше того, журналісти самі перетворюються на впливових акторів політичного процесу.

У свою чергу, опановують віртуальне середовище й політики, намагаючись уникнути «викривлення» інформації, викласти «правильний» погляд на події, обґрунтувати свою думку і мотиви власних вчинків. Соціальні мережі «...«Facebook», «Вконтакті», «Twitter» вже тривалий час використовуються політиками у всьому світі як потужний та економний інформаційний ресурс, який сприяє прозорості, відкритості політики. Яскравим прикладом є Б. Обама, який у 2008 р. вдало використав можливості мережі для передвиборчої кампанії, популярні профілі на платформі «Facebook» вели майбутні французькі Президенти Н. Саркозі та Е. Макрон. З іншого боку, значна частина політичних аналітиків США вважає, що своєю перемогою на президентських виборах Д. Трамп має завдячувати у першу чергу якісно проведеній передвиборчій кампанії у «Twitter»» [194, с. 353].

Активну присутність у соціальних мережах демонструють такі українські політики й державні діячі, як А. Аваков, В. Налівайченко, П. Порошенко, М. Саакашвілі, Ю. Тимошенко, А. Яценюк тощо. Деякі з них мають цілий штат фахівців, задіяних у корегуванні інтернет-дискурсу в бажаному для замовника напрямку. Для їх позначення у політичному жаргоні з'явилися найменування «ломи» (від рос. аббревіатури «Лидер Общественного Мнения»), «блогери», «хакери», «боти» та інші. Результативність їхньої діяльності оцінюється за кількістю лайків та репостів, внаслідок чого політики часто змагаються один з одним з приводу популярності підконтрольних веб-ресурсів.

Відчутним є вплив «всесвітньої павутини» й на такі традиційні форми політичної участі, як *демонстрація* (масова хода), *митинги*, *збори*, *пикети*, що мають на меті вираз солідарності або незгоди з діями влади. Тут слід згадати, насамперед, про *флеш-моби* і *стріт-арт* протести.

Сутність *флеш-мобу* (англ. flash mob — «блискавична юрба», flash – блискавиця, спалах, mob, скорочене й усичене лат. «mobilis vulgus» – рухливий натовп, юрба) полягає в координації зусиль багатьох людей, що заделегідь домовляються через Інтернет про спільні дії, розписують ролі кожного, а потім, у визначений час у визначеному місці здійснюють їх. Найпоширенішим варіантом флеш-мобів є шиккування багатьох людей таким чином, що їх однострій складає літери певного імені чи аббревіатури (наприклад, назва партії). У 2015–2016 рр. на залізничних вокзалах великих міст України (Запоріжжя, Харкова, Одеси та інших) відбулася естафета флеш-мобів, коли молоді люди хором співали радянські пісні. Але є й флеш-моби і з більш «серйозними» наслідками.

Головний ефект від такої поведінки полягає в її раптовості та практичній неможливості попередити чи відвернути заплановане. Флеш-мобам притаманні такі риси, як антиформальність, анархічність, децентралізованість, спонтанність. Неконтрольований з боку державних органів безпеки характер флеш-мобів перетворює їх на потенційний механізм

неконвенційних і навіть протиправних дій. Анонімна особа за винагороду, яку вона отримує від невідомого організатора у вигляді електронного переказу, виконує конкретний акт, навіть не підозрюючи про кінцеву мету проекту. У такий спосіб організовуються сьогодні політичні демонстрації, операції спецслужб, державні перевороти, пограбування банків, піратські напади на судна, захоплення заручників, угін літаків та інші терористичні акти.

Зрозуміло, що флеш-моб є повністю раціоналізованою формою політичної поведінки, і участь у ньому має знеособлений характер. Іншими словами, флеш-моб є різновидом соціальних технологій.

Стріт-арт протест – це феномен постмодерної демократії, що вбирає в себе основні протиріччя та тенденції повсякденності, інтерпретуючи їх власними художніми засобами (графіті, мурали тощо). «В популяризації та активізації стріт-арт протесту, Інтернет відіграв не останню роль. В ХХІ ст. протидія державі, владним структурам та транснаціональним корпораціям виходить на новий рівень. Мережа як спосіб комунікації, організації та рекрутизації активістів – стає новим віртуальним простором для генерації протестної діяльності... Всі види стріт-арт протесту використовуються у повній мірі незалежно від географічного положення та культурно-етнічних характеристик активістів. Стріт-арт протест, як основна ідея об'єднує представників різних соціальних груп, даючи їм механізми для реалізації власного потенціалу, апелюючи до індивідуальності, і в такий спосіб руйнуючи принцип масовості традиційних форм протесту, відкидаючи «розчинення» індивіда в натовпі» [194, с. 353].

Об'єднуючись із флеш-мобами, ці технології створюють навіть певну молодіжну контркультуру. Політична участь у цих формах має обмежену спрямованість на досягнення політичних цілей на кшталт отримання влади. Скоріше, це «участь заради участі», «протест заради протесту». Так, Р. Стадніченко констатує наявність певного парадоксу: стріт-арт, виникаючи як контркультура, в ході своєї еволюції перетворюється на культуру зі своєю історією, «гуру» та «іконами», а протестний настрій набуває комерційного

характеру як засіб існування окремих осіб та груп, які здобуваючи популярності, збагачуються. «Тобто наявні дві тенденції – стріт-арт протест, як протидія системі і як маркетинговий та технологічний хід у глобальній політико-економічній машині» [194, с. 353].

Трансформуються під впливом Інтернет-технологій і такі старі й добре відомі форми політичної активності як *звернення до владних структур* чи їх представників, а також *збирання підписів під цими зверненнями*. Сьогодні все це відбувається в електронному максимально спрощеному для політичного актора вигляді. Більше того, жодна петиція не буде розглянута офіційними органами, якщо вона не знайде певної підтримки, яка виражається в кількості електронних голосів, що зібрані активістами протягом певного часу.

Завершують перелік форм політичної активності варіації дій політичного діяча на професійному рівні. До них належать такі форми, як висування власної кандидатури, участь у виборчому марафоні. В обов'язковому порядку під час проходження цих процедур кандидату доводиться оприлюднювати свою програму (стратегію) дій. У разі перемоги на виборах на переможця чекає працевлаштування в керівництві політичної партії або на державних посадах. Члени політичних партій мають можливість звертатися до свого керівництва з політичними ініціативами (а деякі суб'єкти, що спеціально прописано законом, мають право законодавчої ініціативи).

Наступна група форм політичної поведінки має протестний характер. В них проявляється негативне ставлення до окремих подій політичного життя, дій конкретних політичних партій, їх лідерів, урядових рішень тощо. Іншими словами, відмінність між формами електоральної поведінки й політичної участі з одного боку та протестною поведінкою – з іншого, є досить умовною, адже протест може проявлятися й у вигляді волевиявлення проти провладного кандидата, бойкоту виборів, абсентеїзму, й у вигляді санкціонованих демонстрацій і мітингів, пікетів. Тобто не завжди політичний протест є обов'язково незаконним.

У політології розрізняють поняття «протестного потенціалу» та «протестної активності». Протестний потенціал розуміють як намір (схильність, готовність) громадян брати участь у протестних акціях за певних умов. Як відомо, в кожній країні існує категорія громадян, які не задоволені політичним курсом влади, але реальний відсоток, який бере участь в акціях протесту є ще меншим. Тому протестну активність розуміють як охоплення (фактичну залученість) громадян різними видами політичного протесту та її динаміка.

Рівень протестів зростає, коли система представництва інтересів на практиці не виконує свою основну функцію. Тобто громадяни вдаються до протестних форм поведінки, якщо наявна політична участь стає неефективною або, як варіант, якщо виникає потреба привернути увагу влади до проблем, що не вирішуються.

Традиційними формами протестної активності є:

- підписання петицій;
- участь у несанкціонованих демонстраціях;
- участь у бойкотах;
- відмова від сплати податків;
- захоплення адмінбудинків, підприємств, сидячі страйки в їх стінах;
- блокування дорожнього руху;
- участь у стихійних страйках [130, с. 126].

Арсенал форм протестної поведінки постійно збагачується внаслідок творчості політичних активістів. Події Помаранчевої Революції 2004 р. та Революції Гідності 2013–2014 рр., а також протистояння гібридній агресії з боку Російської Федерації дали українським політологам величезний матеріал для аналізу.

Протестний потенціал має, незадоволених політикою національних урядів, відсутністю реальних реформ, рівнем корумпованості чиновників,

розкраданням олігархами державного майна, продажністю суддів, свавіллям правоохоронних органів, високими податками тощо, напередодні Майданів 2004 та 2013 рр. поступово зростав. Соціологи фіксували цю тенденцію. Опитування динаміки настроїв українців вказували, що порівняно з жовтнем 2012 р. у червні 2013-го протестний потенціал збільшилася на 5 %. До того ж з 51 % до 36 % зменшилася частка населення, яка не збирається протестувати за жодних умов [28]. Тривожні сигнали надходили з місць до правоохоронців. Міліцейська статистика зафіксувала у 2012–2013 рр. 328 000 масових заходів, в яких загалом взяли участь понад 100 млн. громадян [234]. Суттєва частка вказаних акцій мала політичний, у тому числі й протестний характер.

Певна кількість демонстрацій, мітингів, пікетів організовувалась дрібними й малопотужними партіями, які не мали надійної соціальної бази та утворювалися навколо того чи іншого політичного лідера. За таких умов партіям доводилося мобілізувати учасників акцій шляхом матеріального стимулювання, відвертого найму. Не лише опозиційні партії, але й провладна Партія регіонів охоче наймали та привозили до столиці автобусами робітників провінційних підприємств, співробітників бюджетних установ, студентів, навіть маргіналів. Із сумом доводиться констатувати, що дефіциту бажаючих заробити, тримаючи партійні прапори, плакати з політичними гаслами, просто створюючи масовку для «потрібної картинки» на TV, ніколи не відчувалося. Політичні цінності та ідеали демократії для цієї категорії виявилися не настільки значущими, щоб не проміняти їх на 50 гривень за годину.

Принципово інший – ідейний, навіть жертвний характер мали акції протесту, що розпочалися 21 листопада 2013 р. після оприлюднення рішення уряду М. Азарова не укласти угоду про Асоціацію України з Євросоюзом. Формою, в якій громадяни висловили своє незадоволення, став півторатисячний мітинг на Європейській площі столиці. Цікаво, що на відміну від 2004 р., де основним засобом комунікації політичних активістів

були SMS-повідомлення на мобільних телефонах, способом мобілізації Євромайдану 2013 р. стали соціальні мережі в Інтернеті. Як мінімум, це вказує на наявність розвинутих форм політичної поведінки та спілкування у віртуальному просторі, значення яких, як зазначалось, постійно зростає [302].

Мирний період Євромайдану тривав до 24 листопада 2013 р. Форми політичної поведінки в цей час були такими самими, що й у 2004 р.: постійно діючі масові зібрання; виступи зі сцени відомих журналістів, політиків, діячів культури; колективне виконання державного Гімну України; мітинги з прийняттям резолюцій, що містили вимоги народу. Не зважаючи на заборону суду встановлювати у центрі Києва будь-які намети, кіоски до 7 лютого 2014 р., активісти почали влаштовувати табір на Майдані Незалежності, що повинно було нагадати владі, чим зазвичай закінчуються для неї такі акції. 24 листопада відбулася велика хода до Адміністрації Президента, що також є формою мирного протесту. Того ж дня мітинг на Майдані зібрав понад сто тисяч громадян.

Все змінилося після жорстокого побиття студентів спецзагонами міліції напередодні проголошеного завершення акцій, що вказує на незацікавленість влади в деескалації ситуації. Є всі підстави вважати, що вже на той час в Києві діяли представники російських спецслужб, намагаючись посіяти хаос, остаточно дискредитувати і без того непопулярний у народі уряд, паралізувати державну владу та її здатність до спротиву агресії, що таємно готувалася. Демонстрація сили викликала спрогнозований соціальний вибух, і наступного дня центр столиці був заповнений громадянами, які вимагали вже не лише євроінтеграції, а й складання В. Януковичем президентських повноважень.

З 25 листопада починається етап силового протистояння, відповідно, форми політичної поведінки значно радикалізуються. Організуються загони самооборони, чергування на вулицях та запобігання міліції розігнати Майдан, охорона лідерів опозиції. Поки одні відбивали атаки силовиків, інші допомагали акумулювати ресурси – їжу, паливо, теплі речі, медикаменти,

гроші для загальних потреб. 27 листопада майже 15 тисяч студентів 12 університетів вирушили з Майдану Незалежності до Адміністрації Президента для вручення звернення з вимогою підписати Угоду про асоціацію з Євросоюзом. Виставлено було пікети навколо Кабміну з плакатами, що закликали до негайної відставки уряду.

Паралельно влада вдалася до свого улюбленого прийому – демонстрації протилежної «громадянської» позиції (Антимайдан). Про ескалацію напруги свідчить величезна кількість ватаг молодих людей напівкримінального типу – так званих «тітушок», що з'явилися на вулицях Києва з провокаційною метою; вони, начебто від імені протестувальників, громили вітрини магазинів, влаштовували безлад, вступали в бійку з міліціантами. Водночас зафіксованими є факти, що вказують на підконтрольність цих хуліганів і навіть скоординованість їх дій з діями міліції. Їх використовували то як «живий щит» перед спецпризначенцями, то наказували бігти на колони майданівців з метою викликати паніку.

30 листопада відбулася спроба силового розгону Євромайдану, внаслідок чого були травмовані десятки протестувальників. У відповідь кияни (за різними оцінками від 500 тисяч до 1 мільйону осіб) вийшли наступного дня (в річницю Референдуму про суверенітет України) на Майдан. Це, до речі, також є однією з форм політичної поведінки – відзначати важливі дати національної історії, підкреслюючи в такий спосіб живу історичну пам'ять. Того самого дня провладні провокатори імітували штурм Адміністрації Президента, намагаючись дати В. Януковичу привід для виправдання жорстких дій своїх силовиків.

Аналізуючи хронологію Революції Гідності, можна побачити, що майже кожного дня народжувалися нові й оригінальні форми протестної поведінки. Лише декілька прикладів: 4 грудня громадська організація «Економічний спротив» у соціальних мережах розгорнула кампанію з бойкотування бізнесу, який знаходився у власності членів Партії Регіонів. Три Президенти України висловили свою солідарність із «мирними

громадянськими діями сотень тисяч українців» [109]. 6 грудня активісти організації «Демократичний альянс» провели оригінальну акцію – лежачий протест на сходах Генеральної прокуратури під гаслом: «Переступили через закон – переступайте через українських громадян». 8 грудня відбулося Народне Віче, в якому взяли участь понад мільйон осіб. Згодом протестувальники захопили будівлю Київської міської держадміністрації. У Будинку Профспілок було створено Штаб національного спротиву. На вулиці Банковій відбуваються відомі події (невдала спроба штурму Адміністрації Президента, епізод з трактором), які згодом будуть оцінені як спланована провокація влади. Того самого дня було скинуто пам'ятник В. Леніну, що стало закликком до більш рішучого розриву з комуністичним минулим, до засудження радянського періоду історії, до люстрації та декомунізації.

9 грудня під час спроби влади очистити центр міста від протестувальників між ними та силовиками встали священики. 11 грудня спецпризначенці та внутрішні війська розпочали витіснення мітингувальників з Майдану (незважаючи на завірення Президента України, які він виголосив перед спеціальним представником ЄС К. Ештон). На допомогу протестувальникам почали підтягуватись небайдужі громадяни. В результаті спецназ та внутрішні війська змушені були відступити. 15 грудня відзначався «День гідності», третє Народне віче. 22 грудня проголошено про створення народного об'єднання «Майдан». 29 грудня відбувся автопробіг до Межигір'я. В акції взяла участь велика кількість транспортних засобів об'єднання «Автомайдан», колона розтягнулася на декілька кілометрів.

Кульмінацією протистояння на вулицях Києва стали трагічні події 18–20 лютого 2014 р., під час яких загинуло понад сотню протестувальників і декілька тисяч зазнало поранень. Але перемогу Революції Гідності, на наш погляд, забезпечили все ж таки події в регіонах, де з 22 до 27 січня було захоплено 10 обласних адміністрацій. Фактично центральна влада втратила контроль на місцях. Понад 30 тисяч осіб прибуло на допомогу майданівцям, Верховна Рада засудила кроваві події, а В. Янукович втік до РФ.

Подальший розвиток подій пов'язаний вже з відверто агресивними діями Росії, яка окупувала частину української території. Вміло використовуючи слабкі місця українського політикуму, спираючись на чисельну «п'яту колону», контингенти «політичних туристів» і співробітників спецслужб, перекинутих через кордон, Москва здійснювала заздалегідь сплановану військово-цивільну операцію, суть якої, як було зазначено вище, полягала в створенні штучного хаосу в центрі та на місцях з метою підриву обороноздатності держави. Як зазначає харківський соціолог І. Рущенко, «ідеальним сценарієм вважається той, що передбачає «народне повстання», тобто втягування у заколот більш широких мас населення, яке провокується і спокушається різними пропагандистськими гаслами та обіцянками соціально-економічного характеру» [180, с. 89].

Фактично, на Майдані ми бачимо перший акт втілення цього задуму, другим став Крим і Донбас. Тому не дивно, що одні й ті самі люди виступали спочатку проти влади, а потім – за неї, змінивши ролі опозиціонерів на ролі захисників української державності. Зберігся й протестний характер їх поведінки, але в останньому випадку протестували вони проти розпаду країни, проти агресії та загрози втрати суверенітету.

«Особливістю ситуації у східних та південних областях України було де-факто «зникнення» держави в лютому – травні 2014 р. Державні органи, служби, структури на кілька тижнів перестали виконувати функції, пов'язані із захистом громадського порядку та національної безпеки, або відповідні функції були обмежені та недостатні в умовах зовнішньої агресії. В цих умовах доля регіонів вирішувалася буквально «на вулицях» у гострому протистоянні двох сил. З одного боку, колабораціоністи та представники держави-агресора, з іншого – патріотичний актив, громадяни України, яким були не байдужі як власне майбутнє, так і доля країни» [180, с. 89].

Представники громадянського суспільства певною мірою компенсували вказаний дефіцит державної влади, перебравши на себе частину її функцій. І. Рущенко аналізує нові форми політичної поведінки цієї

частки українського соціуму. Це, по-перше, «пасивна демонстрація незгоди з проявами та гаслами сепаратизму, який був важливою складовою тактики гібридної війни. Формою міг бути мітинг, зібрання у певному символічному для українців місці (наприклад, біля пам'ятника Т. Шевченку), хода вулицями міста, демонстрація української національної символіки, скандування проукраїнських гасел» [180, с. 90].

По-друге, важливе значення мала охорона адміністративних будівель від захоплення антиукраїнськими силами. Найвідомішим епізодом є захоплення підрозділом ГРУ Генштабу МО РФ Верховної Ради Автономної Республіки Крим 26 лютого 2014 р. Успіх колабораціоністів залежав від рішучості патріотів: у Донецьку, Луганську, Харкові це вдалося, але у Дніпрі, Запоріжжі, Одесі – ні.

По-третє, проведення інформаційно-роз'яснювальної та контрпропагандистської роботи. Боротьба за уми та душі людей стає наріжним каменем гібридної війни. Спротив російським медіа був організований, головним чином, в Інтернеті, але були випадки випуску спеціальних газет. Найактивнішими патріотично налаштованими акторами в Інтернеті є групи «ІнформНапалм», «Миротворець», «Українські Кібер Війська». У 2016 р. створено Український Кіберальянс, що об'єднав FalconsFlame, Trinity, RUH8, КіберХунту. Р. Стадніченко охарактеризував цю форму поведінки як «хактивізм» (від «хакер»+«активізм»). Хакери використовують спеціальне програмне забезпечення, улюбленими прийомами їх дій є віртуальні «сидячі страйки» і блокади; бомбардування електронної пошти; веб-хакерство та комп'ютерні зломи; комп'ютерні віруси або черв'яки [256, с. 255]. «Мета українських хактивістів протидіяти інформаційній війні РФ шляхом спростування інформації, ...висвітлення об'єктивних фактів про події на території України, та доказ військової присутності російських військ на Сході держави. Слід наголосити, що хактивізм є однією з новітніх та найефективніших форм протесту, яка дозволяє брати участь у вираженні своєї незгоди з політикою, відстоювати

свої права та свободи, а також дозволяє уникати жертв серед протестувальників, адже вони відстоюють свої позиції анонімно» [105, с. 354].

Завдяки патріотично налаштованому експертному середовищу, ІТ-фахівцям, представникам гуманітарної інтелігенції, блогерам вдалося розвінчати міфологію «руського міра» і змусити супротивника регулярно змінювати генеральні інформаційні концепти («за місцеву автономію», «за мир», «безсмертний полк», «за відновлення зв'язків», «федералізація», «Новоросія», «народні республіки», «Малоросія» тощо).

По-четверте, в умовах гібридної агресії інформаційно-маніпулятивні методи чередувалися з прямим насильством, внаслідок чого виникала потреба вуличного протистояння. «Жорстоке насильство з використанням зброї нав'язувалося зграями колабораціоністів, де помітними прошарками були представники криміналітету, так звані «спортсмени» і «тітушки», а також козаки й активісти російських праворадикальних організацій, що організовано перекидалися з території РФ. Їх озброювали палицями, ціпами, ножами, травматичною вогнепальною зброєю, а іноді використовувалася й повноцінна вогнева зброя» [180, с. 90]. В Донецьку 13 березня 2014 р. після завершення демонстрації за єдність України група озброєних проросійських бойовиків напала на його учасників, від ножового поранення (зазнавши 27 ударів) загинув Д. Чернявський, випускник Донецького національного університету, член групи охорони мітингу. Після 28 квітня будь-які прояви українського патріотизму тут стають практично неможливими. В Харкові перемога залишилася на боці представників громадського спротиву, колабораціоністи були остаточно розбиті на вул. Плеханівській під час проходження колони вболівальників футбольних клубів «Металіст» і «Дніпро» 27 квітня. В Одесі колабораціоністів було розгромлено 2 травня 2014 р. переважно силами футбольних «ультрас» та самооборони.

По-п'яте, формою політичної поведінки є інформування правоохоронних органів щодо підготовки провокацій, актів антидержавної

діяльності окремих політиків та адміністраторів. Зрозуміло, що ця форма має значення тільки в тих випадках, коли самі правоохоронці не заражені «вірусом сепаратизму». На перших етапах, коли кремлівські агенти активно схилили особовий склад СБУ та МВС до зради присязі, тактика інформування спрацьовувала слабо, громадяни не без підстав побоювалися помсти з боку міліціантів-колабораціоністів. Але з укріпленням української влади ці форми стали більш ефективними. До цього пункту, на наш погляд, слід віднести й зрив провокацій (у І. Рущенко цю форму поведінки подано окремо).

По-шосте, політичне забарвлення отримали різні види допомоги військовим, біженцям, переселенцям. Масовий волонтерський рух у найкритичніший та найвідповідальніший період компенсував те, що повинні були робити державні органи. Забезпечення військових обмундируванням, ліками, засобами гігієни, бронежилетами, касками, приладами нічного бачення, тепловізорами, безпілотними літательними апаратами, робота в госпіталях, психологічна допомога біженцям, збори коштів, продуктів – ось лише деякі напрямки волонтерської діяльності. Не випадково найактивніші волонтери просуваються по політичній лінії, продовжуючи свою діяльність на державному рівні.

По-сьоме, рух територіальної самооборони, що існує під егідою міністерства оборони та військкоматів. «Події весни 2014 р. засвідчили: без громадянського спротиву Україна мала шанс втратити значно більші території. Інвазія агресора відбулася там, де спротив не був ефективним, зокрема, проукраїнські активісти програли у вуличній боротьбі. Приклад України одночасно є унікальним у світовій історії, коли долю країни вирішували прості люди, а не спецслужби й армія, принаймні, у перші місяці агресії з боку РФ» [180, с. 92].

Цей перелік можна продовжувати, проте й наведених фактів достатньо для висновку про величезне розмаїття форм протестної поведінки. Внаслідок творчості має навіть неполітичні вчинки набувають політичного забарвлення,

перетворюючись на потужний засіб тиску на владу з метою прийняття необхідного рішення. Сказане дозволяє також зробити прогноз про наростання трансформацій в межах існуючих та появу нових форм політичної поведінки, поглиблення змін у самій природі політичної участі.

2.3. Проблема типологізації політичної поведінки та принципи побудови моделі поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації

Центральним методологічним питанням нашого дослідження, навколо якого вибудовується концепція дисертації, є питання про співвідношення різних рівнів раціоналізації політичної поведінки з її носіями. Можна припустити, що існують певні закономірності, які дозволяють виокремити певні типи політичної поведінки, здійснити типологізації останньої [71].

Процедура типологізації передбачає фіксацію шляхом аналізу різноманітних ознак, що стають критеріями типологізації. У «Новій філософській енциклопедії» наведено визначення типології як «методу наукового пізнання, в основі якого лежить розподіл систем об'єктів та їх групування за допомогою типу, тобто узагальненої, ідеалізованої моделі. Типологія використовується з метою порівняльного вивчення істотних ознак, зв'язків, функцій, відносин, рівнів організації об'єктів, як співіснуючих, так і розділених у часі» [169, с. 70–72].

Типологізація може ґрунтуватися на понятті типу як основної логічної одиниці диференціації досліджуваної реальності або використовувати інші логічні форми: класифікацію, систематику, таксономію. Окремим випадком процедури типологізації є класифікація. Отже, за своїм змістом поняття «типологізація» є ширшим за поняття «класифікація».

У методологічному плані типологізація і класифікація – досить близькі одна до одної логіко-пізнавальні операції, в основі яких лежить уявний поділ

конкретних предметів на групи, як би вони не називалися – типами чи класами. Такий розподіл сходить до встановлення просторово-часової локалізації об'єктів. Найбільш елементарним способом такої процедури є дихотомія – утворення бінарних опозицій, продуктом якої є діада. Загальним моментом для типологізації та класифікації є необхідність виокремлення критерію, тобто ознаки, на підставі якої здійснюється групування.

Існуючі в науковій літературі типології політичної поведінки, як правило, ґрунтуються на градації одного з обраних критеріїв. Найпростішим варіантом типологізації можна назвати дихотомію за характером взаємодії з політичним середовищем. У такий спосіб виокремлюють два основних типи політичної поведінки: закритий та відкритий. Для закритого типу характерною є політична бездіяльність, або так звана нульова політична активність. Її причиною є те, що окремі люди реально не можуть займатися політичною діяльністю, не мають для цього відповідних можливостей. Для відкритого типу властивою є переважно вмотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно й емоційно зумовлена, політична поведінка [43, с. 129].

За критерієм суб'єкта політичну поведінку поділяють на індивідуальну та масову.

За схильністю і психічним станом виокремлюють політичну поведінку імпульсивну, інстинктивну, емоційно-почуттєву, за настроєм, випадкову, закономірну, стихійну, неминучу, раптову.

За ситуаційним контекстом поділяють на стабільну, кризову, революційну, воєнну, конфліктну.

За організаційними формами та нормами поведінки – на інституціональну, організаційну, партиципаторну, статутну, апаратно-номенклатурну, субординаційну, легітимну, нелегітимну, неформальну.

За тривалістю поведінки – на одиничну акцію, подію, феномен чи динамічно пролонгований процес.

За гостротою проявів поведінки – на відмову від боротьби, протест, гнів, ненависть, бунт, війну.

За ступенем доцільності й успіху – на функціональну та дисфункціональну, ефективну й малоефективну, конструктивну й деструктивну, консолідуючу та дезінтегруючу поведінку тощо.

Залежно від методу дії У. Мілбрайт розрізняв конвенційні та неконвенційні види політичної поведінки. До конвенційної поведінки було віднесено достатньо традиційну та звичну участь мас, опосередковану інституціональними каналами, тобто легальну, регламентовану законом. Це, перш за все, електоральна поведінка та участь у дозволених владою мітингах, демонстраціях, пікетах тощо. Для регулювання та контролю таких масових дій існує спеціальне законодавство, в якому зафіксовані не тільки порядок отримання відповідного дозволу від влади для проведення будь-яких масових акцій, а й регламент проведення самої акції, що частково дозволяє запобігти стихійності та можливих негативних наслідків. Саме в межах конвенційної політичної поведінки слід розглядати чисельні прояви політичного конформізму [287, с. 27].

Неконвенційна поведінка виходить за межі звичайного, ігноруючи офіційні канали. Дослідження показали, що таку поведінку не завжди схвалює суспільство, однак вона є ефективною. До неї звертаються люди, які не мають доступу до каналів політичного впливу. До таких дій схильні ті, хто не довіряє політичній системі, однак впевнені в можливості вплинути на політичне рішення. Саме тому феномен неконвенційної (анормативної) поведінки – це соціальні дії, які не вписуються в межі нормативно-ціннісних стереотипів прийнятих у суспільстві.

Окрім поділу політичної поведінки на конвенційну та неконвенційну У. Мілбрайт розробив однолінійну типологію в залежності від активності політичного актора суб'єкта. На його думку, зростання політичної активності обумовлює виконання тих чи інших ролей. Дослідник згрупував ці ролі та дав типам активності метафоричні назви: «глядацька», «перехідна»,

«гладіаторська». Так, зокрема, глядацька активність передбачає виконання ролі об'єкта впливу політичних стимулів, участь у голосуванні, ініціювання політичних дискусій, спроби умовити інших голосувати бажаним чином. Перехідна активність включає спілкування з представниками влади або політичними лідерами, пожертвування для партії чи кандидата, відвідування зібрань та мітингів тощо. Нарешті, гладіаторська активність складається з участі в політичній кампанії, виконання ролі активіста політичної партії, участь у виробленні партійної стратегії, акумулювання фінансових ресурсів, виконання ролі кандидата на виборну посаду в політичній сфері, виконання ролі керівника в органах державної влади або партії [287, с. 19].

Ще одним з варіантів лінійної типологізації політичної поведінки є розрізнення її силових та несилових форм. Зрозуміло, що такий поділ є досить умовним, існує маса перехідних форм. При цьому насилля не обов'язково може бути застосовано з боку державної влади або проти неї [67]. Досить часто силові методи використовуються проти конкурентів з інших політичних партій, їх лідерів, а також певних етнічних спільнот, соціальних меншин тощо. Співвідношення силових та несилових форм поведінки – суттєвий індикатор політичної культури, який свідчить про можливість соціального вибуху в суспільстві.

Дослідник В. Амелін виокремлює санкціоновані та несанкціоновані форми політичної поведінки. На його думку, участь у несанкціонованих формах політичної поведінки переводить їх учасників на роль правопорушників, бо не існує нормативно-правової бази регулювання таких дій. «Несанкціоновані форми політичної поведінки створюють атмосферу соціально-політичної напруги, яка є небезпечною через неконтрольовані дії. Високий рівень участі в такого роду заходах свідчить про неефективність або відсутність каналів політичного самовираження, а також про неспроможність державних органів знаходити шляхи вирішення конфліктів» [5, с. 75].

Слід зауважити, що несанкціоновані демонстрації, мітинги, страйки, мають переважно протестний характер, хоч деякі протести можуть бути

санкціонованими. Г. Магда визначає протестну політичну поведінку як складне багатокomпонентне політичне явище, що полягає у відкритих проявах негативного ставлення до політичної системи загалом, її окремих елементів, норм, цінностей, прийнятих рішень, та потребує мультидисциплінарного вивчення [124, с. 60–69].

Наведені варіанти типологізацій політичної поведінки наочно демонструють необхідність полікритеріального підходу, коли жодний з критеріїв окремо не може претендувати на вичерпність. Відкритий чи закритий, індивідуальний чи масовий, конвенційний чи неконвенційний, конформістський чи нонконформістський, силовий чи несиловий, санкціонований чи несанкціонований різновиди політичної поведінки не завжди виключають один одного. Тому більш функціональними, на нашу думку, виглядають комбінації декількох критеріїв, таких як рівень активності, готовність до участі в акціях протесту, ступінь залучення індивідів у політичні процеси тощо.

Розповсюдження в політологічній літературі набула типологія М. Каазе й А. Маша [276, с. 153–155], які запропонували комбінувати форми політичної участі на підставі, з одного боку, рівня активності, а з іншого – конвенційного/неконвенційного характеру індивідуальної політичної поведінки. Вони виокремили наступні п'ять груп:

- неактивні – мінімальний рівень участі; представники цієї групи або взагалі не беруть участі в політичному житті, або обмежуються отриманням інформації, підтримкою петицій (у випадку, якщо до них звернуться), деякі голосують на виборах;

- конформісти – підвищена активність в межах конфесійних форм політичного життя; представники цієї категорії можуть бути агітаторами в політичних кампаніях, але майже не висувають своїх кандидатур, уникаючи активної політичної участі;

- реформісти – прихильники активних конвенційних дій, спрямованих на зміну існуючого стану; можуть використовувати легітимні форми політичних протестів: демонстрації, пікети, бойкоти тощо;
- активісти – відрізняються найбільш повною участю в політичних процесах, комбінуючи конвенційні та неконвенційні форми залежно від ситуації;
- протестувальники – за рівнем активності мало відрізняються від попередніх двох категорій, але є більш схильними до неконвенційних форм участі.

На наш погляд, така типологія не позбавлена суттєвого недоліку, адже за межами вказаних груп залишаються ті категорії громадян, які, власне кажучи, і визначають спрямованість і характер політичних процесів. Ідеться про політичних лідерів, їх найближчих послідовників (помічників, консультантів, політтехнологів), професійних політиків, експертів, партійних діячів, тобто тих, для кого політика є основним видом діяльності.

Взагалі, питання про суб'єкт політичної поведінки є складним і не має однозначної відповіді. У наведеному варіанті класифікації суб'єктом постає індивід як джерело активної, свідомої предметно-практичної діяльності. Дійсно, узагальненим суб'єктом політичної поведінки в умовах демократії є громадянин. Але справа в тому, що в реальності не існує абстрактного громадянина, виключеного з різного роду асоціацій. Така позиція нагадує «соціальний атомізм», де кожний громадянин-атом розглядається поза межами молекул, які ці атоми утворюють. Індивіда необхідно розглядати в системі його відношень з урахуванням зворотнього зв'язку, спрямованого від нього до системи.

Щоб усунути цей недолік доцільно розглядати колективні суб'єкти політичної поведінки, які об'єднують громадян на підставі спільної дії в напрямку реалізації їхніх політичних інтересів. У такий спосіб окремий громадянин, як суб'єкт політичної поведінки, нікуди не зникає, він складає

групи собі подібних, які можуть бути охарактеризовані, як надіндивідуальні – *групові суб'єкти*.

Це важливо підкреслити ще й тому, що більшість політичних процесів відбувається в межах політичних інститутів з чітко регламентованими процедурами, нормами, цінностями та санкціями за порушення останніх. Навіть у тих випадках, коли йдеться про лідера як індивідуального суб'єкта політичної поведінки, маємо справу не з ізольованою особою, а з політичним інститутом, який цей лідер уособлює.

Російські політологи пропонують згрупувати учасників політичної поведінки в чотири групи залежно від статусу та ролей суб'єктів, а саме:

- лідери, що очолюють політичний рух (організацію) та своїм впливом сприяють її згуртуванню та досягненню спільних цілей;
- інтелектуальні лідери, які не висувають політичних директив, але своєю інтелектуальною діяльністю (публіцистичною, науковою, агітаційною) утворюють акценти емоційної напруги навколо актуальних проблем, що ставить їх у центр громадської уваги;
- активісти – посередники між лідерами та послідовниками; вони мобілізують учасників руху, постачають лідерам необхідну інформацію, можуть вносити корективи до стратегії та тактики мас [73];
- послідовники, що утворюють «політичну масу», підтримують лідера й актив, тому що їм вони делегували представництво і захист своїх інтересів [165, с. 124].

Для диференціації суб'єктів політичної поведінки скористаємося підходом, запропонованим Г. Ділігенським. Залежно від рівня залученості громадян в суспільне життя він виокремлює наступні три групи: «по-перше, людей, для яких політика або робота в громадських організаціях є основною сферою професійної діяльності («професіонали» й «лідери»); по-друге, тих, хто задіяний в інших сферах професійної діяльності або належить до несамодостатніх категорій населення (доросла учнівська молодь, пенсіонери,

домогосподарки), але систематично й активно бере участь у суспільно-політичному житті («активісти»), і, по-третє, та переважна більшість суспільства, яка такої систематичної участі в ній не бере («маса»)» [64, с. 181].

Солідаризуючись з Г. Ділігенським, виокремимо три різновиди суб'єктів політичної поведінки: політичні лідери, політичний актив (А. Деркач фактично об'єднує активістів і послідовників) та маси.

На перший погляд здається, що така класифікація побудована за принципом «одиничне-особливе-загальне», при цьому рівню одиничного відповідає лідер, рівню особливого – політичні активісти, а рівню загального – маси. Але суто кількісний підхід не вичерпує проблеми, й набагато важливіше враховувати не кількість індивідів, що входять до складу колективного суб'єкта, а їх місце й роль в організації політичного життя. Для опису цієї моделі більш доречною є метафора «пастух-вівчарки-вівці», хоч і вона не вичерпує всього багатоманіття реальних політичних відносин, особливо за умов демократії.

Іншим принциповим моментом у розгляді існуючих моделей політичної поведінки є рівень раціонального складника, притаманний конкретному суб'єктові.

Виокремлюючи ступінь (або рівень) раціоналізації, необхідно враховувати усвідомлений, цільовідповідний, логічний характер поведінки. З усього розмаїття концепції раціоналізації для нас найважливішим є виокремлення ірраціональної, раціонально-ірраціональної та суто раціональної політичної поведінки. Така класифікація є співзвучною з веберівськими типами соціальної поведінки (традиційний, ціннісно-раціональний, цілераціональний), або з більш новітньою класифікацією Г. Ділігенського (інертно-фаталістичий, стихійно-раціональний та рефлексивний). Існують й інші схеми процесу раціоналізації людської поведінки, але їхню суть зведено до виокремлення низького, середнього та високого ступеня раціонального складника.

В образно-поетичному викладенні зазначені рівні раціональності знайшли свій відбиток у відомій середньовічній притчі про будівників Шартрського собору. Якось один мандрівник спитав стомленого робітника, що штовхав важку тачку з камінням, «що він робить?». Той відповів «Перевожу каменюки, хай їм грець!». Другий будівельник, якого зустрів мандрівник за подібних обставин відповів: «Заробляю на хліб родині». І лише третій з гордістю проголосив: «Я будую Шартрський собор!». Отже, ми бачимо різні рівні усвідомлення мотивів власної діяльності. Найвищим рівнем раціоналізації є ступінь рефлексії, за якого людина наділяє свої дії вищим смислом.

Для побудови типологізації політичної поведінки нам достатньо буде означити цю раціональну складову саме за рівнями «низький-середній-високий», адже їх подальша якісна характеристика вимагає повернення до питання про суб'єкт політичної поведінки.

Таким чином, зводячи разом названі два аспекти (суб'єкт та рівень раціоналізації), ми можемо виокремити низький, середній, високий рівні раціоналізації політичної поведінки лідера; низький, середній, високий рівні раціоналізації поведінки політичних активістів; низький, середній та високий рівні раціоналізації політичної поведінки мас. Маємо в такий спосіб дев'ять поведінкових установок – відносно самостійних режимів політичної поведінки суб'єктів залежно від рівня раціоналізації. У графічному вигляді цю типологію можна подати як модель-матрицю (див. Додаток В).

Зазначимо, що спроби замінити однолінійний спосіб диференціації психологічних параметрів на матричний не є чимось новим для політичної науки. Окрім згаданих вище М. Каазе і А. Маша, які в своїй класифікації попарно комбінують змінні параметри, слід вказати на праці О. Єгорової, в яких наведено методику створення портретів видатних політиків за їхніми психологічними характеристиками. Дослідниця виокремлює імпліцитні змістовні (потреби, мотиваційна сфера, система переконань), імпліцитні процесуальні (пізнавальні процеси, стійкість до стресу, ставлення до невдач,

рішучість), експліцитно змістовні (тактичний аспект прийнятих рішень, визначає їх конкретний зміст) та експліцитно процесуальні фактори (стилі керівництва й міжособистісних відносин, «лінгвістичні й поведінкові характеристики особистості, які спостерігаються візуально») [80, с. 16–24].

Дослідник Л. Етерідж аналізував психологію американських президентів ХХ ст. за двома параметрами: 1) сильна чи слабка потреба у владі та 2) екстравертний або інтравертний стиль спілкування з людьми. Політолога цікавило, який вплив чинили комбінації цих якостей на зовнішню політику президентів. У результаті ним отримані чотири типи:

- сильна потреба у владі / Екстраверт (Активна глобальна політика вдосконалення світового порядку. Приклад: Т. Рузвельт, Ф. Рузвельт, Дж. Кеннеді, Л. Джонсон);

- сильна потреба у владі / Інтраверт (Політика закритих блоків: В. Вільсон);

- слабка потреба у владі / Екстраверт («Примиренська» політика, зазвичай малоефективна: Д. Ейзенхауер);

- слабка потреба у владі / Інтраверт (Політика міжнародного статус-кво: К. Кулідж) [260].

За способом побудови наша матриця відрізняється від наведених схем тим, що враховує різний стан раціоналізації політичної поведінки різних суб'єктів, не тільки політичних лідерів. У цьому плані вона нагадує варіативну модель, яку розробляли соціологи Запорізького університету на початку 1990 рр. для «аналізу індивідуальних і групових потреб трудового колективу в умовах оновлення всіх сфер суспільного життя» [33, с. 106–112]. Водночас, суттєвою відмінністю нашої моделі, окрім її політологічної, а не економічної належності, є параметр раціоналізації політичної поведінки. Запропонована модель дозволяє впорядкувати за логікою цієї схеми зібраний теоретичний та емпіричний матеріал.

Висновки до другого розділу

Політична поведінка в умовах демократизації відрізняється переплетенням раціональних та ірраціональних мотивів. При цьому ірраціональне розуміють як усі прояви неусвідомленості, несистематизованості, неупорядкованості, неаргументованості, недоцільності, відсутність закономірності, складність понятійного вираження й передачі. *Ірраціональна політична поведінка* ґрунтується на інстинктах, афектах, безсвідомих імпульсах, емоціях, малозрозумілих симпатіях та антипатіях. Дуже часто ірраціональну політичну поведінку можна спостерігати на стихійних мітингах, акціях протесту.

Раціональна політична поведінка визначається за допомогою «координат» ціль – засоби – результат. Прикладами раціональної можна вважати електоральну поведінку, тобто участь у виборах, коли виборці свідомо зважують переваги й недоліки кандидатів та їхніх програм. Суб'єкти раціональної політичної поведінки мають чітке бачення цілей, яких вони прагнуть, знають адекватні цим цілям методи, здатні встановити загальну систему пріоритетів, а також є гнучкими щодо зміни стратегій, якщо ті не є результативними.

У запропонованій у підрозділі 2.1 структурі політичної поведінки, яка включає поведінкові передумови (інстинкти, цінності, потреби), мотиви (афекти, установки, ідеали та переконання), стимули (страх, моральні, матеріальні та постматеріальні), суспільні регулятиви поведінки (архетипи, традиції, закони), проведена градація між раціональними, раціонально-ірраціональними та суто раціональними елементами. Але, враховуючи той факт, що сучасна постнекласична раціональність містить в собі елементи ірраціонального, то розмежування раціо-іраціо є умовним, а то і взагалі проблематичним.

Відповідно, обидва складники, хоч і в різній мірі, присутні й у формах політичної поведінки, яка в демократичних системах складається з електоральної поведінки, політичної участі та протестної поведінки.

Основними формами електоральної поведінки є: ознайомлення з учасниками передвиборчих перегонів; висування кандидатів від своєї групи; збори, мітинги, маніфестації на підтримку кандидата; передвиборча агітація і пропаганда; участь у голосуванні; делегування (або продаж) свого виборчого права; участь спостерігачем під час виборів; бойкот виборів; абсентеїзм.

Формами політичної участі є: інформаційна політична обізнаність; дискутування на політичні теми; просування іміджу свого політичного фаворита; переконання інших голосувати певним чином; рекрутування нових членів своєї політичної сили; агітація та пропаганда; політичне волонтерство; політична сатира (памфлети; анекдоти; карикатура; пародія); формування та підтримка політичного дискурсу, в тому числі – в Інтернет-просторі (сторінки у соцмережах, блоги, чати); демонстрація (масова хода), мітинг, збори, пікет з висловлюванням солідарності або незгоди з діями влади; звернення до владних структур чи їхніх представників; збирання підписів під зверненнями; активність політичного діяча (висування власної кандидатури, участь у виборах, робота в керівництві політичної партії, на державних посадах, депутатство і т. ін.); оприлюднення політичних програм і стратегій; висування політичних (для тих, хто має повноваження – законодавчих) ініціатив.

Формами протестної поведінки є: підписання петицій; участь у несанкціонованих демонстраціях; участь у бойкотах; відмова від сплати податків; захоплення адмінбудинків, підприємств, сидячі страйки в їхніх стінах; блокування дорожнього руху; участь у стихійних страйках; тероризм.

Збагачення форм політичної поведінки в Україні відбувається, насамперед, за рахунок апробації їх ефективності в ході політичної боротьби, у чому ми могли переконатися, аналізуючи події обох Майданів та протидії

гібридній агресією Росії, а також завдяки поширенню інтернет-технологій (блогерство, флеш-моби, стріт-арт протест, хактивізм).

За постсучасних умов держава поступово втрачає монопольні позиції та право говорити від імені «всього народу», внаслідок чого зростає значення недержавних акторів та різного роду альтернативних (опозиційних, нейтральних, анархістських, абсентеїстських) настроїв. Збільшується роль м'якої сили цінностей, суспільних ідеалів та особистісних переконань, а також інструменту їх підтримки – політичного дискурсу.

Постсучасний політичний простір відрізняється асиметричністю, ацентричністю, ризомністю, плюральністю. Значна доля політичних процесів переміщується до віртуального простору, в соціальні мережі та на сторінки Інтернет-сайтів. Це обумовлює появу новітніх форм політичної поведінки, яка набуває рис ігрового дійства без раціонально визначеної та всім зрозумілої суспільно значущої мети. Політична участь стає самодостатньою, нерегульованою, і, водночас, гротескною, ангажованою. При цьому ірраціональні чинники, що заважають процесу раціоналізації політичної поведінки, нікуди не зникають, утворюючи нові мотиви та адаптуючись до нових форм.

Наведені в підрозділі 2.3 варіанти типологізацій політичної поведінки наочно демонструють необхідність полікритеріального підходу, коли жодний з критеріїв типологізації окремо не може претендувати на вичерпність. Відкритий/закритий, індивідуальний/масовий, автономний/мобілізаційний, санкціонований/несанкціонований, конвенційний/неконвенційний, силовий/несиловий, конформістський/нонконформістський, конструктивний/деструктивний типи політичної поведінки не завжди виключають один одного, часом доповнюють її характеристики.

У результаті комбінації зазначених методів здійснено процедуру типологізації поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації. Одержана модель-матриця, в якій комбінація трьох станів з трьома рівнями раціоналізації спричиняє формалізацію дев'ятьох таксонів:

- фаталізм – політична поведінка лідера з низьким рівнем раціоналізації;
- прагматизм – політична поведінка лідера з середнім рівнем раціоналізації;
- ідеологізм – політична поведінка лідера з високим рівнем раціоналізації;
- популізм – поведінка політичних активістів з низьким рівнем раціоналізації;
- лобізм – поведінка політичних активістів з середнім рівнем раціоналізації;
- субстантивізм – поведінка політичних активістів з високим рівнем раціоналізації;
- патерналізм – політична поведінка мас з низьким рівнем раціоналізації;
- мобілізаційна участь – політична поведінка мас з середнім рівнем раціоналізації;
- громадянська активність – політична поведінка мас з високим рівнем раціоналізації.

Ця матриця у стислому вигляді фіксує концепцію нашого дисертаційного дослідження. Водночас кожна з моделей політичної поведінки потребує на детальну характеристику, про що і йдеться в наступному розділі.

РОЗДІЛ 3.

ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗА КРИТЕРІЄМ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

3.1. Типи політичної поведінки лідерів

Огляд існуючих варіантів політичної поведінки почнемо з тих, що стосуються лідера як суб'єкта політичної дії. За нашою схемою, це таксони під назвами «фаталізм», «прагматизм», «ідеологізм». Але перш, ніж детально характеризувати їх, декілька слів доцільно буде сказати про феномен політичного лідерства (political leadership).

За дефініцією, поданою у «Психологічному словнику», лідерство тлумачать як один з механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, тобто об'єднує, спрямовує дії всієї групи, яка чекає, приймає і підтримує його дії [241]. «Політичне лідерство проявляється в бажанні і здібності однієї людини або групи осіб постійно ініціювати або вперто проводити суспільні реформи, за обов'язкового дотримання прав людини, пріоритету всезагального блага перед приватною вигодою, а також враховувати думки й позиції інших учасників» [239, с. 182]. Лідерство характеризує своєрідну форму стосунків у громаді або в організації, і ця специфіка полягає, по-перше, в тому, що носієм владних повноважень є не більшість, а особа, по-друге, спрямованість влади відбувається «зверху – до низу». Отже, лідером вважають члена групи, який в критичних обставинах спроможний суттєво впливати на інших.

Зауважимо, що лідерство фіксує соціальний статус (переважно високий), який дозволяє не тільки приймати рішення, а й контролювати їх виконання. В ієрархічно-організованому соціумі політичний лідер виконує управлінські функції, впливає на інших членів цього соціуму, спрямовує їхню колективну поведінку відповідно до соціально значущих цілей.

Синонімами лідерства є поняття «управління», «керівництва», хоч у кожного з них є власне змістовне навантаження, яке не дозволяє ототожнювати їх остаточно. Якщо лідер – це найбільш авторитетний член групи, за яким остання визнає право приймати рішення, реально виконує центральну роль в організації спільної діяльності і взаємин, то керівника вважають офіційною посадовою особою, на яку покладено функції управління. Такі відмінності стають причиною того, що статуси реального лідера й формального керівника не обов'язково збігаються. Особистісно-психологічні риси та професійні компетенції лідера й керівника часом відрізняються, а в окремих випадках є протилежними. Далеко не кожний керівник, призначений на відповідну посаду, знаходить в собі сили перетворитися на справжнього лідера.

У демократичних політичних системах існує відоме протиріччя, коли для успішного проведення передвиборчої кампанії та здобуття перемоги на виборах від кандидата вимагають одні властивості, а під час виконання функціональних обов'язків на високій посаді – зовсім інші.

Політичні психологи розрізняють декілька концепцій генези лідерських якостей. Перша з них виходить з тези про наявність «великих постатей», згідно з якою політичними лідерами народжуються. Засновником цієї концепції вважають Ф. Гальтона, який пояснював наявність лідерських якостей в особистості на основі спадковості. Його однодумці досліджували монархічні династії різних країн, аналізували якості нащадків від шлюбів між правителями тощо. Певні методологічні ускладнення викликала неможливість виокремити у «спадкових лідерів» таких особистісно-психологічних якостей, які б не могли з'явитися у його послідовників [37].

Друга група концепцій пояснює наявність лідерських якостей вдалою комбінацією обставин, часу та оточення. Автори таких концепцій ситуативного лідерства визнавали, що в різних ситуаціях політичного життя висуваються деякі члени громади, які переважають інших, як мінімум, в одній властивості, але, оскільки з'ясовується, що саме вона є

найнеобхіднішою в конкретній ситуації, то її носій стає лідером. Е. Хартлі навіть припустив, що особа, яка виходить лідером за одних обставин, може стати ним і за інших. Більше того, внаслідок пануючих стереотипів ситуативного лідера члени групи сприймають як лідера на постійній основі. Той, хто стає лідером, набуває авторитету, що сприяє його висуванню на лідерську посаду й наступного разу. Найчастіше лідером стає та особа, в якій мотивація затвердитись як лідер є більшою, ніж у інших.

До третьої групи концепцій лідерства належать особистісно-ситуативні теорії, автори яких намагалися уникнути однобічних кореляцій. Так, Г. Герт і С. Мілз серед факторів, які необхідно враховувати в розгляді феномену лідерства, назвали 1) риси й мотиви лідера як людини; 2) образи лідера й мотиви послідовників слідувати за ним; 3) характеристики ролі лідера; 4) інституціональний контекст, тобто ті офіційні і правові параметри, в яких працює лідер, і до яких він та його послідовники залучені. Р. Стогділл і К. Шатл запропонували розглядати лідерство через статус, взаємодію, сприйняття й поведінку індивідів щодо інших членів групи. Е. Холландер, Дж. Джуліан, Р. Кеттел вважали лідерство динамічним аспектом взаємодії між цілями лідера – з одного боку та цілями й потребами послідовників – з іншого, де функцією лідера є сприяння вибору й досягнення групових цілей (Цит. за: [192]). Отже, лідерство виходить за межі рис окремого індивіда та розглядається в контексті інтерсуб'єктивних взаємин.

Четверта група концепцій походження лідерства репрезентована працями Дж. Хоманса, Дж. Хемфілла, Р. Стогділла, С. Еванса, Ф. Фідлера і отримала назву «теорії очікування-взаємодії». Її суть полягає в переконанні, що продуктивність групи має ймовірнісну натуру (залежно від відповідності стилю лідерства ситуації, що склалася). Зокрема, Ф. Фідлер робить акцент на інтеграції впливу стилів лідерства (які відображують особистісні характеристики лідера) й ситуативних змінних (взаємовідносини між лідером і послідовниками, завдання, конструкцію, позицію влади лідера). Він виокремлює два стилі лідерства, першій з яких орієнтований на завдання

(«інструментальне лідерство»), а другий – на міжособистісні стосунки («емоційне лідерство»). При цьому зорієнтований на завданні лідер є ефективнішим за умов, коли ситуація йому або дуже сприяє, або дуже не сприяє. Тоді, як зорієнтований на міжособистісні взаємини лідер є більш ефективним у ситуаціях тільки помірно сприятливих або помірно несприятливих. На думку А. Деркача, «навіть чи інструментальну майстерність в чистому вигляді можна вважати єдиною підставою для успішного політичного лідерства» [160].

Особливого поширення набула й мотиваційна теорія лідерства (С. Мітчел, С. Еванс), яка розглядає ефективність лідера за його впливом на мотивацію оточуючих, їх спроможність продуктивно виконувати завдання та задоволення, яке вони одержують від роботи. В контексті предмету нашого дослідження важливо звернути увагу на типи лідерської поведінки, які виокремлюються в межах «структури лідерського процесу». Це поведінка, яка орієнтована на:

- 1) підтримання теплих взаємини з послідовниками, функціонування в курсі їхніх потреб та настроїв;
- 2) визначення та контроль діяльності прибічників;
- 3) розподілення функції та відповідальності, з урахуванням зауважень виконавців;
- 4) результативність.

До шостої групи належать варіанти теорії обміну та транзактного аналізу (Е. Берн, К. Джордж, Г. Келлі, Дж. Марч, Г. Саймон, Дж. Тібо), в яких лідер постає як особа, що відчуває потреби й бажання своїх послідовників і пропонує їм варіанти їх реалізації. Прикладом такого лідера є Ф. Рузвельт, який мав високий рівень довіри в американців (зафіксована висока підтримка громадянами курсу президентської адміністрації). Після смерті Ф. Рузвельта громадськість висловлювалась, що хоч вони ніколи його не зустрічали, але відчувають, що втратили кращого друга.

До сьомої групи слід віднести атрибутивні теорії, що інтерпретують лідера, певною мірою, як маріонетку, що одержує вказівки щодо напрямку від власних послідовників, які рухають його як лялькар рухає свою ляльку.

Навіть стислий перелік наявних теорій лідерства свідчить, що специфіка поведінки лідерів як суб'єктів політичного життя полягає, насамперед, в тому, що на них в повному обсязі поширюється вплив психологічних чинників. Не заперечуючи значення формально-інституціональних факторів, не можна не помічати суттєвої, якщо не визначальної ролі атитюдних вимірів їх поведінки. Як зазначає Г. Ділігенський, «в умовах демократичних режимів політики мають різні переконання, сповідують різні системи цінностей, або засвоєні ними з політичних культур і субкультур суспільства, або в тій чи іншій мірі сформовані або модифіковані ними самими. Все сказане, можливо, не спростовує психоаналітичної тези про переконання, цінності й цілі політика як раціоналізацію безсвідомих особистих мотивів. Однак навіть якщо цінності й цілі мають таке походження, це нічого не змінює в тому, що вони можуть поставати як реальні мотиви діяльності політика. З точки зору політичної історії США та інших країн, врешті решт, факт укладення Версальського договору є набагато важливішим за ті сімейні обставини В. Вільсона, які, як вважають його біографи, визначили його роль у цій події» [64, с. 212].

Повертаючись до нашої моделі зазначимо, що тільки на перший погляд здається, що поведінка політичного лідера має бути повністю раціональною. Лідер не лише співвідносить мету, засоби й результат власної діяльності, а й має високий рівень саморефлексії, здатності до прогнозу, вміння визначати мету й завдання загального розвитку. Але такі якості відповідають, швидше, ідеалу, а не реальності. На практиці ж часто буває, що справжні мотиви поведінки політичних лідерів відхиляються далеко від раціональних моментів. Боротьба свідомого та безсвідомого, логічного та емоційного, симпатій та антипатій тощо складає патерн явищ, який вивчає політична

психологія. Співвідношення внутрішніх особистих і зовнішніх інституціональних мотивів політичної поведінки лідерів набуває унікальних і неповторних ознак. «У політичній сфері діють не тільки послідовники Макіавеллі, але й такі люди, як академік А. Сахаров, абсолютно чужі прагненню до влади і керовані лише силою своїх переконань. Біографія генерала де Голля переконливо доводить, що всупереч його репутації діяча, який прагнув, перш за все, до особистої влади, вона була для нього лише знаряддям здійснення певної політичної програми. Генерал легко розлучився з владою, коли переконався, що його політику відкидає більшість французів» [64, с. 208–209].

Однією з наскладніших проблем мотивації лідерів є визначення ролі переконань, цінностей, політичних цілей, які не зводяться до суто егоїстичних спонукань. Ця роль детермінується чинниками позаіндивідуального – світоглядного або інституціонального походження. Вона є продуктом політичної соціалізації особистості.

Мотивація поведінки політичних лідерів є результатом впливу величезної сукупності чинників («піраміди»), які базуються на історичних ситуаційних умовах та їх індивідуальних властивостях, а завершуються психічними механізмами, які безпосередньо визначають політичну діяльність. Зрозуміло, що політичну науку найбільше цікавить «вершина» цієї «піраміди», адже тут виявляються якості лідера, що характерно забарвлюють прийняті ним рішення.

Окрім розглянутих вище когнітивно-інтелектуальних і мотиваційних, в тому числі ціннісних та ідеологічних компонентів до них відносять і такі індивідуальні психічні властивості, які як би переходячи з нижчих щаблів «піраміди» на її вершину, надають самостійного й досить істотного впливу на діяльність політиків і її результати. Різні політики можуть мати однакові мотиви, переконання, цілі, не дуже відрізнятися за своїм інтелектуальним рівнем, але приймати при цьому в схожих ситуаціях рішення, які різко відрізняються за рівнем своєї адекватності й результативності [64, с. 212].

З урахуванням цієї складності та мотиваційного розмаїття перейдемо далі до характеристики моделей поведінки політичних лідерів залежно від рівня раціоналізації.

Політична поведінка лідера з низьким рівнем раціоналізації. Суб'єкт політичної поведінки у цій моделі виявляється таким, що не відповідає вимогам, які традиційно висувають до політичного лідерства. Особа з низьким рівнем раціонального потрапляє до верхівки політичного Олімпу внаслідок випадкових подій. Це може статися, з одного боку, завдяки внутрішнім якостям цієї особи, наприклад, її харизмі, пасіонарності, вмінню висловити загальні емоції, потрапити в психологічний «резонанс» з електоратом. Частіше за все функціональне навантаження лідерства у цій моделі обмежується репрезентацією настроїв мас, але чекати від такої особи здатності до прогнозування, калькуляції потенційних наслідків власної поведінки не варто.

Як уже зазначалося, низький рівень раціонального складника поведінки політичного лідера може бути наслідком уроджених або набутих у процесі соціалізації здібностей, продуктом життєвого та професійного досвіду. За нормальних умов функціонування політичної системи шанси в особи з низьким рівнем раціональної складової поведінки стати лідером є незначними. Такі шанси збільшуються в часи нестабільності та криз, коли електорат стає більш податливим, некритичним і терпимим до політичних авантюристів, а професійні управлінці не бажають бути відповідальними за потенційний ризик руйнації системи.

Історії відомі варіанти, коли в кризові моменти політичні системи очолювали постаті, позбавлені природних раціональних здібностей. Але траплялися й випадки, коли вимушена зміна лідера вже не могла врятувати систему від саморозпаду, навіть за умов високих особистісних якостей. Як приклад слід згадати призначення маршала А. Петена прем'єр-міністром Франції, що не завадило їй капітулювати перед нацистською Німеччиною. Чи було випадковим таке призначення? Чи могла спрацювати альтернатива в

особі Ш. де Голя, який закликав до продовження спротиву? Швидше за все, загальне небажання французів вдруге за чверть століття втягуватися в світову війну обумовило відповідний вибір.

Ще одним прикладом ситуації, коли обирають не найрозумнішого та найталановитішого лідера, є процедура обрання Римського Папи. Як відомо, конклав кардиналів збирається у Сікстинській Капеллі для визначення того, хто на майбутні декілька років очолить католицький світ. Через конфлікт багатьох інтересів кардинали, принаймні за часи середньовіччя, керувалися негласним правилом обирати найстарішого з кандидатів із розсуду, що омріяна вакансія незабаром звільниться знов. Початково герантократичний принцип вибору не передбачав обов'язкової наявності у кандидата високих розумових якостей.

Обрання Генеральним секретарем спочатку Ю. Андропова, а згодом К. Черненка важко пояснити іншими міркування, ніж ті, що панували на кардинальському конклаві.

Питання про відповідність лідерських здібностей очікуванням мас завжди було в фокусі політологічних досліджень. Як правило, умовою появи політичного лідера з низьким рівнем раціоналізації є інертно-пасивна поведінка народних мас. «Лев на чолі стада баранів краще, ніж баран на чолі зграї левів,» – повторював Н. Бонапарт.

Мотиви політичної поведінки лідера такого типу відрізняються залежно від усвідомлення суб'єктом власної невідповідності посаді, яку він обіймає. Якщо він розуміє свої недоліки, то прагне компенсувати їх запрошенням консультантів, радників, делегуванням повноважень іншим посадовим особам, намагається підвищити власний освітній рівень тощо. Він ставиться до свого лідерства фаталістично («лідер-фаталіст»), розглядаючи його, як «дарунок долі», можливо, в чомусь і не заслужений. Г. Ділігенський наводить приклад з керівником підпільної партії, що боролася проти терористичної диктатури, яка панувала у 1960–1970-х рр. в одній з латиноамериканських країн. Цей лідер звернувся до своїх товаришів по партії

з проханням звільнити його від займаної посади, адже він є «фізичним боягузом» і в разі арешту не зможе витримати тортур. «Подібні випадки, коли людина сама чітко усвідомлює межі своїх психологічних ресурсів, швидше за все – рідкісний виняток. Набагато частіше таке усвідомлення відсутнє, і люди засвоюють установки й беруться за справи, які не відповідають їхнім вольовим або інтелектуальним можливостям, реальній структурі їхніх мотивів» [64, с. 181].

Якщо лідер з низьким рівнем саморефлексії не усвідомлює цього і не бачить власних вад, він болісно ставиться до критики, відкидає будь-які закиди на свою адресу, розглядаючи їх як «випади ворогів» і взагалі – як неусувний елемент політичної боротьби. У такому випадку брак раціонального складника компенсується за рахунок емоційної емпатії та підвищеної активності в публічній царині.

Для лідера-фаталіста вкрай важливо ідентифікувати себе з широкими масами, інтереси яких він реально, або частіше уявно, репрезентує. Такий лідер може конфліктувати з послідовниками та найближчими активістами, не без підстав підозрюючи про їхню обізнаність щодо його слабких місць. Так, наприклад, А. Гітлер конфліктував із власним генералітетом, який складався переважно з родової пруської аристократії. В очах військової верхівки Третього Рейху Гітлер був «вискочкою, яка нічого не тямить у військовій стратегії». Зі свого боку, фюрер наполягав, що виконує волю нації, вимагаючи від генералів і маршалів беззаперечної покори та слухняності. Отже, ми бачимо, що лідер для виправдання власних ірраціональних дій може протиставляти інтересам політичної еліти інтереси більш широкої, відповідно й більш абстрактної соціальної спільноти (нація, клас, Батьківщина).

У демократичному суспільстві залежність долі політиків від волі виборців передбачає стійку ідентифікацію лідера зі своєю електоральною базою. Підставою для встановлення такої ідентичності стає емпатія, тобто психо-поведінкова орієнтація лідера на задоволення запитів керованих ним

людей, на врахування їхніх бажань під час прийняття політичного рішення. Лідер-фаталіст може «ідентифікувати себе з партією або політичною течією, бути консерватором, лібералом, соціал-демократом, націоналістом або взагалі не мати чіткої ідеології, вважаючи за краще прагматичний підхід до вирішення проблем. Він може в різній пропорції поєднувати у своїй психології потребу у владі, інші егоїстичні – кар'єрні й корисливі мотиви, авторитарний стиль з вірністю певним громадським цілям та ідеалам. Однак за всіх цих розбіжностей нормативна ідентифікація лідерів з реальними людьми, «узагальненим іншим», суспільством (а не тільки з безособовими владними інститутами) створює в його психіці обмеження для одностороннього й гіпертрофованого розвитку потреби в особистій владі, спонукає домагатися впливу й контролю на основі переконання інших людей, згоди з ними» [64, с. 211].

Лідер-фаталіст апелює безпосередньо до мас, до емоційно-іраціонального рівня, до гарячих проблем, які хоч принципово і не можуть бути вирішені, але дозволяють підвищити популярність лідера та його місце у рейтингах. Для цього лідера формами політичної поведінки є прямий контакт між лідерами й масами без посередництва політичних інститутів; загравання з народом, до якого він звертається, як до останньої інстанції у боротьбі зі своїми політичними конкурентами; виступ від імені пересічного громадянина; тяжіння до популізму.

Для того, щоб втриматися на керівній посаді за відсутності реальних компетенцій, лідер має звертатися до послуг іміджмейкерів. Для нього важливо не лише «бути», а й «здаватися», подати себе у вигідному світлі. Штучно створений імідж такого лідера може суттєво відрізнятись від оригіналу.

Дослідник Н. Сергієнко у своїй книзі «Психологічні прийоми в політиці» наводить конкретні приклади культивування іміджмейкерами бажаних інтелектуально-психологічних рис українських лідерів, спрямованих на корекцію справжнього стану речей та формування

загального позитивного образу. До основних складників цієї позитивності належать *оптимізм*, рішучість, простота. «В українському суспільстві, – вказує дослідниця, – пріоритетність оптимізму лідерів відзначається насамперед тривалістю відкладених очікувань нормального життя основної частини населення, похмурістю загальної соціальної атмосфери, буденного життя. За таких обставин політичний лідер, що «випромінює» впевненість і довіру у свої сили й сили суспільства до благодотворних змін, який демонструє доброзичливість до можливих партнерів і союзників, веселу іронію і толерантність щодо опонентів, здоров'я і самоіронію, особливо вирізняється серед інших» [189, с. 89]. На жаль, цих рис часто не помічають іміджмейкери, замість чого «більшість кандидатів відпрацьовують протилежні цьому принципу іміджі, наприклад: сердито-незадоволений Л. Кучма, скорботно-пуританський О. Мороз, суворо-затиснутий В. Янукович, гнівно-викривальна Н. Вітренко» [189, с. 89].

Друга з названих рис – *рішучість* (сміливість, відчайдушність, відповідальність) є базовою лідерською якістю. В українських реаліях рішучість є історично значущою властивістю державця. Тому не випадково вітчизняні іміджмейкери приділяють багато уваги формуванню образу рішучого, вольового, енергійного лідера.

Те саме стосується *простоти* як обов'язкової вимоги позитивного іміджу, необхідного для підкреслення зв'язку лідера з широкими масами виборців. «Більшість політиків витрачають багато енергії, часу й коштів на розкриття своєї душі, ерудиції, багатомірності своїх планів. І все це вони намагаються реалізувати через об'ємність і фундаментальність виборчих програм. Докладні й великі виборчі платформи відіграють важливу роль лише в періоди принципової ломки сформованих економічних ладів, політичних систем, соціокультурних вимірів і цілей суспільства» [189, с. 90].

Таким чином, робота політтехнологів над формуванням *привабливого*, позитивного іміджу лідера з низьким рівнем раціоналізації поведінки є необхідним заходом для виправлення ситуації. Трапляються, правда, й прямо

протилежні випадки, коли політичні опоненти завдають удару по іміджу лідерів, зображуючи їх непевними, простакуватими, неосвідченими.

Слід визнати, що інколи для цього є певні підстави. Адже чудові футболісти, боксери, естрадні виконавці, працівники культури внаслідок свого «походу в політику» опинилися, м'яко кажучи, не на своєму місці. Час від часу вони смішать населення своїми невдалими неологізмами, висловлюваннями, що розкривають їхній справжній рівень ерудиції й раціональної культури. Навіть президенти України (як і інших країн світу) припускаються таких помилок, що із задоволенням підхоплюють і тиражують засоби масової інформації.

Політична кар'єра таких лідерів не відрізняється довготривалістю та продуктивністю. Демократичні процедури дозволяють підніматися на вищі посади особам випадковим, таким, що не мають відповідної підготовки, освіти, досвіду. Електорат зваблюють блискучим іміджем кандидата, проте після обрання більш менш швидко він виявляє оману [76].

Політична поведінка лідера із середнім рівнем раціоналізації. Суб'єкт політичної поведінки у цій моделі має більш виграшні особистісні якості, ніж описаний вище лідер-фаталіст. Його інтелектуальний, освітній, загальнокультурний рівень, ерудиція й кругозір дозволяють більш реалістично оцінювати політичну ситуацію, бачити своїх союзників і супротивників, усвідомлювати власні потреби та співвідносити їх з інтересами суспільства.

Лідер звужує коло ідентифікації до більш обмеженої соціальної групи, від якої напряду залежить його знаходження при владі. Йдеться вже не про націю чи клас, а про певну електоральну базу, або взагалі – про коло однодумців, спонсорів, послідовників. Абстрактна соціальна спільнота, з якою ідентифікує себе лідер-фаталіст, перетворюються в цьому випадку на референтну групу.

У цій моделі лідер добре усвідомлює тотожність не лише політичних, а й економічних інтересів з інтересами цієї групи. Його ставлення до ролі, яку

він виконує, є більш прагматичним, ніж у лідера-фаталіста. Він не вважає власне лідерство дарунком долі. Для нього воно є лише моментом реалізації проекту «ходіння до влади». Тимчасова поразка, наприклад, програні вибори, він не сприймає як остаточний фінал політичної кар'єри. Якщо один проект не буде реалізовано, то в запасі у такого лідера є ще декілька альтернативних проектів.

На наш погляд, доречно буде називати представника цього поведінкового типу «лідером-прагматиком».

Лідер-прагматик не гребує змінювати своїх союзників, переходити з однієї партії в іншу або створювати нові політичні партії, якщо в старих його щось не влаштовує. Він відрізняється гнучкістю та мобільністю. Задля тактичної переваги він готовий поступитися ідеологічними принципами. Інколи виграна битва для нього є важливішою за програну війну. Деякі з репрезентантів цього типу політичної поведінки встигли відмітитися в усіх сегментах політичного «спектру» – від правих до лівих, за винятком лише найрадикальніших орієнтацій. Згадка про колишні події політичної біографії їх не бентежить, вони живуть теперішнім часом, виправдовуючи свої маневри тим, що в тій конкретній ситуації раціонально було діяти саме так.

Водночас, це не означає, що лідер у цій моделі автоматично позбавлений будь-яких моральних якостей. Досить поширеною є ситуація, коли мотивами політичної поведінки особи є щире прагнення щось змінити на краще, проте її романтичні, навіть наївні мрії руйнуються через зіткнення з суворою реальністю. Непомітно для себе лідер корегує свою картину світу, змінює *Я-концепцію*, переглядає цінності й установки власної поведінки. Раціоналізація у такому випадку перетворюється на прагматизацію. Починаючи з боротьби за високі суспільні ідеали, лідер-прагматик завершує свій шлях боротьбою за збереження свого місця та доходів, що до нього додаються.

Як правило, наявність середнього рівня раціоналізації дозволяє його носію усвідомити тимчасовість свого лідерського стану, що, в свою чергу,

породжує бажання максимально використати владні повноваження для забезпечення високого соціального статусу та матеріального добробуту на все життя. Про таку модель поведінки в народі кажуть: «Нацарював сто гривень – і втік».

Лідер-прагматик є ідеальним об'єктом лобізму, плідним ґрунтом для корупції. Він не часто є самостійною постаттю, обслуговуючи економічні інтереси олігархата. Середній рівень раціональності в цьому випадку проявляється в тому, що лідер хоч і усвідомлює власну залежність від дійсних господарів політичної арени, але сподівається на цьому тлі зіграти «свою гру». Непересічні інтелектуальні здібності спрямовуються на виконання ролі слухняної маріонетки за одночасної реалізації прихованих індивідуальних інтересів.

Серед політичних лідерів цього типу зустрічаються справжні майстри маніпулювання суспільною думкою. Для підтримання свого іміджу вони час від часу повинні підтверджувати свою здатність вирішувати проблеми. Різного роду кризові ситуації перетворюються на справжню знахідку для досвідченого маніпулятора, адже дозволяють продемонструвати його найкращі управлінські якості, правда, за умов позитивного вирішення проблеми. Ми всі пам'ятаємо, як Ю. Тимошенко на посаді прем'єр-міністра боролася з епідемією грипу. Політтехнологи навіть вказують на можливість штучного конструювання проблем саме з метою підтримання високого рейтингу лідера, який начебто ці проблеми вирішує. Апогей цинізму в маніпулюванні суспільною думкою американського електорату продемонстровано в культовій кінострічці «Хвіст виляє собакою», де конструювалися не просто дрібні проблеми, відсутні в реальному житті, а навіть війна з Албанією. «У світі та суспільстві завжди існує певне неблагополуччя, – вказує Н. Сергієнко. – Ніхто не заважає лідеру оголосити, що ситуація складається критично і настає переломний момент, в якому треба приймати рішення. Сам аналіз ситуації є раціональним і позиція

політичного лідера є теж повністю продуманою та раціональною, але вплив на аудиторію, який він хоче справити є ірраціональним» [189, с. 87].

Так саме, як і проблеми, лідери-прагматики можуть штучно конструювати ворогів. Ворогами постають особливі психічні образи, з якими асоціюються виключно негативні якості. Ворогами можуть бути проголошені конкретні особи, політичні партії, окремі регіони, держави тощо. Суб'єкти, «призначені» ворогами, можуть про це взагалі нічого не знати, вони не обов'язково реально завдають шкоди лідеру, вони можуть навіть не існувати, але це принципово нічого не змінює. Конструювання ворогів є корисним для іміджу насамперед тому, що дозволяє в очах послідовників і мас без зайвих проблем перемагати їх, а це – ознака «сильного» лідера.

Ще одним поширеним для такого лідера прийомом маніпулювання суспільною думкою є масштабність проекту, який він обіцяє втілити в життя. Грандіозність планів, особливо якщо вони сягають далеко за межі можливого, приголомшує і зачаровує. Так, у 1930-х рр. радянські плани індустріалізації важко корегувалися з наявними ресурсами, але підкоряли уяву саме своєю масштабністю. При цьому чудодійна поява промислових гігантів у злиденній країні ототожнювалася суто із залізною волею Комуністичної партії та її лідера. Пропагандистський ефект, одержаний від умілого подання інформації про перемоги індустріалізації, навряд чи був меншим за матеріальний прибуток. Набутий історичний досвід радянські й пострадянські маніпулятори намагалися експлуатувати вічно, навіть за умов, коли намічені лідером плани, на відміну від наведеного прикладу з індустріалізацією, існували лише на папері. Рекламування грандіозних намірів має продемонструвати електорату серйозність, ґрунтовність, рішучість лідера, його контроль над величезним обсягом ресурсів. Все це має підтримувати легітимність його влади.

У випадку, коли особа ще не перемогла на виборах і є лише кандидатом на владну посаду, оприлюднення проектів масштабних реформ також є складником соціального конструювання. За Н. Сергієнко, «ці

проекти, не маючи ніякого практичного значення, є суто пропагандистським прийомом. Чим вірогіднішими вони будуть, тим більша ймовірність, що народ побачить у претенденті дійсного лідера. Неправдоподібність і неймовірність таких обіцянок залишаються непомітними для публіки, оскільки її віра в лідера підтримується глибинними надіями і страхами, а не раціональною оцінкою ситуації» [189, с. 87].

В Україні такий тип лідерської поведінки є найбільш поширеним. На жаль, за чверть століття існування незалежної держави, Україна так і не побачила жодного сильного, рішучого, раціонального лідера, який би усвідомлював національні інтереси, ставлячи їх вище за приватні чи корпоративні. Навіть такі, безумовно ерудовані, обдаровані й освічені постаті, як П. Порошенко й Ю. Тимошенко виявилися нездатними піднятися до рівня справжнього лідера нації.

Чи не тому наш електорат так швидко переходить від зачарування до розчарування своїми обранцями?

Політична поведінка лідера з високим рівнем раціоналізації. Із сказаного вище випливає, що наступний таксон є, скоріше, «ідеальним типом», чим одним з реально існуючих різновидів політичної поведінки українських лідерів. Все, про що йтиметься далі, стосується бажаного стану, якого ми прагнемо досягти.

Високий рівень раціоналізації поведінки політичного лідера означає, що останній в меншій мірі піддається впливу різного роду ірраціональних мотивів, він може контролювати свої емоції, мінімізувати спокуси, що їх відкривають високий соціальний статус і багатство. Для його поведінки характерними є націленість на результат (інструментальна раціональність), науковий підхід до управління, ретельний аналіз наявних альтернатив, оцінка наявних ресурсів і кадрового потенціалу, врахування зворотнього зв'язку. Не випадково Платон вказував, що державою повинні керувати філософи. Ця розтиражована теза означає, що з трьох типів душі (розумної – логістікон, афективної – тімос, хтивної – філохрематон) лише перша має відповідати

ідеальному лідеру, адже тільки носій логістикона може піднятися над власними афектами й меркантильно-корисливими інтересами та діяти на благо всього суспільства. В ідеальній державі у правителів розум має переважати над почуттями, – ось прямий смисл наведеного вислову Платона, попри всі сучасні журналістські інтерпретації.

Такому політичному лідеру притаманною є не лише панівна роль раціонального складника в його поведінці, а й усвідомлення ним своєї відповідності певній системі принципів (ціннісна раціональність), високий рівень саморефлексії. Цей тип відповідає особистості, якій притаманні сильний інтерес до суспільно-політичного життя, висока інтелектуальна активність, прагнення сконструювати логічно струнку та обґрунтовану картину світу. При цьому «багатополюсність» уявлень підпорядкована одній, «головній» ідеї, що вказує на зв'язок між цілісністю системи уявлень і тенденцій до їх «ідеологізації» [64, с. 52–53]. Іншими словами, цілісна картина світу, яка визначає погляди й поведінку такого лідера, формалізується у вигляді певної ідеології як систематизованої «практичної свідомості».

За К. Мангеймом, у структурі ідеології існують три рівня. Перший з них орієнтує на суспільний ідеал, другий теоретично описує реальність, третій вказує, як цю реальність можна змінити. Отже, лідер-ідеолог, як ми будемо називати репрезентанта цього рівня раціоналізації, пізнає ідеал, оцінює його та співвідносить з наявною системою цінностей, визначає напрямки подальшого розвитку суспільства, а головне – шляхи й засоби, тобто алгоритм наближення до ідеалу [127].

У цій моделі політична свідомість та політична поведінка фактично зливаються, утворюючи єдність теорії і практики. Ідеологія віддзеркалює систему цінностей та інтересів певної політичної спільноти та пропонує один з варіантів оптимізації суспільного устрою відповідно до цієї системи. Здатність до реалістичного політичного прогнозування дозволяє лідеру-ідеологу окреслити коло завдань, що стоять перед соціумом, формалізувати

генеральну мету та присвятити свою політичну діяльність її реалізації. Такою метою може бути: модернізація суспільства, подолання голоду, бідності, неграмотності, наслідків економічної кризи, культурної ізольованості, освоєння нових територій, розбудова власної незалежної держави, боротьба за повернення окупованих земель або, навпаки, асиміляція захоплених областей тощо. Досягнення цієї суспільно значущої мети лідер-ідеолог вважає водночас сенсом власного життя. Складність місії, яку він виконує, визначає його роль у національній та світовій історії.

Своє бачення шляхів реалізації мети лідер-ідеолог окреслює у вигляді програми, яка стає його політичним кредо. Політичну спільноту, яка є підвладною лідеру-ідеологу, він вважає переважно засобом для виконання поставленої місії. Як визначав Ж. Блондель, політичне лідерство є «владою, що здійснюється одним або декількома індивідами, для того, щоб спонукати членів націй до дій». При цьому й самі представники нації поділяють прагнення свого лідера, відчуваючи себе співучасниками історичних подій, масштабних перетворень, які мають докорінним чином змінити їхнє життя. В їх очах лідер-ідеолог виглядає історичною постаттю, воля якого є стимулом поведінки для інших членів політичної спільноти, що породжує певні асоціації між лідером і вождем.

Останніми роками в політико-правових науках спостерігається тенденція до розширеного тлумачення феномену вождизму з екстраполяцією його ознак на демократичне суспільство [246]. Деякі автори, спираючись на опис біологічних спільнот, які очолюють альфа-самці, навіть стверджують, що вождизм є єдиним природним способом організації політичного життя. Суттю вождизму є особиста відданість членів соціуму персоні вождя, який має ніким не обмежену верховну владу. Вождизм притаманний переважно архаїчним суспільствам, але його елементи можна спостерігати й у модерних ідеологізованих, жорстко організованих політичних системах. Як ілюстрацію вождизму наводять приклад Мойсея, який 40 р. водив іудеїв пустелею, поки не заснував власної держави; засновників світових релігій –

Гаутаму Шак'ямуні, Ісуса Христа, Пророка Муххамеда; фундаторів великих імперій стародавнього світу – Ц. Шихуанді, А. Македонського, Ганібала, Ю. Цезаря; у середні віки – Чингісхана, Батия; азійських та європейських монархів Нового часу; у ХХ ст. – об'єктів «культів особи» Б. Мусоліні, А. Гітлера, Й. Сталіна, М. Цзедуна, Н. Чаушеску, С. Хусейна та інші.

Такі тези обумовлюють запитання – а чи можливим є вождизм за демократичних умов?

На наш погляд, попри помітні зовнішні аналогії, поведінка демократичного лідера принципово відрізняється від поведінки вождя в авторитарних і тоталітарних політичних системах.

По-перше, у демократичного лідера та архаїчного вождя різними є механізми приходу до влади: якщо перший одержує владу внаслідок суспільного консенсусу, що встановлюється через процедуру голосування, то другий одержує її силоміць, намагаючись передати її спадкоємцям.

По-друге, демократичний лідер у своїх діях значно обмежений існуючою політичною системою, нормами права, в той час як вождизм сам обмежує принцип рівності громадян та притаманні демократичному суспільству громадянські свободи. В реаліях сьогодення до зовнішніх форм прояву вождизму належать месіанізм, теократизм, непотизм, трайбалізм тощо.

По-третє, основними регуляторами дій демократичного лідера є закон, а вождя – традиція (заборонено все, що не дозволено вождем). Термін повноважень першого чітко прописано у відповідних юридичних актах і його може бути пролонговано перемогою в наступних виборах на загальних підставах. Термін знаходження при владі вождя є необмеженим, більше того, від підданих періодично вимагають присягати вождю у вірності та демонструвати відданість його політиці.

По-четверте, демократичний лідер не може з'явитися без підтримки виборцями своєї програми, він не зацікавлений у повному витісненні з політики раціонального знання, оскільки неадекватність чи нерозуміння

сприйняття електоратом його програми може стати для нього перешкодою на шляху до влади і вирішення поставленої мети. Вождю не потрібний формалізований план дій, для нього достатньо підтримки його особи.

По-п'яте, різними є й психологічні коріння раціонального лідерства та вождизму. За демократичних умов лідер має довести свою спроможність керувати соціумом, він знаходиться в центрі уваги критиків в особі журналістів, експертів, представників опозиції. В тоталітарних системах деталі особистого життя вождя не є доступними для мас, він є об'єктом поклоніння, культу особи, харизматизації, атрибутизації, обоження. Вождизму притаманні ірраціональні моменти сприйняття його персони послідовниками й масами, наділення його надприродними якостями, зокрема, можливістю бачити майбутнє.

Таким чином, не слід ототожнювати силу авторитету демократичного лідера з авторитетом сили тоталітарного вождя. Д. Ольшанський категорично розмежовує категорії «лідер» і «вождь», підкреслюючи, що «політики розвинених демократичних держав, політики, що діють в умовах перехідних режимів, і лідери опозиції – це не одне й те саме» [151, с. 108]. Вождизм є продуктом масової свідомості. Спираючись на пієтет перед можновладцями, громадянський конформізм, політичну супер-лояльність, відсутність усвідомленої диференціації політичних інтересів, вожди затверджують свою юридично нерегламентовану владу. Це відрізняє її від лідерства, яке ґрунтується на раціональному розрахунку та усвідомленні громадянами загальних, партикулярних та особистих інтересів.

Вочевидь, демократична система напрацювала механізми, що запобігають трансформації раціонального лідерства в будь-які форми вождизму, не без підстав вбачаючи в цьому перший крок для виродження демократії в авторитаризм і далі – в тоталітаризм. Тому є досить тонка грань між поведінкою лідера-ідеолога, який уособлює інтереси нації, щиро і свідомо служить своєму народу – з одного боку, та необмеженою владою вождя – з іншого.

Поряд з інструментальною й ціннісною раціональностями для лідера в цій моделі важливе місце належить комунікативній раціональності, що пов'язано з реалізацією принципу зворотнього зв'язку між владою та виборцями. Тому актуальними для лідера-ідеолога є навички спілкування, толерантність, вміння почути думку іншого, відчувати дух і настрої виборців. «Комунікативна раціональність», за І. Фарман, «ставить собі за мету аналіз наявних норм і цінностей, а також напрацювання нових, які б визнавалися всіма людьми, були зорієнтованими на гуманні цілі та, відповідно, скеровували б соціальні дії» [208, с. 86]. До репрезентантів високого рівня раціональності та, водночас, провідників демократичних цінностей належать Дж. Кеннеді, Г. Коль, В. Гавел, А. Меркель та інші. Сподіваємося, що в майбутньому до цього переліку можна буде додати й українських політиків.

3.2. Аналіз політичної поведінки активістів

У цьому підрозділі будуть проаналізовані типи поведінки політичного активу, які за варіативною моделлю відповідають таким моделям, як популізм, лобізм та субстантивізм.

Узагальнена назва «політичний актив» лише у першому наближенні відбиває досить різноманітний і навіть строкатий склад цього колективного суб'єкта політичної поведінки. До нього слід зарахувати довгу чергу посередників між лідерами та масами, всіх, хто професійно займається політичною діяльністю і для кого політика є основним засобом існування: представників законодавчої та виконавчої гілок влади, службовців апарату вищих державних інституцій, керівництво політичних партій і громадських організацій, політичних експертів, коментаторів, лідерів суспільної думки, пропагандистів та агітаторів.

Деякі автори для позначення цього рівня суспільної ієрархії використовують слово «еліта». Але тут слід мати на увазі, що поняття

«еліта» (від лат. *eligere* – найкраще, відібране) є полісемантичним. З одного боку, його вживають для позначення групи осіб, що володіють найвищими – згідно з певною шкалою виміру – рисами (спортивна еліта, елітні війська, студентська еліта). З іншого боку, це група людей, що підіймаються над масами і керує ними. На нашу думку, лише друге значення цього терміну може слугувати синонімом до поняття «політичний актив».

За демократичної політичної системи змагальний механізм рекрутування державної влади призводить до періодичної ротації провладного політичного активу. Партія, що здобула перемогу на виборах, заповнює вакантні посади своїми висуванцями, інші політичні активісти чекають свого часу, підтримуючи правлячу партію, або знаходячись до неї в опозиції. Обрана партійна стратегія визначає диспозицію та специфіку поведінки відповідної часини активу.

До цього слід додати, що специфіка поведінки активістів, так би мовити, «затиснутих» між лідером та масами, напряму залежить від стану цих двох суб'єктів. Якщо лідер тяжіє до авторитарних методів управління, демонструє силу, рішучість, вимагає від підлеглих точного виконання розпоряджень, а електорат при цьому покійно терпить такий стиль керівництва, то послідовники-активісти будуть орієнтуватися на лідера, нехтуючи масами. І навпаки: якщо електорат збуджений, здатний до протестних акцій, а лідер слабкий і невимогливий, то активісти, швидше за все, будуть «загравати з масами», обравши щодо лідера стримано критичну позицію. Зрозуміло, що всі ці варанти є глибоко ситуативними, але вони доводять, що поведінка одного з політичних суб'єктів не є ізольованою, а з необхідністю враховує диспозиції інших акторів.

Для верифікації запропонованої теоретичної моделі в межах проведеного нами пілотного емпіричного дослідження були проанкетовані представники політичного активу. Згідно з отриманими даними, про свою приналежність до цієї категорії заявили 16,7 % від загальної кількості респондентів (107 осіб). Якщо розглядати тільки активістів за ступенем

раціоналізації, то 38,8 % опитуваних було зараховано нами до високого, 55,5 % до середнього і лише 5,5 % до низького рівня [73].

Розглянемо ці групи більш детально.

Поведінка політичних активістів з низьким рівнем раціоналізації.
Зафіксована в ході опитування мінімальна кількість політичних активістів, що характеризуються низьким рівнем раціоналізації, є не випадковим, а абсолютно закономірним явищем. Пояснюється це тим, що в політиці діє свого роду «природний відбір». Політика, як і право, є царинами, де стикаються інтереси різних суб'єктів, вона від початку є конфліктогенною; вона є сферою конкуренції, змагань, перемог і поразок. Навряд чи політичний лідер буде терпіти у своєму оточенні присутність великої кількості некомпетентних помічників. Тут виживають найсильніші, найадаптованіші, найраціональніші. Той, хто не відповідає досить жорстким вимогам і не відчуває в собі хисту продовжувати брати участь у перманентних політичних перегонах, повертається «в маси» і шукає себе в інших галузях суспільного життя, залишившись виборцем і пересічним симпатиком певних політичних сил. У будь-якому випадку кількість осіб з низьким рівнем ratio серед політичного активу не перевищує кількості таких серед мас.

Сказане не суперечить тому факту, що раціонально орієнтовані особи починають ірраціонально поводитись, коли об'єднуються в групи. У когнітивно-інтелектуальному вимірі групова поведінка з низьким рівнем раціоналізації ґрунтується, переважно, на міфологічному світосприйнятті. Групова поведінка докорінним чином відрізняється від індивідуальної, що переконливо довели Г. Лебон, Г. Тард та інші представники «психології натовпу». Парадокс, коли найраціональніші особи в умовах політичного протистояння починають робити вкрай нерозумні вчинки, щоденно знаходять своє підтвердження.

Одним з яскравих прикладів цього є малозрозуміла сторонньому спостерігачеві поведінка депутатів парламенту. Народні обранці інколи

демонструють «специфічність» вчинків, ображають опонентів, вживають вислови, які вважаються «непарламентськими», знищують оргтехніку, завдають моральної та фізичної шкоди один одному, влаштовують бойкоти трибуни, бійки тощо. Пояснити це суто раціональними міркуваннями складно, якщо взагалі можливо. Очевидно, мотиви таких дій обумовлені не холодним розрахунком, скільки тваринними інстинктами, раптовими спалахами ненависті, негативними емоціями. Не випадково Г. Лебон розглядав парламентські збори як окремий вид натовпу, що підпорядковується закономірностям масової поведінки, які характерні для великих соціальних груп на відміну від індивідів [114, с. 72].

Значна кількість депутатських рішень також продиктовані не стільки свідомим розрахунком і узгодженням суспільних інтересів, скільки взаємним емоційним «зараженням» під час дискусії. Інколи народні обранці схильні до прийняття більш ризикованих і неоднозначних рішень, ніж ті, що попередньо обговорювались у кабінетах. Такі рішення спонтанно народжуються на пленарних засіданнях: кожний, хто виступає, вносить свої уточнення і пропозиції, начебто змагаючись з попередниками в радикалізмі. У психології таке явище отримало назву «групового мислення», коли сама наявність групи і вплив позиції інших учасників зсуває прийняття рішення в бік більшого ризику.

Політичні експерти, оцінюючи й коментуючи поведінку парламентарів, відштовхуються від того, що їхні думки й дії ґрунуються на раціонально організованій стратегії та є частиною якогось більш загального плану. Насправді, така поведінка може бути взагалі позбавлена раціональної мотивації. Колись цю думку в іронічній формі висловив письменник-фантаст Р. Хайнлайн: «Ви намагаєтеся пояснити зловмисністю те, що є результатом звичайного безглуздя». Аналогічний вислів іноді приписують Н. Бонапарту: «Ніколи не приписуй зловмисності там, де все можна пояснити некомпетентністю». Однак, найбільшого поширення цей афоризм набув завдяки американському гумористу Р. Хенлону («лезо Хенлона»). Так чи

інакше, але сенс один: не слід шукати у вчинках політиків більше розумності, ніж є насправді.

З іншого боку, далеко не всі мотиви поведінки політичного активу можуть бути пояснені в системі «мета-засоби-результат». Для зовнішнього спостерігача важко зрозуміти дії, позбавлені інструментальної раціональності, але спрямовані на другорядні завдання, наприклад, на демонстрацію власного статусу, лояльності до іншого політика або, навпаки, на провокування конфлікту тощо.

Слід розрізняти мотиви публічної поведінки, що називається «гри на камеру», та повсякденного спілкування. Інколи в ефірі можна побачити як політики емоційно звинувачують один одного, палко викривають чисельні зловживання, а потім «вживу» збираються за столом, ведуть мирну розмову, начебто нічого й не було. Політики схожі на акторів театру та влаштовують спектакль, який пересічні виборці сприймають як щирі поведінку.

Взагалі, низький рівень раціоналізації вкупі з прагненням досягти політичних цілей найкоротшим шляхом стає причиною того, що активісти охоче «заграють» з електоратом, намагаються «подобатися» масам, відповідати їхнім нагальним потребам, майже не замислюючись над питанням про наслідки й перспективи такої поведінки у найближчому майбутньому. Політична поведінка послідовників з низьким рівнем раціоналізації, особливо, як зазначалось, за слабких позицій лідера, є ґрунтом для появи й розквіту такого явища, як популізм [77].

У повсякденному житті слово «популізм» (від лат. *populis* – народ) має переважно негативне забарвлення, але виявляється, що відповідна модель поведінки є не лише життєздатною, а й досить ефективною серед інших демократичних форм взаємодії влади з громадянами. Парадоксально, але можливо саме через це такий стан речей, популістський підхід влаштовує всі сторони: лідерів – бо вони мають можливість контролювати ситуацію, а маси – бо вони чують те, що хочуть почути.

Цікаву думку з приводу популізму висловив професор історії Латвійського університету Х. Туманс: «Само по собі це не добре і не погано. Так само як ніж: їм можна і ковбасу нарізати, і людину вбити. Те саме і з популізмом: він може бути дуже деструктивним, руйнівним, але може бути і конструктивним» [172]. На жаль, в реаліях сьогодення це явище має винятково негативний зміст та позиціонується як деструктивне. Якщо десять років тому згадка про популізм в Україні викликала стомлену посмішку через незграбні промови політиків, проплачені акції та безліч утопічних обіцянок, то сьогодні негативізм асоціацій перейшов на новий рівень: війна, втрата територій, злидні, інфляція, масова міграція, зростання злочинності, антинародні закони, корупція у вищих ешелонах влади. Все це є результатом бездіяльності судової гілки влади, контролюючих інститутів, державного апарату загалом.

Цікаво, але ставлення до популізму зміцнювалось на полі політичного аналізу. Е. Геллнер та Дж. Іонеску взагалі ставлять питання про те, чи варто зводити всі прояви популізму до одного поняття [264, с. 38]. На одній з перших всесвітніх конференцій, присвячених феномену популізму, що проходила в Лондонській школі економіки в 1969 р., учасники зазначили, що суть популізму залишається невловимою, адже «...ніхто не уявляє собі в точності, що це таке ... його зміст вислизає, не піддається визначенню» [264, с. 1]. На конференції було окреслено шість основних питань, розкриття яких дозволить прийти до висновку, що таке популізм: єдине явище, незважаючи на множинність його проявів, або просто термін, який неправильно вживають в абсолютно різномірних контекстах. На думку науковців, популізм є, по-перше, ідеологією, або рухом, або тим й іншим разом.

По-друге, популізм – це тип мислення, що постійно відроджується в різних історичних і географічних умовах в результаті виникнення особливої соціальної ситуації, в якій проміжні соціальні чинники або відсутні, або є занадто слабкими.

По-третє, популізм можна визначити в термінах політичної психології, він насичений відчуттям, що проти народу наполегливо й цілеспрямовано плететься мережа явних і таємних змов.

По-четверте, головною настановою популізму є підозрілість щодо невідомих зовнішніх сил: колоніального гноблення, банкірів, іноземних капіталістів і т. ін. Популізм як такий характеризується специфічним негативізмом – він завжди «анти»: антикапіталістичний, антиурбаністичний, антисемітський, просякнутий ксенофобією.

По-п'яте, народ, який обожнюють популісти, неодмінно слабкий і нещасний, причому обов'язково через те, що йому зітхнути не дають змовники. Встановлено, що народ найчастіше ототожнюють із селянством, як найбільш знедоленим класом.

По-шосте, популізм веде або до націоналізму, або до соціалізму. Третій шлях, як це відбувалось у Східній Європі, веде до «грунтіства» [264, с. 3].

У будь-якому випадку в центрі популістського світогляду, відповідної економічної і соціальної політики, має бути поставлено щастя пересічної людини, її матеріальний добробут і духовна гармонія. До речі, такі гасла висувують і ідеологи соціалізму, і частково – лібералізму. Але якщо соціалісти визнають революційний шлях досягнення цієї мети, а ліберали відштовхуються від саморегулятивних властивостей ринку, то популізм сподівається на можливість реалізації такої гармонії завдяки радикальним, проте не насильницьким реформам у суспільстві.

Таким чином, популізмом є «тип політичної свідомості або політичної діяльності, яка має за мету забезпечити широку політику в масах ціною демагогії та необґрунтованих обіцянок. Характерна особливість популізму – безпосередній контакт між лідерами, які мають здібності впливати на розум і волю людей та мас. Популізм – це комплекс політичної реакції людини (мас) на систематичне ігнорування їхніх інтересів та потреб з боку еліти. У політичному житті суспільства він проявляється в формі акцій громадянської непокори, різних кампаній, походів на знак протесту проти влади. У

сучасних умовах термін «популізм» застосовується для визначення набору тактичних засобів і технологій, що апелюють до свідомості мас використати такі риси суспільної свідомості, як спрощений погляд на суспільно-політичне життя, максималізм та прагнення знайти швидкі відповіді на складні питання» [163, с. 546].

Для активістів-популістів не є притаманною романтична інтерпретація ідеалу природної людини з її ескапізмом і протиставленням сильної особистості, героя – сірому натовпу. Популістський особистісний ідеал живиться не ідеалізацією відходу від суспільства, «життя в лісі» (за Г. Торо), а уявленнями про демократичну форму громадської діяльності як вищу сферу самореалізації особистості.

Одним з найцікавіших аспектів популізму є перманентне протиставлення активістами «народної маси» якомусь опонентові. Заради збереження ненасильницького вектору вони протиставляють народ «іншому» (англ. «another»). Узагальнюючий образ «іншого» може включати в себе як іммігрантів, економічних біженців, окремих представників власної влади, так і всю політичну еліту чи верхівку фінансового світу. Можна сказати, що «народ» визначається через заперечення – чим він не є. І цей «інший» є стартовим індикатором.

Активісти добре розуміють: для того, щоб створити власну ідентичність, необхідно заздалегідь зв'язати себе з певною групою і відмежуватись від іншої. Ідентичність завжди посилюється, якщо наголошуєш на позитивності своєї групи та зауважуєш на негативних властивостях чужої – що часто стає причиною дискримінації та конфліктів [275].

Політолог Ф. Паніцца зауважував, що «популізм тримається не тільки на почутті внутрішньої спорідненості, а й на зовнішніх завданнях – на уявній загрозі з боку чужих, у відштовхуванні від яких і формується ідентичність» [290, с. 17]. Позитивними моментами популізму є те, що він передбачає хоча б якесь стримання амбіцій плутократів, сприяє вирішенню

бюрократичних проблем і виробленню механізмів прямої демократії (референдум, право вето, прямі вибори в сенат; ініціативи, що дають виборцям право законодавства через голови представників тощо). Щодо характеристики форм політичної поведінки, то можна виокремити загально поширені прийоми, до яких звертаються активісти популістського налаштування. До них належать:

- апеляція до змісту повсякденної свідомості мас;
- спрощеність сприйняття суспільного життя, безпосередність сприймання, максималізм, готовність іти за сильним лідером;
- намагання повністю підлаштуватись під потреби суспільства;
- акцент на доступності та зрозумілості запропонованих заходів, пріоритетність простих рішень;
- спекуляція на очікуваннях громадян щодо швидких та простих шляхів вирішення проблем;
- направлення незадоволення суспільства на провладні соціальні інститути;
- прихильність до індивідуальної свободи та моралі на противагу колегіальної та компромісної системи;
- гра на бажанні великих людських мас все спрощувати;
- гра на «очікуваннях» народу;
- використання невирішених найболючіших актуальних проблем, щоб постійно очолювати незадоволену більшість;
- маніпулювання громадською думкою.

Суть популізму полягає в «романтичному примітивізмі» (термін Д. Макрея), внаслідок чого він є внутрішньо аполітичним, нездатним до створення власної стійкої партії, функціонує незалежно від мінливості масового руху. Популісти вимагають від держави «реставрації», проте державі й бюрократії не довіряють і роблять ставку на громадські та особисті чесноти. Примітивізм неминуче має певний відтінок антиінтелектуалізму. На

нашу думку, намагання все спрощувати заради того, щоб бути зрозумілим в масах, є чи не найруйнівнішою властивістю популізму. Максимальне спрощення суті політичного життя інколи досягає дихотомії, яку презентують як боротьбу Добра і Зла. Зрозуміло, що табір Добра складають політичні союзники популістів, а табір Зла – чисельні опоненти. «Апелювання до «простих, швидких рішень» суперечить об'єктивній тенденції до ускладнення змісту та підсилення динамічності сучасних політичних процесів, а відповідно і виникнення все більш складних, масштабних завдань перед суспільством», – зауважує на логічній невідповідності професор О. Новакова [146, с. 36–42].

Активісти-послідовники з низьким рівнем раціоналізації тяжіють до популізму, аже це – найкоротший шлях до політичної мобілізації мас, що пролягає «напрямую», в обхід існуючих інститутів і процедур. Популісти зазвичай наполягають на необхідності «прямої демократії», тобто на безпосередній участі мас в управлінні державою, на формуванні «особливого зв'язку» між електоратом і харизматичним лідером, на визначенні «панацеї» – єдиного засобу лікування всіх соціальних недугів [77].

Базуючись не стільки на раціональних, скільки на емоційних підвалинах, активісти популістського гатунку чітко визначають мету та вказують на ворогів, які заважають її досягнути, але не визначають засобів для реалізації цієї мети. Це робить популістську ідеологію утопічною. Популісти інтуїтивно відчують, що діють в об'єктивно правильному напрямку, але, захопившись повсякденними клопатами (перемога на виборах свого лідера, ліквідація конкурентів, створення позитивного іміджу власній партії та т. ін), часто забувають про кінцеву мету. Як правило, прогнозування бажаного результату та калькуляція потрібних для цього ресурсів не відбувається.

Поведінка політичних активістів із середнім рівнем раціоналізації.
Описана вище модель з низьким рівнем раціоналізації набуває свого поширення в демократичній системі за умов відносної слабкості, з одного

боку, лідера, а з іншого – його послідовників, внаслідок чого останні намагаються апелювати безпосередньо до електорату як основного джерела влади. На відміну від нього, політичний актив із середнім рівнем раціональності є більш впливовим, ніж два інших суб'єкти.

Представники активу з середнім рівнем раціоналізації поведінки відрізняються здатністю до політичного прогнозування (за результатами нашого опитування – до 60 %), електоральною активністю (80 %), орієнтацією на свідомий відбір своїх кандидатів (70 %), відносною гнучкістю політичних уподобань (40 %) та відчуттям відповідальності за долю країни (70 %). Щодо захисту своїх прав і свобод, то 60 % з них висловили свою готовність до силових форм спротиву, а 40 % до законних форм протесту. Характерно, що за віковими, статевими та освітніми ознаками політичні активісти цієї групи більш-менш рівномірно розподіляються між всіма категоріями.

Завдяки середньому рівню раціоналізації активісти здатні усвідомити власний інтерес, що відрізняється як від інтересу мас, так і від інтересу лідера, і вже не так гостро відчувати свою залежність від них. Поступово напрацьовуються механізми мінімізації такої залежності: доступ до лідера суттєво обмежується або взагалі ізолюється, переключаючи відвідувачів на проміжні інстанції (адміністрації, апарати, кабінети, приймальні), а про електорат взагалі цинічно забувають до майбутніх виборів.

Оформлюючись у вигляді партійної бюрократії, номенклатури держслужбовців, політичний актив перетворюється на найвпливовішу владну інстанцію, від якої залежить прийняття рішень. За М. Вебером, як було зазначено в підрозділі 1.2, бюрократизація стосунків з владою (разом з утворенням системи права та регульованого ринку) і означає суттєве підвищення ступеня раціоналізації політичних відносин. У XVI–XVIII ст. значно ускладнюються процеси державного управління, внаслідок чого пошук засобів раціонального контролю над суспільством супроводжується підвищенням ролі чиновників. І хоч еволюція політичної системи

відбувалася через послідовне розмежування адміністративних завдань, що ставилися перед бюрократією, та політичних функцій лідерів, які цю бюрократію мали контролювати, небезпека перетворення останньої на самодостатню політичну силу зберігалась. М. Вебер підкреслював, що сприятливими умовами для цього були: професійна підготовка, володіння інформацією, кастова солідарність.

Панівний стан бюрократії відкриває невичерпні можливості для реалізації чиновниками власних потреб, які сягають далеко за межі політики. Диспозиція посередника дозволяє організовувати групи тиску, які цілеспрямовано впливають на політичні інституції для вироблення «потрібних» і блокування «непотрібних» рішень. Протидією цьому виступає громадська діяльність, яка направлена на задоволення та захист інтересів громадян та не має на меті накопичення влади або збагачення.

У моделі з середнім рівнем раціоналізації одним з найвиразніших проявів політичної поведінки є лобізм. Це поняття означає розгалужену систему агенцій корпорацій при законодавчих органах, яка будь-якими методами корегує процес прийняття рішення в інтересах експонованих ними організацій.

Історія лобізму починається з другої половини XVI ст., коли словом «лобі» (від англ. lobby – «кулуари») називали захищені від непогоди галереї та прогулянкові майданчики в монастирі. З 1640-х рр. так іменували місце зустрічі (вестибюль і два коридори в будівлі парламенту) з британськими парламентарями Палати громад. З XIX ст. термін «лобі» вже залучено до американського політичного лексикону, а згодом він стає загальновизнаним у всьому світі. До речі, в другій половині XIX ст. лобізм у США інтерпретували, як «купівлю голосів за гроші». Юридичною підставою для лобістської діяльності в Америці є перша поправка до Конституції, яка гарантує право на свободу слова і можливість звернення до конгресу. Вона була прийнята в 1787 р. і з того часу є виправданням втручання великих

корпорацій у законодавчі процеси. В 1946 р. у США прийняли закон про лобізм, що породило багато компаній, які працюють у цьому напрямку.

Від середини ХХ ст. поняття «лобізм» стає дуже поширеним та загалом трактується як позапарламентський процес взаємодії державних структур із представниками суспільства. Говорити про лобізм можна лише стосовно демократичної політичної системи, адже він передбачає децентралізацію прийняття рішень та певне розширення доступу до цього процесу. Іншими словами, лобіювання пов'язане з прийняттям лише державних рішень.

Лобізм не є онорідним явищем, а типологія його проявів є доволі різноманітною. Так, залежно від гілки влади, визначають законодавче, виконавче та судове лобіювання. Також виокремлюють (залежно від інтересу) політичний, економічний, правовий та інші різновиди лобізму. За формами та методами впливу лобіювання буває пряме, непряме, внутрішнє. Пряме – це безпосередній вплив групи тиску на державні органи з метою домогтися прийняття «потрібного» рішення. Непряме лобіювання діє опосередковано, наприклад, організовується кампанія (мітинги, маніфестації, «обговорення» проблеми в ЗМІ тощо), формується громадська думка для здійснення тиску на відповідні органи. Внутрішнє лобіювання – це діяльність групи тиску всередині відповідного органу. Залежно від використовуваних технологій та чинного законодавства розрізняють лобіювання відкрите (легальне) і закрите (нелегальне). Залежно від типу політичної системи країни лобізм поділяють на плюралістичний і корпоративістський. Плюралістичний є найбільш притаманним для країн зі стійкою демократичною системою (США, Німеччина, Франція) та великою кількістю різноманітних зацікавлених груп. Плюралістичний лобізм виконує наступні суспільно-політичні функції: посередництво між громадянами та державою; розподіл та окреслення пріоритетів; залучення груп громадян, у яких немає змоги впливати на цей процес.

Корпоративне лобіювання є більш характерним для авторитарної системи. Через відсутність вільного ринку інтересів та плюралізму думок

рішення «вирішують» через «своїх людей», що працюють у владних структурах.

Як політичний феномен лобізм є досить суперечливим явищем, яке має позитивні й негативні аспекти.

Позитивні моменти лобізму полягають в тому, що він виконує функцію стимулятора політичних процесів, множить варіанти віднайдення компромісу між інтересами різних груп та сприяє еволюціонуванню політичної системи. За допомогою лобіювання різні суб'єкти можуть звернути увагу державних органів на свої проблемні питання та нагальні потреби. Лобісти забезпечують органи влади потоком інформації з того чи іншого питання, якке й виносять на парламентське слухання, «інформують законодавців про те, що відбувається на найнижчому громадському рівні та інших рівнях» [212]. Прояви лобізму допомагають державним органам усунути наявні прогалини у правовому регулюванні будь-якої зі сфер життя суспільства. Лобізм продукує можливості для забезпечення інтересів меншості, адже є специфічною формою прояву плюралізму. «При детальному вивченні влади в американському суспільстві в центрі уваги опиняється не більшість, а меншість – лобі, групи тиску, групи, що презентують регіональні інтереси, керівники корпорацій та профспілок, голови комісій, які проводять парламентські розслідування» [118].

Негативним аспектом лобізму є, насамперед, те, що той перетворюється на інструмент недоброчесної політики в руках певних політичних угруповань. Лобістська діяльність відстоює інтереси не тільки різних категорій громадян; зацікавлені групи набагато частіше стоять на сторожі інтересів фінансово-промислових груп, великих підприємців, олігархів, наслідком чого є утиск інтересів інших суб'єктів. Крім цього, лобістська діяльність може здійснюватися незаконними методами, наприклад, за допомогою корупції, протекціонізму і аналогічних негативних явищ. Лобізм іноді суттєво заважає стабільній і оперативній державній політиці, бо може бути спрямований, наприклад, на постійний перерозподіл

бюджету, «перетягування ковдри на себе», на часту зміну пріоритетів, на посилення позицій однієї гілки влади за одночасного ослаблення іншої.

Як бачимо, політичний лобізм може використовуватись як інструмент для збагачення окремих шарів, еліт, «лобізм як такий – існування потужних груп людей у владі, що вживають усіх можливих заходів для перерозподілу матеріальних ресурсів і благ на свою користь» [175].

Раціональне усвідомлення інституціоналізованим політичним активом можливостей, що обумовлені його проміжною диспозицією між лідером та електоратом, спричиняє підсилення впливу цієї ланки на політичну систему загалом. Недопущення політичного переродження бюрократії є одним із завдань демократизації. «Одним із рецептів вирішення цієї проблеми є плебісцитарна теорія демократії, запропонована М. Вебером. Ключовим компонентом цієї моделі демократії є харизматичний лідер, обраний народом шляхом прямого голосування. Передбачається, що такий лідер, користуючись підтримкою і довірою широких мас населення, здатний встановити ефективний заслін на шляху бюрократичного панування. Легітимність його влади заснована на всенародному голосуванні – плебісциті, тому він може відчувати себе незалежним як від бюрократії, так і від чисельних приватних інтересів» [46, с. 225–226].

Таким чином, засобом оптимізації поведінки політичного активу, який би сприяв запобіганню надмірному звеличуванню партійної та державної бюрократії, є подальший розподіл владних повноважень, демокрація «зон впливу» та встановлення противажелів. Що стосується теорії плебісцитарної демократії М. Вебера, то попри всю привабливість образу всенародно обраного харизматичного лідера, саме з ним пов'язаний ризик провалу процесу демократизації. Адже відсутність стійких демократичних традицій у політичній культурі країн демократичного транзиту створює ґрунт для переродження плебісцитарного лідера в диктатора.

Поведінка політичних активістів з високим рівнем раціоналізації.
Подальше розгортання тенденції раціоналізації політичної поведінки веде до

укріплення зв'язків між лідером та його послідовниками, які відчують життєву необхідність дотримуватися «правил гри», а не вести приховану діяльність з реалізації приватних інтересів, маскуючись за партійно-політичними гаслами. Така амбівалентність, розрив «слова і справи» тут або зникає взагалі, або ж суттєво мінімізується. Політичні активісти щиро поділяють настанови сформульовані лідером ідеології, сприяють їх поширенню в масах. Та навпаки, потреби мас аналізуються, переусвідомлюються політичним активом, доводяться до лідера задля їх найповнішої реалізації. Теоретичні положення, ідеологеми перетворюються на безпосередні психо-поведінкові установки, які й обумовлюють поведінку активу з високим рівнем раціоналізації.

Відповідно, в середовищі політичної еліти складається специфічна система цінностей, свого роду партійний етос, дотримання принципів якого є обов'язковим для самоідентифікації особистості з цією групою. В сучасних реаліях української політики нам складно навіть уявити, як це можливо – сформувати систему партійних цінностей, в ієрархії якої на вищому щаблі знаходилися б загальне благо, національна ідея, віра в перемогу, в правильність обраного шляху. Поки що дії наших політичних активістів нагадують «броунівський рух»: кожний з них намагається «потрапити в ЗМІ», стати відомим, як мінімум, поміченим, навіть за рахунок епатажних витівок і чорного PR-у. Не можна заперечувати наявності в таких діях певного раціонального зерна, адже для цього так само необхідними є цілевідповідність, розрахунок, добір засобів. Проте це не та раціональність, що відповідає високому рівню раціоналізації. Так само, як і в ситуації з лідерами з високим рівнем раціоналізації поведінки, стосовно політичного активу ми можемо, на жаль, лише мріяти про формування зрілої, національної еліти, для якої відданість спільній справі є важливішою за власний гаманець.

Тому описуючи модель з високим рівнем раціоналізації, звернемося до теоретичної спадщини С. Платонова – методолога часів «пізнього

соціалізму», автора книги «Після комунізму». Його міркування про належний стан життєустрою майбутнього соціуму викладені у гранично абстрактній формі, яка дозволяє відносно легко відчистити суть від ідеологічного накипу своєї епохи. Тим більше, що й сам автор відверто визнає недоліки схоластичного, задогматизованого, заідеологізованого суспільствознавства радянських часів, вказуючи, що відмінність між розробкою соціальної теорії та реальним втіленням ідеології «проявляється в тому, що на місце *плану написання книг*, у яких віддзеркалено розуміння механізмів суспільного розвитку, має стати *план розробки комплексу засобів*, завдяки яким цей розвиток тільки й може здійснитися в цілеспрямованій, свідомій діяльності суб'єкта» [156, с. 77].

Також, С. Платонов подає «свідому діяльність суб'єкта – правлячої партії» у вигляді «відтворюваного циклу з шести функцій, серед яких три є дескриптивними (тобто описова, аналізуюча, досліджувальна), інші три – нормативними (настановча, конструювальна, практична)» [156, с. 78]. При цьому перша функція полягає у «встановленні того, в чому конкретно полягає «прогрес» на цьому етапі розвитку, тобто перспективної, а також актуальної мети, загальних методів і засобів її досягнення, послідовності об'єктивно необхідних етапів на шляху до неї». Ця функція полягає у напрацюванні концепції суспільного розвитку. Друга функція «здійснює детальну ідентифікацію цього організму в предметні категорії, одержані при реалізації функції 1». Формою, в якій це відбувається, є соціологічні дослідження. Третя функція – виявлення потенціалу розвитку – супроводжується «узгодженням існуючих і взаємодіючих укладів у логічну структуру супідрядних об'єктивних протиріч між ними» [156, с. 80]». Отже, названі функції відповідають за пізнання *необхідності*, *поточної реальності* та наявних *можливостей*. Четверта функція, «використовуючи той самий комплекс логічних засобів, але вже як потужну і гнучку систему автоматизованого проектування, вибудовує програмну лінію розвитку» [156, с. 80]. П'ята функція втілює цю лінію у практичну політику.

Нарешті, шоста функція полягає в ідеологічній роботі, після чого цикл повторюється.

Умовами, завдяки яким уможлиблюється раціоналізація дій політичної партії, за С. Платоновим, є:

- 1) свідомість (рос. «сознательность»), яка лежить в основі механізму суспільного розвитку – свідомість дій партії, що створює нове суспільство;
- 2) наукова основа, яка використовується як засіб для цієї свідомої дії;
- 3) чітко визначена об'єктивна мета [156, с. 82].

Зазначені умови, загалом, перегукуються з наведеними в першому розділі дисертації критеріями раціональності. Усвідомлення представниками політичних партій спільного інтересу, згуртованість, визначення перспектив, підпорядкування власних вчинків партійній дисципліні, самоконтроль, прогнозування можливих наслідків своїх дій, комунікація з лідером та масами, оцінка альтернатив, використання зворотнього зв'язку, розрахунок наступного кроку – ось лише деякі риси, що відрізняють високий рівень раціоналізації поведінки.

За результатами проведеного нами опитування, про свою належність до цієї групи заявили 38,8 % політичних активістів, що складає 6,5 % від загальної кількості респондентів. Так само, як і в попередньому випадку, до групи політичного активу з високим рівнем раціоналізації належать всі категорії за статтєво-віковими ознаками. Майже не відрізняється від групи з середнім ступенем раціоналізації і рівень освіти (42,9 % – середня, 14,3 % – вища (бакалавр), 28,6 % – вища (магістр), 14,3 % – науковий ступінь).

Усі 100 % опитаних беруть участь у голосуванні, 57,1 % ретельно аналізують передвиборчі програми та інформацію про кандидатів з різних джерел, а 42,9 % голосують не за певну особистість, а за конкретну ідеологію. Цікаво, що жодний з активістів, визначених нами як носій високого рівня раціоналізації, не орієнтується на імідж кандидата і не здатний проголосувати за маловідому людину, навіть якщо вона йому подобається.

Представники цієї групи здатні до політичного передбачення. На питання «Як Ви оцінюєте свою здатність до політичного прогнозування?» 14,3 % відповіли: «Всі мої передбачення чомусь здійснюються», 85,7 % – «На жаль, не завжди». Жодний респондент не позначив варіант відповіді «мінімальна – мої прогнози не реалізуються». Вочевидь, саме здатність до передбачення обумовлює поведінкову гнучкість активістів і підштовхує їх до зміни своїх електоральних уподобань. 57,1 % майже кожні вибори віддає свій голос за нову політичну силу, 28,6 % інколи змінюють свої уподобання, і тільки 14,3 % завжди залишаються вірними своїй політичній силі.

Характерно, що активісти готові до дій із захисту своїх прав та свобод: 85,7 % до силових форм спротиву, а 14,3 % – виключно до законних форм протесту. З цього приводу дуже влучною думкою поділились А. Юров та Д. Горецький у своєму есе «Cosmos civilis», характеризуючи «громадянські групи» – суб'єктів політики з найвищим рівнем раціональності. «Бо мета такого опору – не «звалити» «погану» владу і поставити на її місце «хорошу», а створити ситуацію, за якої будь-яка влада була б змушена бути «хорошою», тобто діяти в гуманному правовому полі» [235].

Високий рівень раціоналізації політичної поведінки передбачає використання досягнень теорії прийняття рішень – міждисциплінарної галузі знання, яка акумулює методи математики, статистики, економіки, менеджменту і психології для вивчення закономірностей вибору людьми способів досягнення бажаного результату. Вимоги теорії прийняття рішень є обов'язковими для працівників великих корпорацій, серйозних комерційних установ, але чомусь ними майже повністю нехтують політики.

Вибудовуючи власну поведінку, суб'єктам політичної поведінки з високим рівнем раціоналізації доречно пам'ятати про поведінковий цикл, який, за теорією прийняття рішень, складається з: 1) аналізу ситуації, що склалася, 2) ідентифікації проблеми і постановки мети, 3) пошуку необхідної інформації, 4) формування множини можливих рішень, 5) формування критеріїв оцінки рішень, 6) розробки індикаторів і критеріїв для моніторингу

реалізації рішень, 7) оцінки рішень, 8) вибору оптимального рішення, 9) планування, 10) реалізації плану, 11) моніторингу реалізації, 12) оцінки результату та аналізу нової ситуації, що склалась внаслідок дій.

У такий спосіб виконання всього процесу прийняття рішення здійснюється раціонально обґрунтованим способом. Процес раціоналізації політичної поведінки призводить «на виході» до того, що вчинки, викликані ірраціональними чи афективними мотивами, є мінімізованими. В середовищі політичного активу зростає рівень виконавчої дисципліни, його представники усвідомлюють кінцеву мету загальних зусиль з перетворення суспільства, яка деталізується у вигляді ідеологем. Для того, щоб ці ідеологеми стали доступними для активу, вони мають формалізуватись у вигляді планів дій і політичних програм. Сама їх наявність свідчить про високий рівень раціоналізації поведінки політичного активу, адже документальна фіксація є ознакою інституціональної поведінки.

До цього слід додати, що в Україні існує державна нагорода – почесне звання «Заслужений раціоналізатор України», яку відповідно до Закону України «Про державні нагороди України» дає президент України. Згідно з Положенням про почесні звання України від 29 червня 2001 р. це звання (із врученням нагрудного знаку) присвоюють «авторам упроваджених в економічну сферу раціоналізаторських пропозицій за значний внесок у підвищення ефективності суспільного виробництва, створення конкурентоспроможних видів техніки й механізмів». Зауважимо, що кандидати на присвоєння почесного звання «Заслужений раціоналізатор України» повинні мати вищу або професійно-технічну освіту, а також авторські свідоцтва на винаходи та посвідчення на раціоналізаторські пропозиції. Все це від самого початку орієнтує відповідні органи на науково-технічну сферу діяльності здобувача. Випадки, коли політики є «Заслуженими раціоналізаторами України», трапляються, але вони не стосуються безпосередньо політичної діяльності. Частіше за все йдеться про те, що колишній майстер, винахідник, робітник, який отримав відповідне

почесне звання, перепрофілювався та згодом «пішов у політику». Але випадки, коли держава нагороджує чинного політика саме за його раціональну політичну поведінку, нам не відомі. Все це свідчить про те, що в суспільній думці процес раціоналізації політичної поведінки ще не асоціюється з можливим економічним ефектом від прийнятих рішень і мудрої, вивіреної стратегії того чи іншого політичного діяча.

3.3. Рівні раціоналізації масової політичної поведінки

Масою в політичній науці вважають один із суб'єктів політичної дійсності, який не є структурованим цілісним утворенням; його відрізняють мінливість, ситуативність існування, високий рівень невизначеності. Вихід мас на політичну арену пов'язують з процесами індустріалізації та урбанізації, а також із світовими війнами, революціями та іншими соціальними катастрофами XIX–XX ст. «Маса» – пише В. Коновалов, – це і значне скупчення людей, натовп, і «пересічна», «уніфікована» людина, «людина-така-як-всі». «Масовою» прийнято називати таку соціально-політичну структуру, де індивід нівелюється, перетворюється на безликий гвинтик соціального механізму, підігнаний під його потреби» [104].

Варіанти політичної поведінки мас зафіксовані в нашій типології в таких моделях, як патерналізм, мобілізаційна участь, громадянська активність. При цьому співвідношення носіїв високого, середнього та низького рівнів раціоналізації, за результатами проведеного нами соціологічного дослідження дорівнює, відповідно, 10:60:30.

Політична поведінка мас з низьким рівнем раціоналізації. Підставою для політичної поведінки мас з низьким рівнем раціоналізації можна вважати той тип соціально-політичних уявлень, який Г. Ділігенський називає інертно-фаталістичним [64, с. 53–54]. Визначальними рисами цього типу є сприйняття політичних подій і процесів як таких, що не піддаються ані

розумінню, ані контролю з боку пересічного громадянина. Загально низький рівень зацікавленості політичним життям, який часто корелюється з низьким освітнім рівнем і навіть низьким рівнем інтелекту, обумовлює пасивне ставлення мас до політики. Виняток складають ті події, що безпосередньо впливають на долю людини. Проте навіть за цих обставин населення не орієнтується в політичних процесах, не бачить закономірностей і вважає все, що відбувається, «хаосом подій». Можна сказати, що в цьому випадку найбільш відчутно спостерігається відчуження мас від політики.

За методикою нашого опитування до осіб з низьким рівнем раціоналізації ми відносили тих, хто відповів, що зазвичай діє під впливом обставин і не може пояснити чому вчинив саме так (варіант С питання 1) і водночас, не бачить смислу у прорахуванні можливих наслідків власної політичної позиції (варіант С питання 3). В результаті 60 % цієї категорії респондентів тільки «стежить за перетинами політичного життя, але без особистої участі». 36 % напряду декларували: «я – аполітична людина». Майже половина (44 %) зізналась, що їх «прогнози ніколи не реалізуються», що свідчить про відносно слабку здатність до політичного передбачення. Так само 44 % респондентів ідуть на виборчу дільницю, «якщо є час і це не заважає іншим справам». Ще 32 % взагалі не бере участі у виборах, у тому числі 16 % – через те, що вважають що їх голос нічого не змінить. При виборі свого кандидата 32 % опитаних стверджують, що здатні проголосувати за маловідому людину, якщо вона їм подобається. У жодній з попередніх категорій політичного активу таких показників не було зафіксовано.

Відповіді на питання «Чи відчуваєте Ви відповідальність за долю країни?» розподілилися наступним чином: «так, звісно» – 36 %; «частково» – 52 %; «я не маю відповідати за всіх» – 12 %. Щодо готовності до активних дій із захисту своїх прав та свобод, 12 % відповіли, що вони не готові, їх все влаштовує, 52 % готові до виключно законних форм протесту, а 36 % – до силових форм спротиву.

До групи громадян з низьким рівнем раціоналізації потрапили

пропорційно представники всіх, без винятку, вікових категорій. Єдине, що варто зазначити, так це відчутну більшість жінок: якщо у загальній вибірковій сукупності їх співвідношення до чоловіків складало пропорцію 51:49, то у цьому випадку – 64 % до 36 %.

Джерела інформації про політичне життя у представників з низьким рівнем раціоналізації є непостійними, випадковими та мінливими. Серед них переважають радіо і телебачення, а також усні повідомлення, чутки, плітки, завдяки чому інформація доходить до споживача у перетвореному, якщо не спотвореному, вигляді, коли події подаються вже в інтерпретованому в конкретному контексті вигляді. Оскільки пересічний *homo novus* (або, за Х. Ортегою-і-Гасетом, «людина маси») не докладает зусиль для самостійного пошуку інформації, оскільки він залежить від чужої думки, від пануючих у соціумі стереотипів. Це відкриває величезний простір для різноманітних маніпуляцій і зловживань політтехнологів. Тут доцільно буде згадати загальновідомий вислів: «Якщо ви не цікавитесь політикою, то це не означає, що політика не цікавиться вами».

Пасивно-інертна психо-поведінкова установка населення повністю влаштовує лідерів та їхніх активних послідовників, адже такими масами простіше керувати. Не випадково античні автори з презирством ставилися до тих мешканців полісів, які не брали участі в народних зборах та демократичних процедурах. Арістотель навіть наполягав, що людина – *zoo politicon* – відрізняється від тварин політичною організацією її життя.

Які ж психічні феномени є визначальними для цього типу політичної поведінки?

Це, насамперед, інстинкти. Стикнувшись із незрозумілими, неконтрольованими, непідвладними силами, «людина маси» відчуває розгубленість, безпорадність і страх. Як зазначалось у підрозділі 2.1, страх є одним із стимулів, що впливає на політичну поведінку мас.

У свою чергу, інстинкт страху породжує й інші прояви інстинктивної поведінки мас, такі як жорстокість, насилля, агресію. На думку одних

дослідників, агресивна поведінка великих соціальних груп є проявом вроджених інстинктів, інші вбачають в них результат соціалізації, треті вважають, що агресія є природною реакцією на фрустрацію – специфічний психічний стан, який характеризує негативні переживання людей через неможливість досягнення поставленої мети.

Форми масової політичної поведінки мають власні особливості та специфіку. Так, психологія натовпу описує тимчасовий психологічний стан людей на демонстрації, страйку, пікеті тощо. За визначенням Г. Лебона, натовпу властиві такі специфічні ознаки, як імпульсивність, мінливість, легковірність, піддатливість впливу та, навіть, гіпнозу, односторонність почуттів, нетерпимість, консерватизм та авторитарність. З цього приводу гостро постає проблема поведінки індивіда в натовпі, адже він часто буквально втрачає власні особистісні риси, статус, переконання та позицію. Такий стан є небезпечним, оскільки натовп досить часто є випадковим, ситуаційним зібранням людей, між якими немає глибоких і принципово суттєвих міжособистісних зв'язків і контактів [114].

Сучасне політичне життя дає багато зразків того, як описані психологією натовпу психологічні механізми відгукуються на політичних процесах. Хрестоматійним прикладом є протестна поведінка мас і притаманні їй психічні механізми зараження, навіювання, утворення колективних рефлексів. Стихійні масові дії, як правило, є реакцією громадян на кризові політичні явища, породжують невпевненість і страх. Ця реакція супроводжується переважанням ірраціональних інстинктів над усвідомленими та прагматичними почуттями. Рушійні сили масових стихійних форм поведінки приховані переважно в ірраціональному, що й пояснює більшість вчинків «стадним інстинктом», що дозволяє окремим індивідам втрачати власну волю, свідомість і діяти в натовпі. Їх поведінка характеризується істеричністю, безвідповідальністю, агресивністю, анархічністю, низьким інтелектом, почуттям нездоланної могутності й потужності, нездатністю зупинитися тощо. У натовпі такі психологічні

чинники як наростання почуття невпевненості, недовіри до уряду та офіційних ЗМІ спричиняють появу чуток, паніки, агресії. Емоції людей, що знаходяться в масі, багаторазово посилюються під впливом навіювання, що отримало назву «циркуляторної реакції». Ентузіазм і згуртованість учасників масових виступів приводять до влади авантюристів і представників радикальних рухів. Слід зазначити, що завжди знаходяться політичні сили, які готові використовувати цей ефект і отримати від нього певний політичний капітал.

На власному досвіді ми могли переконатися (спостерігаючи за нещодавніми політичними подіями в Україні), що кожний емоційно-іраціональний вибух мас, навіть викликаний найщирішими прагненнями змінити ситуацію на краще, як правило, веде лише до погіршення. Тут важливо підкреслити, що мотиви, що ведуть людей до участі в масових протестних формах політичної поведінки, диктуються не стільки їх раціональними інтересами, розрахунком, скільки інстинктами солідарності, емоціями, жадобою помсти, вони не повністю усвідомлені та впливають на особистість в присутності інших людей під час стихійних політичних акцій.

Окрім агресії фрустрація може викликати й протилежні інстинктивні реакції, такі як апатія, регресія, підкорення, уникнення. В політичній науці всі ці феномени тлумачать як реакцію на події або обставини, в яких діють суб'єкти поведінки. Але загальним моментом, що описує ці реакції, є неавтономність мас, коли джерело цілепокладання знаходиться ззовні (осторонь лідера чи політичної партії).

«Сплячий» стан мас вдало використовує влада для маніпулятивних цілей, намагаючись законсервувати існуючий порядок. В умовах демократичного транзиту досить поширеним є явище патерналізму, коли тільки «батько нації» знає шлях, за яким має розвиватися соціуму. Всупереч ліберальній традиції з її концепцією «держави – нічного сторожа», тобто слабкої центральної влади, інертно-пасивна поведінка мас сприяє появі популістської ідеї сильної держави, яка, начебто, діє в інтересах народу і, що

особливо важливо, під її безпосереднім контролем. «Патерналізм, – вказують Д. Гончаров та І. Гоптарева, – сам є специфічною формою участі, в умовах якої процес прийняття адміністративних рішень муніципального рівня значною мірою є централізованим, а можливості для громадянського впливу на структури управління є обмеженими. В системі патерналізму чиновникам і обраним політикам професійно надана можливість врівноважувати інтереси всіх груп, а втручання некомпетентних в професійному плані громадян розглядається як невиправданий ризик у налагодженій роботі адміністрації. В цьому контексті громадянська участь сприймається лише як додаток до роботи виборчих органів... Патерналістські адміністрації можуть проводити заходи (в тих випадках, коли показники апатії стають загрозливими), але такі заходи вони проводять в чітко визначених рамах і в своїх інтересах» [46, с. 179]. Отже, низький рівень громадянської участі уможливило рецидиви авторитаризму.

Такі західні політологи, як М. Кенован, А. Найт, П. Уорслі вказують на наявність кореляції між патерналізмом і пасивністю мас: ці явища взаємообумовлюють один одного. Більше того, для консервування інертно-пасивного стану мас влада застосовує такі прийоми, як протиставлення інгрупи («народу») та аутгрупи («інших»). Розмежування між «народом» та «іншими» виглядає як ресентимент, свого роду інстанція фрустрації мас. Наприклад, Ф. Паніцца визначає ресентимент як «обдурені очікування» і зауважує, що популісти діють в царині, «де люди самі не знають, як назвати те, чого їм не вистачає» [290, с. 10]. Супутником такого ресентименту часто стає культурне розмаїття: праві пускають стріли проти іммігрантів або тих меншин, які, як вважають, користуються незаслуженими перевагами, а ліві викривають міжнародні корпорації і взагалі капіталістичну модель. Ресентимент зазвичай шукає ворога й вимагає відшкодування збитків, він виконує дуже важливу роль в первинній політичній мобілізації мас [243, с. 131].

Таким чином, інертно-пасивна поведінка мас не є корисною для демократії, яка передбачає більш-менш зріле почуття громадянства та активну політичну частку. Апатія (повна відсутність зацікавленості політичною дійсністю), аномія (стан психіки людини, за якого в неї складається відчуття, що реальне політичне життя проходить повз) перешкоджають діяльності демократичних інституцій. Політичну бездіяльність обумовлюють не тільки економічним, соціокультурним і правовим станом соціуму, але й соціально-психологічними особливостями та рівнем політичної культури.

До того ж не можемо не зауважити, що в надрах мас формується так званий андерклас – рушійна сила революцій та державних переворотів. Шведський економіст Г. Мюрдаль визначив андерклас як уражений у своїх інтересах клас, що складається з безробітних, непрацевдатних і зайнятих неповний робочий день осіб, які більшою чи меншою мірою безнадійності віддалені від суспільства загалом, не беруть участі в його житті та не поділяють його прагнень і успіхів (Цит. за: [84, с. 21]). Але ми бачимо, що така трактовка не є вичерпною. Представники андеркласу схильні до неінституціональних форм протесту. Такі дії можуть реалізовуватись під різноманітними політичними гаслами, але вони завжди спираються на прагнення знедолених привернути увагу до власних проблем, продемонструвати свою суспільну значущість, миттєво покращити матеріальне становище [196].

Політична поведінка мас із середнім рівнем раціоналізації. Політична поведінка мас у цій моделі ґрунтується на розмисловому (розсудковому) погляді на світ, який соціальні психологи називають стихійно-раціональним. Представникам цього типу політичної поведінки притаманним є більш-менш зацікавлене ставлення до політичних подій і процесів, проте не занадто інтенсивне, не пов'язане із жорсткою ідентифікацією з тим чи іншим політичним рухом чи партією. Цей інтерес спрямований, головним чином, на ті аспекти, що є безпосередньо дотичними до повсякденних життєвих потреб.

Населення отримує інформацію з різних джерел – офіційних і неофіційних, державних і недержавних ЗМІ, внаслідок чого ставиться до цих джерел з різним ступенем довіри. Оцінюючи та аналізуючи інформацію, люди порівнюють її з власним життєвим досвідом, при чому віддають перевагу останньому. У формуванні уявлень «переважає індуктивний спосіб мислення, що не означає, однак, будь-якої «глухоти» до абстрактно-ідеологічних чи наукових понять і концепцій. Навпаки, ці поняття і концепції використовуються, але не в «чистому» вигляді, а модифіковані та інтерпретовані в світлі конкретного досвіду і прагматичних інтересів («об'єктивація», перетворення «абстрактного на конкретне»)» [64, с. 49–50].

Серед інстинктивних норм, що регулюють політичну поведінку мас із середнім рівнем раціоналізації, слід назвати солідарність, яка базується на ідентифікації людей з певною групою, спільнотою, національністю, що дозволяє об'єднуватись для реалізації інтересів. Класичним проявом солідарності є різноманітні акції протесту, що проходять на підтримку однодумців.

Проте визначальними моментами поведінки мас на цьому рівні раціоналізації є, все ж таки не інстинкти, а навички. «На відміну від уроджених інстинктів, – пише О. Шестопал, – більша частина демонстрації людської поведінки є результатом прижиттєвого навчання... Говорячи про політичні навички, мають на увазі певні прийоми і засоби, які постають необхідними для виконання своїх ролей і функцій будь-яким учасником політичного процесу, звички і стереотипи, які виникають у громадян в певній політичній культурі. Політичні стереотипи – соціальні установки, які є наслідком повторення певних політичних дій і спрощують прийняття рішень. Політичні вміння як ознака компетентності передбачають, що громадянин знає, що він повинен робити в своїй політичній ролі і як домогтися бажаного результату» [228, с. 188].

Наприклад, в Україні досить поширеною є думка, що у персичних громадян старшого віку, вихованих в умовах радянського тоталітаризму,

відсутні навички демократичної участі. Це так, для цієї категорії громадян життєво необхідними були навички, що дозволили б адаптуватися до політичної системи, яка вже пішла з історичної арени, а для напрацювання нових навичок потрібен час. Із втратою старих навичок обов'язково напрацьовуються нові, актуальні для демократичного суспільства. І цей процес вже дає свої плоди. Можна констатувати, що електоральна поведінка українців поступово стає менш масовою, але, водночас, у більшості населення з'являється й певна компетентність щодо демократичних процедур (передвиборчої агітації, голосування тощо).

Процеси, які відбуваються зараз в Україні, при всій їх своєрідності вписуються в світовий контекст і потребують від громадян включення в змінний політичний процес у ролях, яких вони раніше не виконували. Звідси випливає завдання раціонального включення громадян у виборчу систему, навчання їх демократичним нормам і навичкам. При цьому значно зростає роль політичного активу, який має «мобілізувати» маси.

Соціально-психологічний портрет цієї найбільш численної категорії осіб може бути доповнений результатами нашого опитування. 84,6 % респондентів «стежать за перебігом політичного життя, але без особистої участі», ще 16,2 % визнають, що вони індеферентні до політики. 68,4 % оцінюють свої прогностичні здібності як середні, рівна кількість (по 16,2 %) – як високі та низькі. Понад половину опитаних (50,4 %) вважають себе свідомими й активними виборцями, 32,4 % беруть участь у виборах, якщо це не заважає іншим справам, 7,2 % не ходять до виборчих дільниць, бо вважають, що їхній «голос нічого не змінить». 10,8 % не голосують через інші причини, головним чином, через статус тимчасово переміщених осіб.

Про середній рівень раціоналізації поведінки цієї категорії громадян свідчать і принципи, якими вони керуються, обираючи свого кандидата. 41,4 % ретельно вивчають передвиборчі програми, аналізують інформацію про кандидатів з різних джерел; 39,6 % голосують не за певну особистість, а за конкретну ідеологію, 16,2 % орієнтуються на імідж кандидата та можуть

проголосувати за маловідому людину, якщо вона сподобалась. Щодо частоти зміни електоральних уподобань, то лише 9 % завжди залишаються відданими обраній політичній силі. В той час, як 14,4 % кожні вибори віддають свій голос за нову політичну силу, а переважна більшість 73,8 % визнає, що зміна вподобань «інколи трапляється».

На питання «Чи готові Ви до активних дій щодо захисту своїх прав та свобод?» респонденти відповіли: «так, я готовий до силових форм спротиву» – 32,4 %; «виключно законні форми протесту» 61,2 %; «ні, мене все влаштовує» – 7,2 %, що вказує на значний мобілізаційний потенціал цієї групи.

Отже, масова політична поведінка з середнім рівнем раціоналізації є за своєю суттю мобілізованою, адже багато в чому залежить від неполітичних стимулів. Мобілізована політична поведінка масових форм обумовлена залежністю його суб'єкта від низки обставин, починаючи від вимог традицій і завершуючи погрозами. Засоби мобілізації такої поведінки можуть бути найрізноманітнішими, результат полягає в тому, що тип поведінки демонструє не реальне відношення між людьми, а їх видимість. Протилежністю мобілізованої політичної поведінки є автономна, коли маси самостійно усвідомлюють власний політичний інтерес і визначають форми своєї активності. В окремих випадках мобілізована й автономна поведінки можуть співіснувати одна з одною, але в різних соціально-політичних системах простежуємо переваги одного виду над іншим. Зрозуміло, що ступінь раціоналізації автономної поведінки є вищим за аналогічний показник мобілізованої поведінки.

Дослідження К. Дойча підтвердили тезу про особливу роль політичної мобілізації в суспільствах, що проходять стадію демократизації [257]. За допомогою мобілізації громадяни одержують доступ до нових політичних ролей, включаються в процес ресоціалізації. Наприклад, мобілізація електорату на умовно вільних та умовно змагальних виборах, результат яких заздалегідь є відомим через втручання адмінресурсу, є, тим не менше,

прогресивним кроком з огляду на опанування населенням ролі виборщиків, які здатні оцінити різні політичні сили, їх лідерів та програми змін. Врешті решт, це є кроком на шляху до демократичної політичної культури.

Таким чином, можна констатувати, що головною тенденцією демократизації суспільства є перехід від домінування мобілізованих форм політичної поведінки до змішаних, де елементи мобілізованої поведінки поєднуються з автономною.

Водночас, як доводить Б. Каплан у своїй роботі «Міф про раціонального виборця», у розвинутих демократичних системах сьогодні спостерігаємо зворотню тенденцію, коли автономну поведінку заміщує мобілізаційна, а раціональні мотиви – ірраціональні.

Дослідник вказує, що «люди завжди цінують два моменти: особисте багатство та прихильність своїй політичній ідеології». Між цими двома факторами людина постійно примушена обирати. Ціною ідеологічної лояльності є «та частина матеріального багатства, від якої вам доведеться відмовитись, щоб продовжити зберігати вірність своїм поглядам» [89, с. 36]. Люди будуть задовольняти свій попит на політичні забобони, тобто вважати правильним те, що вони хочуть вважати таким. Бо вони нічого не втрачають. Фанатичний протекціоніст, що голосує за закриття кордонів, практично нічим не ризикує, оскільки ту саму політику будуть здійснювати незалежно від того, як він проголосує. Або кордони залишаться відкритими, і протекціоніст скаже, що «Я вас попереджав»; або кордони закриють, і протекціоніст задоволено зауважить: «Уявіть собі, як було б погано, якби ми не закрили кордони» [89, с. 37].

Попри поширену думку, що сучасні виборці «голосують гаманцями», Б. Каплан стверджує, що «згідно з емпіричними даними, голосування слабо пов'язане з матеріальними інтересами. На противагу популярним стереотипам про багатих республіканців і бідних демократів, рівень доходів і партійна приналежність мало пов'язані між собою» [89, с. 38]. На його

думку, «виборці схожі на адептів релігії не в смислі практичного впливу, а за образом мислення».

«Політичні та економічні омани ж впливають драматично на всіх, до кого застосовується заснована на них політика, навіть на тих, хто розуміє, що ці омани є такими. Якщо більшість виборців будуть вважати, що протекціонізм – це гарна ідея, протекціоністська політика буде процвітати, якщо більшість буде вважати, що нерегульовані (непідконтрольні) ринки праці функціонують погано, ринки праці будуть жорстко регулюватися» [89, с. 39].

Паралельно з активними діями натовпу однією з форм масової політичної поведінки з середнім рівнем раціоналізації є свідоме ухиляння громадян від участі в демократичних процедурах – описаний вище абсентеїзм. Ми навмісно віднесли абсентеїзм до цієї поведінкової установки, оскільки вважаємо, що прийняття громадянином рішення про неучасть у політичному житті вимагає від нього певного розумового зусилля, що само по собі є свідченням наявності рівня раціоналізації, відмінного від низького.

Тенденція до зростання рівня абсентеїзму свідчить про те, що свідома відмова від участі в політичному процесі шляхом ухиляння від голосування є переважно раціональним вибором електорату, а не емоційно-іраціональним. Це, в своє чергу, свідчить про пропорційний рівень політичної культури та інформаційної обізнаності населення щодо закулісної політично-економічної гри. Простежується залежність рівня абсентеїзму від масштабів популізму влади. На жаль, сьогодні, через три роки після Революції Гідності, *de facto* немає суттєвих змін у стилі керування країною. Саме через їх відсутність стрімко зріс рівень недовіри до влади, що в свою чергу призводить до свідомого бойкотування виборів, а не просто апатично-аполітичної поведінки.

Політична поведінка мас з високим рівнем раціоналізації (громадянська активність). Політична система демократичного типу за своєю природою передбачає суттєве залучення народних мас у процес

волевиявлення. Починаючи з античних полісів і завершуючи розвинутими західними демократіями свідомо й активна участь громадян у політичному житті є першою умовою стабільності демократичного устрою. Як пишуть Д. Гончаров і І. Гоптарева, «характер сучасної цивілізації передбачає надзвичайно високий рівень залученості індивіда в мережу соціальної взаємодії. Умови і тло соціального спілкування звертають до людини досить обширний і динамічний набір стандартів і програм активності. Функціональна логіка сучасної економіки й політичного життя обумовлює потужний мобілізаційний заклик. Він реалізується в структурі соціалізації й у надзвичайно складний спосіб переломлюється в мобілізуючій активності різноманітних інститутів сучасного суспільства» [46, с. 197].

Масова політична поведінка з високим рівнем раціоналізації є ознакою зрілості громадянського суспільства. Власне кажучи, тут вже некоректно вживати слово «маса», адже *автономна* поведінка передбачає інституціональний, організований характер поведінки з високим рівнем раціоналізації, тобто йдеться не про натовп, знеособлену аморфну масу, а про спільноту свідомих громадян, дії яких спрямовані на досягнення єдиної мети. Зрозуміло, що кількість таких громадян завжди є меншою за все населення.

Для термінологічного розмежування обох політичних спільнот Дж. Розенау в книзі «Громадянство між виборами» вживає поняття Mass Public («масова публіка») й Attentive Public («уважна публіка»). Mass Public охоплює всю сукупність громадян, що мають політичні права, в той час як Attentive Public – це політичне ядро мас, її найактивніші актори, від яких багато в чому залежить результат виборів. Дж. Розенау тлумачить «уважність» Attentive Public як форму політичної участі, що є різновидом інтенціональної поведінки, через яку індивід пов'язує себе із суспільними справами. Вона може проявляти себе у вигляді читання газет; відстеження новин; розмов із друзями про політику; листів, які громадяни надсилають у різні урядові й неурядові інстанції, ЗМІ тощо. І хоч, на думку дослідника,

Attentive Public складає всього 10–15 % від кількості Mass Public, саме вона є джерелом автономної політичної поведінки [296].

Автономну політичну поведінку зазвичай розуміють як дії, які обумовлені вибором самих учасників соціально-політичного процесу. Це усвідомлена активність соціально-політичних суб'єктів, в цьому випадку мас, більш-менш інформованих у сфері політичного життя, метою яких є вплив на діяльність органів влади. Стимулом автономної участі є розуміння важливості політичного рішення. Автономна політична поведінка передбачає суверенну політичну волю суб'єктів, реалізуючи яку вони віддають собі звіт щодо наслідків свого вибору та несуть за нього відповідальність. Саме тому цей вид масової політичної поведінки є поширеним в основному в стабільних демократіях.

Відбувається це, насамперед, завдяки високому рівню раціоналізації й пріоритету серед поведінкових мотивів ідеалів і переконань, що, в свою чергу, досягається шляхом політичної соціалізації та підвищення рівня політичної культури соціуму, який орієнтується на зрозумілі, прозорі, аргументовані мотиви поведінки. Для ілюстрації цієї тези доречно буде згадати слова Т. Джефферсона з його інавгураційної промови 4 березня 1801 р.: «Всім необхідно пам'ятати священний принцип, що хоча в усіх випадках повинна переважати воля більшості, ця воля має бути законною, має бути розумною» [62]. Отже, не інстинкти чи навіть цінності, а саме розум визначає специфіку політичної поведінки мас з високим рівнем раціоналізації.

Чи не головною рисою цієї поведінки є здатність до виваженого цілепокладання. Для забезпечення політики цілеспрямованим характером, який поєднує різних акторів, використовуються різноманітні способи: оприлюднення та публічні обговорення різноманітних програм, законопроектів, ідеологічних схем, доктрин, концепцій політичних акцій, кампаній.

Важливе значення для політичної поведінки мас мають ідеології як концентроване та систематизоване вираження цілей, інтересів і цінностей в політиці. Бо в тоталітарних або авторитарних режимах ідеологія виконує зовсім іншу роль, ніж у демократичних політичних системах. Якщо за радянських часів формули комуністичної ідеології організовано й усіма методами втлумачувались у свідомість населення, то після розпаду СРСР ці формули активно руйнувалися новою владою, яка усвідомлювала, що старі догми є перешкодою для демократичного транзиту. Проте дуже швидко з'ясувалося, що повна відмова від будь-якої ідеології взагалі є такою самою утопією, як і встановлення єдиної, тотальної, обов'язкової для всього соціуму доктрини. По-перше, демократія початково передбачає конкуренцію множини зафіксованих в ідеологіях шляхів суспільно-політичного розвитку, а, по-друге, політична поведінка мас ніколи повністю не збігається з означеними в ідеологічних доктринах принципами: останні є лише загальним дороговказом. За підрахунками Ф. Конверса [252], в демократичних країнах у своїй повсякденній поведінці керуються ідеологічними міркуваннями від 10 до 25 % населення, що, загалом, корелюється з даними, наведеними Дж. Розенау [296]. Цікаво, що обмеженість заідеологізованих мас політологи тлумачили як позитивне явище, а раптове зростання їх чисельності – як ознаку майбутніх політичних катаклізмів.

Слід також зазначити, що суб'єкт політичної поведінки з високим рівнем раціоналізації може збільшувати свою чисельність за рахунок мобілізації, яка хоч і не є джерелом автономної поведінки, але також належить до раціональних процедур. Відмінність між громадянами з високим рівнем раціоналізації та середнім, для якого мобілізаційна поведінка є провідною, полягає в тому, що «здатні до мобілізації» актори тільки доповнюють (за певних умов) лави *Attentive Public*. Для позначення цієї категорії активної меншості Дж. Розенау використовував термін *Mobilizable Public*.

На відміну від носіїв автономної поведінки представники *Mobilizable Public* потребують певного агента мобілізації, який звернувся до них за підтримкою або із закликом до дії. Саме наявність агента мобілізації задає цьому процесу специфічну політичну логіку, яку можна моделювати або передбачати, оскільки *Attentive Public* і самі здатні запропонувати політичним лідерам й активу свою підтримку – не як відповідь на зовнішній заклик, а через свою політичну «уважність». Тобто «уважність», за Дж. Розенау, є формою індивідуальної соціально-політичної дії, в той час як «здатність до мобілізації» є формою взаємодії [296].

Порівняльний аналіз мотивів поведінки *Attentive Public* та *Mobilizable Public* дозволяє політологам інтерпретувати «політичну уважність» як більш складний різновид залученості мас до політики. Тут ідеться про те, що «уважність» є більш раціональним, послідовним і стійким ставленням до проблематики суспільного життя: «...За цією формою залученості стоїть соціально-психологічний образ, який характеризується більш високим рівнем освіти та інформованості, навичками самостійного осмислення свого соціального оточення, досить високим ступенем прихильності до громадянських цінностей, терпимістю в поєднанні із «здоровим» скептицизмом стосовно мобілізаційних закликів ідеологів і політиків» [46, с. 200].

Такий досить високий особистісний стандарт підтверджується гіпотезою Дж. Розенау про те, що за чисельністю категорія *Mobilizable Public* переважає *Attentive Public*. ««Уважні» індивіди майже завжди входять до складу «публіки, що мобілізується», але їх відрізняє ступінь схильності до раціонального, зваженого сприйняття мобілізаційних закликів. Вони пропонують свою громадянську підтримку як результат своєї раціональної згоди з таким закликом або раціонального ж аналізу соціально-політичної ситуації, що склалася у суспільстві, з урахуванням різноманітних мобілізаційних закликів» [46, с. 200–201].

Динаміка рівня громадянської залученості на практиці може бути проілюстрована висновками загальнонаціональних опитувань, що регулярно проводяться в нашій країні провідними соціологічними центрами. Так, наприклад, Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» на замовлення Пакту в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!» було проведене дослідження щодо обумовленості активності українців рівнем забезпечення їх потреб. Було встановлено, що громадяни активно брали участь у заходах громадських організацій, однак, насамперед, у тих, що безпосередньо стосувалися їхніх проблем і потреб. Цікаво, що кожному другому українцю відомою (кожен четвертий позитивно оцінює) є діяльність громадських організацій та рухів, однак, третина опитаних не змогла назвати жодної громадської організації або ініціативи. Половина населення вважає, що держава зобов'язана гарантувати добробут кожного громадянина, зайнятість та соціальне забезпечення, хоча частка людей, які так думають, протягом останніх двох років зменшилась (з 62 % у 2015 р. до 50 % у 2017 р.). Водночас, кількість тих, хто вважає, що головна роль держави – тільки гарантувати соціальні, політичні та економічні правила гри подвоїлась (з 12 % у 2015 р. до 24 % у 2017 р.) [142].

У вересні 2018 р. три дослідницьких центри – Київський міжнародний інститут соціології, Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова провели опитування «Соціально-політична ситуація в Україні». За висновками соціологів, 55,9 % респондентів з усіх регіонів країни не підтримують ідею проведення масових акцій протесту, ще 25,8 % підтримують, але особисто брати участь в них не будуть, в той час як 12,2 % готові до участі в акціях протесту. На питання «В якій формі Ви готові захищати свою громадянську та політичну позицію?» 69 % обрали варіант відповіді «участь у виборах», 28 % – «підписання різного роду петицій та звернень громадян», 12 % – «участь в акціях протесту», майже 6 %

– «акції громадянської непокори, Майдан», 4 % готові взяти до рук зброю, 2 % – вступити до опозиційної партії [135].

Таким чином, політична поведінка має з високим рівнем раціоналізації, характеризується підвищеним рівнем довіри до інститутів держави і громадянського суспільства, високим ступенем солідарності, що на індивідуальному рівні корелюється з:

- високою інформованістю, обізнаністю та розумінням суті політичних процесів, що відбуваються;
- високою самооцінкою власних компетенцій, самоповагою та розвинутим почуттям гідності;
- сформованими особистісними ідеалами та переконаннями;
- високим рівнем інтегрованості в суспільно-політичне життя та залученості до демократичних процедур;
- більш-менш високим соціальним статусом індивіда, його професійними та іншими соціальними ролями.

Висновки до третього розділу

Проведений у третьому розділі детальний аналіз можливих моделей поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації дозволяє окреслити перспективні напрямки оптимізації політичної поведінки.

Через специфіку політичного життя українського соціуму оптимізація і раціоналізації політичної поведінки має можлива лише через корегування змісту соціалізації нових поколінь, їх виховання в демократичних традиціях та просвітницьку роботу. В Україні є позитивний досвід розповсюдження та популяризації серед учнівської молоді знань про устрій демократичного суспільства. На жаль, під час реформування освітнього процесу загалом та вищої школи зокрема, політологія була вилучена зі складу обов'язкових

дисциплін, наслідком чого може стати відсутність елементарних політичних знань у декількох поколінь українських студентів. Також, суттєвою перешкодою на шляху раціоналізації є природня консервативність та зневіра в можливість реального впливу громадян на поточну ситуацію. Саме тому цьому питанню варто приділяти увагу на початку життєвого шляху громадянина.

Отже, першим напрямком оптимізації раціоналізації поведінки політичних акторів є обов'язкова в навчальних закладах просвітницька робота в цьому напрямку, формування політичної культури та довіри до демократичних інститутів.

Другий напрямок полягає в мотивуванні громадян до активного залучення в політичне життя. Завдяки можливості миттєвого обміну інформацією представницька демократія виглядає пережитком історії. Посередництво між волевиявленням народу та законотворенням знаходиться під впливом фінансово зацікавлених груп, що суттєво спотворює кінцевий результат. Тоді як безпосередній процес (наприклад, швейцарська електронна демократія), не тільки підвищує відповідність заявленої проблеми з її рішенням, а й об'єднує соціум. Залучення до цього суттєвої кількості громадян є можливим через мотиваційні бонуси (як-от пільгове оподаткування), або ж через штрафування за невідвідування виборчих дільниць (на кшталт «системи соціального рейтингу» в Китаї).

Загалом, слід констатувати суттєвий, необхідний, об'єктивний, стійкий характер поступового переходу від домінування мобілізованих форм політичної поведінки до змішаних форм, де елементи мобілізованої поведінки поєднуються з автономною. Вважаємо, це є закономірністю процесу демократизації суспільства.

ВИСНОВКИ

Основні **висновки** дослідження раціоналізації політичної поведінки в контексті формування демократичного суспільства апелюють до його завдань та спонукають до нових наукових пошуків.

1. Уточнюючи місце поняття «політична поведінка» в категоріальному апараті політології, в нашому дослідженні політичну поведінку ми розуміємо як індивідуально мотивовану діяльність людей, що охоплює акції та інтеракції суб'єктів політики, які характеризують їх взаємодію в політичній дійсності. Змістовна конкретизація цієї дефініції відбувалася за допомогою аналізу категорій «політичне», «політичний процес», «політична культура», «політична активність», «політична діяльність», «політична участь». При цьому встановлено, що зв'язок політичної поведінки з категоріями «політична активність», «політична діяльність», «політична участь» описується за аналогією з мотрійкою: найширшим за обсягом є поняття політичної активності, яке фіксує психоенергетичну готовність індивіда до дії з перетворення політичного середовища; на рівні політичної діяльності визначається мета дії; на рівні політичної поведінки – суб'єктивна мотивованість дії; нарешті, на рівні участі – форма залученості індивіда до політичного життя.

2. Раціоналізація політичної поведінки – це процес поступової заміни випадкових, ситуативних, відверто ірраціональних мотивів політичних вчинків на логічні, прогнозовані, засновані на розрахунках і цілевідповідності. Сучасний дискурс раціоналізації політичної поведінки розгортається навколо класичних і некласичних концепцій раціоналізації М. Вебера, Ю. Габермаса, Е. Даунса, Г. Саймона, М. Фуко й інших науковців, які акцентували увагу на інституціональних, дисциплінарних, комунікативних, інструменталістських вимірах цього феномену. Проте, всі вони констатували закономірний характер раціоналізації в ході еволюційного

вдосконалення політичних систем загалом, і демократизації суспільства зокрема. Поряд з існуючими науковими підходами та міждисциплінарними напрацюваннями, сучасні українські реалії потребують також специфічного методологічного інструментарію, який би роз'яснював особливості співвідношення політичних дій та очікувань у суспільстві, що демократизується, конкретизував ознаки та рівні раціоналізації політичної поведінки різних суб'єктів.

3. Співвідношення раціонального й ірраціонального складників політичної поведінки щодо цілей, засобів і результатів є мінливим. В одних випадках переважає раціональний розрахунок, в інших – емоційні пориви. При цьому фіксується тенденція: бажаної мети майже завжди гарантовано можна досягти раціональними діями, тоді як ірраціональна поведінка лише випадково може дати оптимальний результат. Ось чому досить важливою постає процедура раціоналізації політичної поведінки, коли основні суб'єкти політики вибудовують свою активність на засадах логіки, розуму та здорового глузду. Виважена, запланована, прогнозована поведінка є еталоном у політичному житті.

4. У структурі політичної поведінки в демократичних системах виокремлюються електоральний, партисипативний, протестний складники, кожний з яких має власні форми. Збагачення форм політичної поведінки в Україні відбувається, насамперед, за рахунок апробації їх ефективності в ході політичної боротьби, протидії гібридній агресії Росії, а також завдяки поширенню інтернет-технологій (блогерство, флеш-моби, стріт-арт протести, хактивізм). Враховуючи, що в постсучасних умовах держава поступово втрачає монопольні позиції та право говорити від імені «всього народу», констатуємо постійне зростання ролі недержавних акторів і різного роду альтернативних (опозиційних, нейтральних, анархістських, абсентеїстських) настроїв. Зростає роль м'якої сили цінностей, суспільних ідеалів й особистісних переконань, а також інструменту їх підтримки – політичного дискурсу. Політичний простір сьогодення відрізняється асиметричністю,

ацентричністю, ризомністю, плюральністю. Ті сфери суспільного життя, що традиційно контролювала держава, перетворюються на арену конкурентної боротьби громадянського суспільства. Значна доля політичних процесів переміщується до віртуального простору, в соціальні мережі та на сторінки Інтернет-сайтів. Це обумовлює появу новітніх форм політичної поведінки, яка набуває рис ігрового дійства без раціонально визначеної та всім зрозумілої суспільно значущої мети. Політична участь стає самодостатньою, нерегульованою, і, водночас, гротескною, ангажованою. При цьому ірраціональні чинники політичної поведінки, нікуди не зникають, утворюючи нові мотиви та адаптуючись до нових форм.

5. Проаналізувавши існуючі варіанти типологізації політичної поведінки та її дихотомічного поділу останньої на відкриту / закриту, індивідуальну / масову, автономну / мобілізаційну, санкціоновану / несанкціоновану, конвенційну / неконвенційну, силову / несилову, конформістську / нонконформістську, конструктивну / деструктивну, слід підсумувати, що зазначені типи не завжди виключають, а часом і доповнюють один одного. Відтак запропоновано типологічну модель поведінки політичних суб'єктів залежно від рівня раціоналізації з наявним проміжним рівнем (низький, середній, високий). При цьому отримано варіативну матрицю, в якій комбінація трьох видів суб'єктів з трьома рівнями раціоналізації стає основою для формалізації дев'ятьох поведінкових установок: фаталізм, прагматизм, ідеологізм – для лідерів; популізм, лобізм, субстантивізм – для політичного активу; патерналізм, мобілізаційна участь, громадянська активність – для мас. За результатами самостійно проведеного пілотажного опитування співвідношення носіїв високого, середнього та низького рівнів раціоналізації відповідає пропорції 10:60:30.

6. Типи поведінки політичних лідерів і політичного активу можна описати першими шістьма поведінковими установками цієї моделі. Так, зокрема, для *лідера з низьким рівнем раціоналізації* характерною є фаталістична поведінка та ставлення до власних злетів і падінь як до «примх

долі». *Лідер зі середнім рівнем раціоналізації* здатний прораховувати результати своїх дій, його поведінка відрізняється гнучкістю, прагматичністю. Задля тактичної переваги він готовий поступитися ідеологічними принципами. Корупція і непотизм є супутниками такого лідера. *Лідер з високим рівнем раціоналізації* поведінки намагається мінімізувати розрив між словами і діями. Оформлена у вигляді ідеології практична свідомість є для нього реальним мотивом, що керує вчинками. Високий рівень саморефлексії та усвідомлення своєї місії перетворює такого лідера на оптимального політичного керівника. *Політичний актив з низьким рівнем раціоналізації* знаходиться «у полоні» мас, його поведінка має популістське забарвлення. *Політичний актив із середнім рівнем раціоналізації*, так само як і лідери-прагматики, усвідомлюють тимчасовість і вразливість свого становища. Тому його представники орієнтовані на просування інтересів можновладців. В інституціональному вимірі ця поведінка отримала назву лобізму. *Політичний актив із високим рівнем раціоналізації* здатний прогнозувати існуючі варіанти розвитку подій, оцінювати альтернативи й робити відповідальний вибір найоптимальнішої з них. Політична поведінка його представників характеризується усвідомленням спільного інтересу, згуртованістю, вмінням визначити перспективи та підпорядкувати власні вчинки партійній дисципліні, самоконтролем, прогнозуванням наслідків своїх дій, комунікацією з лідером і масами (принцип зворотного зв'язку), розрахунками наступних кроків тощо.

7. Основні типи масової політичної поведінки також залежать від наявного рівня раціоналізації. Зокрема політична *поведінка мас з низьким рівнем раціоналізації* обумовлена, насамперед, інстинктами. Населення слабо орієнтується в політичних процесах, не відрізняє стихійне від закономірного у політиці, вважає все, що відбувається, «хаосом подій». Зіткнувшись із незрозумілими силами «людина маси» відчуває розгубленість, безпорадність, страх, фрустрацію. Реакцією на ці відчуття є жорстокість, насилля, агресія. З іншого боку, нездатність впливати на політичні процеси

породжує апатію, патерналізм, ресентимент. Політична *поведінка мас із середнім рівнем раціоналізації* є, переважно, мобілізованою. Для активізації їхніх дій необхідним є втручання агента мобілізації, адже центр цілепокладання знаходиться поза межами мас. Своїми діями або відмовою від дій (абсентеїзм) маси реагують на чинну політику влади. Переважно, зростання абсентеїзму є свідченням недосконалості політичної системи країни, показником збільшення недовіри до демократичних інститутів, індикатором наявної напруженості в суспільстві. Політична *поведінка мас із високим рівнем раціоналізації* є автономною, тобто джерелом цілепокладання є самі маси – громадянське суспільство, «організоване суспільство», суспільство з розвиненою політико-правовою культурою демократичного типу тощо. Можна констатувати закономірний характер поступового переходу від домінування мобілізованих форм політичної поведінки до змішаних форм, де елементи мобілізованої поєднуються з автономною. Це є закономірністю процесу демократизації суспільства.

Зміна поведінкових настанов під впливом послідовної стратегії демократичних реформ сприяє формуванню інституціональної мережі участі та залучення до неї нових громадян, створенню нової генерації, що не задоволена роллю пасивних спостерігачів і відстоює свої політичні права та свободи. Саме з цього прошарку відбувається рекрутування політичного активу, але з нього ж лунають гасла до прямих політичних дій, переважно у вигляді протестів. Наслідком раціоналізації політичної поведінки має стати підвищення громадянської активності всіх видів, конструктивна співпраця влади і представників громадянського суспільства. Відтак перспектива подальших досліджень вбачається в емпіричній площині, тобто у розробці практичних шляхів раціоналізації та оптимізації політичної поведінки громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрам'юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. *Всеукраїнська мережа фахівців і практиків з регіонального та місцевого розвитку*. 2014. URL: http://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf (дата звернення 24.10.2018).
2. Автономова Н. Мишель Фуко и его книга «Слова и вещи». *Археология гуманитарных наук*. Санкт-Петербург, 1994. С. 7–28.
3. Алексеєнко І. Форма державного правління як парадигмальна основа розвитку інституційної структури політики: монографія. Донецьк: Пороги, 2011. 428 с.
4. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / пер. с англ. Е. Генделя. Москва: Мысль, 2014. 500 с.
5. Амелин В. Социология политики. Москва: МГУ, 1992. 218 с.
6. Андреев А. Политическая психология. Москва: Весь мир, 2002. 240 с.
7. Андрущенко В. Організоване суспільство; Інститут вищої освіти АПН України. Київ, 2006. 404 с.
8. Андрущенко В. Філософія політики. Київ: Знання України, 2003. 400 с.
9. Арабаджиєв Д. Теоретичні засади дослідження громадських організацій. *Black Sea: Scientific Journal Of Academic Research*. Part A. Volume 9. Issue 1. Tbilisi, 2013. С. 4–8. URL: <http://nebula.wsimg.com/929f731571570e1e6e0ace6496da32af?AccessKeyId=CE8AEFD964A5916B60D5&disposition=0&alloworigin=1> (дата звернення: 24.10.2018).
10. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчакова. Київ: Дух і літера, 2005. 584 с.
11. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва: Текст, 1993. 303 с.
12. Бабкіна О. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. *Науковий часопис Національного педагогічного університету*

імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2011. Вип. 5. С. 5–10.

13. Баландьє Ж. Політична антропологія. Київ: Альтпрес, 2002. 252 с.

14. Бевз Т. «Образ» громадянського суспільства у документах політичних партій і його взаємодія з опозицією. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса*. 2013. Вип.4. С. 45–59.

15. Белашко С. Політична участь як чинник суспільної модернізації. *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 2 (23). С. 92–97.

16. Бентли А. Процесс государственного управления. Изучение общественных давлений. Москва: Перо, 2012. 408 с.

17. Білоус І. Особливості становлення молодіжної Інтернет-аудиторії до участі у політичному житті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.11. Київ, 2008. 19 с.

18. Бозаджиев В. Политическая психология. Москва: Издательский дом Академии Естествознания, 2015. 474 с.

19. Бортніков В. Політична участь громадян України в умовах демократичного транзиту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2008. 35 с.

20. Брегеда А. Основи політології. Київ: КНЕУ, 2000. 312 с.

21. Буник М. Реформування державного управління: демократизація чи комерціалізація. *Ефективність державного управління*. Львів: ЛРІДУ НАДУ. 2012. Вип. 31. С. 13–19.

22. Бусова Н. Модернизация, рациональность и право. Харьков: Прометей-Прес, 2004. 352 с.

23. Бутко М., Бутко І., Мащенко В. Теорія прийняття рішень. Київ, 2015. 360 с.

24. Бычков П., Серавин А. Психологический портрет публичного политика: примеры и практика на основе открытых данных из интернета. Санкт-Петербург: СКФУ, 2014. 152 с.

25. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Конституция экономической политики. Расчёт согласия. Границы свободы. *Нобелевские лауреаты по экономике. Т. 1. Фонд экономической инициативы.* Москва: Таурис Альфа, 1997. 560 с.
26. В Україні зменшилася кількість охочих протестувати – опитування. *Гордон:* веб-сайт. URL: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/v-ukrajini-zmenshilasja-kilkist-ohochih-protestuvati-opituvannja-231627.html> (дата звернення: 24.10.2018).
27. Варзар І. Диалогія «революція – реформа» в теоретико-історіологічних рефлексіях поточних українських реалій. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2014. Вип. Спец. вип. С. 15–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2014_Spets (дата звернення: 24.10.2018).
28. Васильєва Н., Бойко О. Роль партисипативної демократії в побудові громадянського суспільства в Україні. *Вісник НАДУ.* 2015. №2. С. 98–105.
29. Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с. URL: <https://lib.misto.kiev.ua/POLITOLOG/weber.dhtml> (дата звернення: 24.10.2018).
30. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 261 с.
31. Велешко О. Вплив віктимних чинників на політичну поведінку кримськотатарських репатріантів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.05. Київ, 2008. 16 с.
32. Вільчинська І. Політична мотивація: основні наукові підходи та теорії: монографія. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2010. 336 с.
33. Воловик В., Бех В. Наукові основи розробки стратегії поведінки суб'єкта ринку. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. Випуск 1.* Запоріжжя: Запорізький держ. ун-т, 1994. С. 106–112.

34. Волянчук О. Студії пам'яті як складова громадянської та політичної освіти у сучасній Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2012. Вип. 9. С. 13–18.

35. Гаврилюк Д. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.03. НПУ імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 180 с.

36. Гаєвський Б. Сучасна українська політологія. Київ: МАУП, 1999. 268 с.

37. Гальтон Ф. Наследственность таланта. Законы и последствия. Москва: Мысль, 1996, 270 с.

38. Гамильтон А., Мэдисон Дж., Джей Д. Федералист: Политическое эссе. Москва, 2000. 590 с.

39. Гедікова Н. Особливості сучасного процесу системної трансформації українського суспільства. *Перспективи (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Ушинського»)*. 2014. № 1 (59). С. 44–48.

40. Гелей С. Від національної ідеї до державності. Вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації. Львів: Львів. комерц. акад., 2011. 737 с.

41. Герт Б. Рациональное и иррациональное в поведении человека. *Мораль и рациональность*. Москва: ИФРАН, 1995. С. 159–180.

42. Глушко Т. Діалектика раціонального та ірраціонального у економічній свідомості. *Ірраціональне підґрунтя раціональності (колізії, взаємовпливи, взаємопереходи)*: матеріали учасників Всеукраїнської наук-теор. конф. 14 квітня 2009 року. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 236–237.

43. Головатий М. Політичний менеджмент. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал»», 2010. 296 с.

44. Головаха Е., Костенко Н., Макеев С. Общество без доверия. Київ: Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.

45. Гомеров И. Политическая деятельность: психолого-политологический анализ. Новосибирск: СибУПК, 2010. 550 с.
46. Гончаров Д., Гоптарева И. Введение в политическую науку. Москва: Юристъ, 1996. 232 с.
47. Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 5. С. 151–166. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/27357> (дата звернення 24.10.2018).
48. Горбатенко В. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2009. 25 с.
49. Грабіна Г. Політична еліта України як уособлення субкультури влади. *Грані: науково-теоретичний альманах*. Вип. 3 (131). 2016. С. 55–61.
50. Грамчук А. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2001. 18 с.
51. Грицяк Н. Етичні принципи демократичного врядування: механізми формування та впровадження: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Івано-Франківськ, 2012. 225 с.
52. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. Рудича. Київ: Парламентське видавництво, 2006. 412 с.
53. Гусєва А. Психологічні чинники готовності особистості до громадської активності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2009. 19 с.
54. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция / Пер. с англ. под ред. С. Деникиной, В. Барановой. Москва: ГУ ВШЭ. 2010. URL: <http://www.klex.ru/n9a> (дата звернення: 24.10.2018).
55. Дахин В. Поведение политическое: политическая энциклопедия. Москва: Мысль, 2000. 446 с.

56. Декарт Р. Міркування про метод (щоб правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках) *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 37–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2015_2_8 (дата звернення: 24.10.2018).
57. Дем'яненко М. Морально-етичний аспект популізму. *Парадигма пізнання: Гуманітарні питання*. 2015. № 3 (6). С. 48–49.
58. Дементьева И. Потенциал протеста как форма проявления социального капитала. *Проблемы развития территории*. 2012. Вып. 6 (62). С. 104–114.
59. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії: дис. ... д-ра політ. Наук: 23.00.01. Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 1998. 378 с.
60. Дергачов О. Політичне лідерство і моделювання національного розвитку. *Політичний менеджмент*. 2006. Спец. вип. С. 30–41.
61. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналіт. доп. / за ред. О. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 376 с.
62. Джефферсон Т. Томас Джефферсон о демократии. Санкт-Петербург, 1992. 394 с.
63. Дзюбко І., Левківський К., Андрущенко В. Політологія. Київ: Вища школа, 2001. 415 с.
64. Дилигенский Г. Социально-политическая психология. Москва: Наука, 1994. 304 с.
65. Дідух М. Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: 19.00.05. Київ, 2004. 19 с.
66. Додонов А. Политическое поведение рабочих в 1961-1991 гг. Запорожье: РИП «Видавецъ», 2000. 212 с.
67. Додонов Д. «Від міфу до логосу»: раціоналізація насилля в гібридних війнах. Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: миротворення у гібридних війнах: зб. матеріалів доп. учасн. VI Міжнар. наук. конф., 25 березня 2016 р. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2016. С. 48–50.

68. Додонов Д. Дискурс як технологія легітимації влади. Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXXIII Міжнародної науково-практичної конференції 18 квітня 2014 р. Донецьк: «Схід», 2014. С. 43–45.

69. Додонов Д. До питання про роль міфів у легітимації насилля. Філософія. Людина. Сучасність: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю, присвяченої 80-річчю заснування Донецького національного університету ім. Василя Стуса, 4–5 квітня 2017 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 74–76.

70. Додонов Д. Про значення локальних конфліктів в міжцивілізаційних відносинах за моделлю С. Хантінгтона. Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 14–15 травня 2015 р. Вінниця: «Нілан ЛТД», 2015. С. 181–183.

71. Додонов Д. Проблема типологізації політичної поведінки. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2016. Вип. 19. С. 83–88.

72. Додонов Д. Раціональна складова абсентеїзму як специфічного прояву політичної поведінки. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2015. Вип. 18. С. 74–80.

73. Додонов Д. Раціональність поведінки політичних активістів (за результатами соціологічного опитування). Київські філософські студії: зб. матеріалів доп. учасн. наук. конф. 17–18 травня 2018 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018. С. 200–202. URL: http://iff.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/PDF/Kyiv_philos_studii_2018/Тези_на_КФС-2018.pdf (дата звернення: 24.10.2018).

74. Додонов Д. Раціональність як критерій типології політичної поведінки. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць. Одеса: Фенікс. 2017. Вип. № 14. С. 104–108.

75. Додонов Д. Університети-переселенці: проблеми сьогодення та перспективи реінтеграції. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2017. Вип. 126 (11). С. 401–407.

76. Додонов Д. Феномен «складності» та пошук аутентичних демократичних процедур. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2016. Вип. 114 (11). С. 307–312.

77. Додонов Д. Феномен популізму в сучасному політичному просторі. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2017. Вип. 123 (8). С. 287–292.

78. Доцяк І. Соціально-економічні чинники політичної поведінки в умовах українських суспільних трансформацій. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2015. Вип. 9. С. 10–14.

79. Дубас О. Інформаційний розвиток сучасної України: політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2004. 20 с.

80. Егорова Е. Психологические методики исследования личности политических лидеров капиталистических стран. Москва: ИСКАН, 1988. С. 16–24.

81. Ємельяненко Є. Стратегічне мислення в моделюванні політичної поведінки: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2010. 16 с.

82. Єрмакова О. Соціальний капітал як важливий фактор економічного розвитку України та її регіонів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Проблеми економіки та управління: збірник наукових праць. 2016. № 847. С. 88–96.

83. Зенченко В., Сорокин А. Массовое политическое поведение как объект исследования. *Управление в социальных и экономических системах*: материалы XX междунар. научн.-практ. конф., 20 мая 2011 г. Минск: МИУ, 2011. С. 295–296.
84. Иноземцев В. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах. *Социс*. 2000. № 8. С. 18–27.
85. Ирхин Ю. Политология: 2-е изд. Москва: «Экзамен», 2007. 894 с.
86. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее. *Современная сравнительная политология*. Москва: МОНФ. 1997. С. 9–28.
87. Корнева Л. Про деякі типологічні риси українського анекдоту. *Збірник наукових праць Полтавського держ. педагогічного університету ім. В. Г. Короленка: Філологічні науки*. 2009. № 3. С. 55–61.
88. Казміренко В. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості: монографія. Київ: Міленіум, 2008. 360 с.
89. Каплан Б. Миф о рациональном избирателе: почему демократии выбирают плохую политику / Пер. с англ. Д. Горбатенко. Москва: ИРИСЭН «Мысль», 2012, 308 с.
90. Касавин И., Сокулер З., Рациональность в познании и практике. Критический очерк. Москва: Наука, 1989. 192 с.
91. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. О. И. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
92. Кветницька П. Хронологія подій Євромайдану 2014. *Євромайдан*: веб-сайт. URL: <https://sites.google.com/site/evromajdan20132014/istoria-evromajdanu/hronologia-podij> (дата звернення: 24.10.2018).
93. Кирилюк Н. Специфіка політичної активності серед інших форм політичної поведінки особистості. *ПВНЗ «Європейський університет»*. 2008. URL: http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Politologia/26700.doc.htm (дата звернення: 24.10.2018).

94. Кияшко Л. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації: монографія. Київ: Міленіум, 2013. 230 с.
95. Кияшко Л. Формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу: монографія. Київ: Міленіум, 2014. 314 с.
96. Климкова І., Остапенко М. Вибори і виборчі системи. Київ: Персонал, 2011. 159 с.
97. Ключенко Е. Політична участь: теорія, методологія і вимірювання із застосуванням методу шкалограмування по Гуттману. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. № 4. С. 46–72.
98. Ковінько К. Жанр політичної карикатури: функціональні, дискурсивні та стилістичні особливості. *Вісник ХНУ: Стілістика*. 2012. № 1003. С. 125–130.
99. Козирєв Г. Політична конфліктологія. Москва: ИНФРА-М, 2008. 432 с.
100. Козлов В., Новиков В., Гришин Е. Политическая психология. Москва: Международная Академия Психологических Наук. Санкт-Петербургский гуманитарный Университет профсоюзов, 2010. 458 с.
101. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / пер. з польськ. С. Яковенко. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2005. 174 с.
102. Коляса О. Політичний інтерес як спосіб раціоналізації суспільних відносин: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2008. 20 с.
103. Конах В. Комунікаційна взаємодія між владою та суспільством в Україні: проблеми та напрями їх вирішення. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 100. С. 273–277.
104. Коновалов В. Массы в политике: Политология. Словарь. Москва: РГУ, 2010. 245 с.
105. Кононов О. Ірраціональне як феномен свідомості людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: 09.00.04. Харків, 1997. 18 с.
106. Короткий Оксфордський політичний словник / за ред. Ієна Макліна й Алістера Макмілана. Київ: вид. Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.

107. Косахівська О. Когнітивні чинники електоральної поведінки українських громадян: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.03. Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Київ. 2011. 20 с.

108. Косенко Д. Концепція раціональності як платформа для суспільно-політичних інновацій *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2014. Вип. 3 (117). С. 33–35.

109. Кравчук, Кучма та Ющенко висловили солідарність з акціями протесту в Україні *УНІАН*: веб-сайт. URL: <https://www.unian.ua/politics/859501-kravchuk-kuchma-ta-yuschenko-vislovili-solidarnist-z-aktsiyami-protestu-v-ukrajini.html> (дата звернення: 24.10.2018).

110. Кухта Б. Політична влада та її рішення. Львів: ЦПД, 2006. 240 с.

111. Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. № 3. С. 65–79.

112. Лазоренко О. Теорія політології. Київ: Вища школа, 1996. 179 с.

113. Латигіна Н. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 81–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ПоМе_2009_3_9 (дата звернення: 24.10.2018).

114. Лебон Г. Психология толп. Москва: Институт психологи РАН, 1998. 416 с.

115. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование / пер. с англ. Б. Макаренко. Москва: Аспект-пресс, 1997. 286 с.

116. Лекторский В. Рациональность как ценность культуры. *Вопросы философии*. 2012. № 5. С. 26–34.

117. Леонтьева Е. Мир рациональности в мире человека (логико-методологический и социально-эпистемологический анализ): монография. Волгоград: РПК «Политехник», 2001. 161 с.

118. Лернер М. Развитие цивилизации в Америке. Москва: Политиздат, 1992. 575 с.

119. Липатова О. Рациональность как ценность культуры: Дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01. Казань, 2004. 161 с.
120. Липшман У. Общественное мнение / пер. с англ. Т. Барчуновой. Москва: Ин-т фонда «Общественное мнение», 2004. 384 с.
121. Липсет М. Политический человек: социальные основания политики / пер. с англ. Е. Генделя и др. Москва: Мысль, 2016. 612 с.
122. Локтіонова Д. Електоральна поведінка громадян Південного регіону України в контексті виборчих систем: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2013. 19 с.
123. Лукашевич М., Лукашевич О. Ресоціалізація як інструмент відтворення соціального капіталу: методологічний дискурс. Ринок праці та зайнятість населення. 2016. Вип. 1. С. 46–50.
124. Магда Г. Норма виборчого законодавства України «Не підтримую жодного», як одна із форм політичної протестної поведінки *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2012. Вип 2. С. 60–69.
125. Майроф Б. Лики демократии. Москва. 2000. 475 с.
126. Макаров М. Основы теории дискурса. Москва: Гносис, 2003. 280 с.
127. Манхейм К. Диагноз нашего времени. Москва: «РАО Говорящая книга», 2010. 744 с.
128. Мартиненко В. Демократизація механізмів державного управління процесами суспільних трансформацій: автореф. дис. доктора наук з держ. управління: 25.00.02. Донецьк, 2005. 36 с.
129. Матвієнко А., Кресіна І., Оніщенко Н. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: монографія. Київ, 2006. 320 с.
130. Мелешкина Е. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. Москва: ИНФРАМ, Весь мир, 2001. 304 с.
131. Мерриам Ч. Новые аспекты политики. *Антология мировой политической мысли*. Москва, 1997. Т. 2. С. 176–184 URL: http://society.polbu.ru/political_science/ch02_v.html (Last accessed: 24.10.2018).

132. Мертон Р. Социальное действие, вписываемое в социальное пространство. Москва: Международный университет бизнеса и управления, 1996. 556 с.

133. Минников В. Политическая активность представителей различных социальных групп: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.05. Иваново, ИГУ 2006. 231 с.

134. Міхейченко М. Політична участь громадянського суспільства та світова практика електронної демократії: до проблеми ефективності запровадження. *Грані*. 2016. № 19 (6). С. 20–25.

135. Моніторинг суспільної думки «Соціально-політична ситуація в Україні. Презентація даних». *Київський міжнародний інститут соціології*: веб-сайт. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=783&page=1> (дата звернення: 24.10.2018).

136. Монтескье Ш. О духе законов / пер. с фр. А. Матешука. Москва: Мысль, 1999. 674 с.

137. Мордовець М. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* Одеса: Фенікс, 2014. № 53. С. 241–252.

138. Мудрагей Н. Рациональное и иррациональное. Историко-теоретический очерк. Москва: Наука, 1985. 175 с.

139. Мустафин А. Политология: словарь современных терминов и выражений. Ангарск: АГТА, 2012. 168 с.

140. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. 272 с.

141. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки. Остання редакція від 26.02.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#n25> (дата звернення: 24.10.2018).

142. Необхідність забезпечення потреб сім'ї мотивує українців до більшої суспільної активності. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*: веб-

сайт. URL: <http://dif.org.ua/article/neobkhdnist-zabezpechennya-potreb-simi-motivue-ukraintsiv-do-bilshoi-suspilnoi-aktivnosti> (дата звернення: 24.10.2018).

143. Нечипоренко Ю. Раціоналізований парламентаризм як принцип організації роботи парламенту (на прикладі Республіки Польща): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2013. 18 с.

144. Никифоров А. Соотношение рациональности и свободы в человеческой деятельности. Исторические типы рациональности / отв. ред. В. Лекторский. Москва: Институт философии РАН, 1995. Т. 1. С. 282–298.

145. Новакова О. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: монографія. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2006. 216 с.

146. Новакова О. Синдром популізму, як виявлення кризи сучасної політики. *Науковий Часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2017. № 21. С. 36–42.

147. Новакова О. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: автореф. дис. ... д-ра. політ. наук: 23.00.02 Київ, 2007. 33 с.

148. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / пер. с нем. Н. Мансурова. Москва: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. 352 с.

149. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / под. ред. А. Огурцова. Москва: Мысль, 2010. Т. 4. 2816 с.

150. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага в теории групп. Москва: Фонд Экономической Инициативы, 1995. 165 с.

151. Ольшанський Д. Основи політичної психології. Київ: Ділова книга, 2001. 496 с.

152. Осипов Г. Российская социологическая энциклопедия. Москва: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 672 с.

153. Основи демократії / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Боднарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. Київ: «Ай Бі», 2002. 684 с.

154. Остапенко М. Політична ідентичність як синтезуючий концепт політичної науки. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2015. Вип. 16. С. 93–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2015_16_20 (дата звернення 24.10.2018).

155. Остапенко М. Політичний плюралізм: нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 349 с.

156. Платонов С. После коммунизма: Книга, не предназначенная для печати. Москва: Молодая гвардия, 1991. 555 с.

157. Подорога В. Апология политического. Москва: Гос. Универ. Высшая школа экономики, 2010. 288 с.

158. Пойченко А. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання. Київ: УАДУ, 1997. 94 с.

159. Политика и личность / Й. Поллак, Ф. Загер, У. Сарцинелли, А. Цимнер. Харьков: Гуманитарный центр, 2012. 288 с.

160. Политическая психология / под ред. А. Деркача. Москва: Академический проект, 2001. 858 с.

161. Политология: Словарь-справочник / М. Василик и др. Москва, 2001. 342 с.

162. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. Шемчушенка. Київ, 2001. 723 с.

163. Політологічний енциклопедичний словник / Л. Герасіна та ін.; за ред. М. Требіна. Харків. 2015. 816 с.

164. Політологія / В. Грищук та ін.; за ред. М. Гетьманчука. Київ, 2010. 415 с.

165. Політологія / Ю. Розенфельд та ін. Харків, 2001. 398 с.

166. Попович М. Поняття «дискурс» у метафорічному та логіко-лінгвістичному розумінні. *Філософська думка*. 2003. № 1. С. 27–35.

167. Порівняльна політика: Основні політичні системи сучасного світу / В. Бакіров, М. Сазонов, Т. Авксентьєва, Л. Герасіна. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. 576 с.

168. Потульницький В. Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ: Либідь, 1992. 231 с.

169. Рациональность. Наука. Культура. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Порус В. Москва: Мысль, 2001. Т. 3. 426 с.

170. Постригань Г. Поведінка політична. *Політична енциклопедія* / за ред. Ю. Левенець. Київ: Парлам. вид-во, 2011. 808 с.

171. Проскуріна О. Політична культура та політична поведінка соціальних суб'єктів з огляду політичного процесу в Україні. *Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр.* 2002. Вип. 16. С. 495–499.

172. Профессор: популизм не только губил, но и спасал государства. rus.lsm.lv: веб-сайт. URL: <http://rus.lsm.lv/statja/analitika/analitika/professor-populizm-ne-tolko-gubil-no-i-spasal-gosudarstva.a210089> (дата звернення: 24.10.2018).

173. Рибалка В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник. Київ, Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 424 с.

174. Ролз Дж. Право народів (лекція). *Вопросы философии.* 2006. № 9. С. 79–105.

175. Росенко М. Лобізм і його роль в діяльності сучасних парламентів. Шляхи удосконалення регламентації діяльності лобістів в парламенті України. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* № 11. 2010. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=214> (дата звернення: 24.10.2018).

176. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. Москва: Аспект Пресс, 1999. 429 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/817032/> (дата звернення: 24.10.2018).

177. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.

178. Рудницька Н. Еволюція ідеї раціональної бюрократії в неоконсервативних політичних концепціях: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Київ, 2012. 20 с.

179. Рутар С., Лозинська С. Чи спроможне громадянське суспільство перемогти олігархію в Україні? *Психологічні виміри культури, економіки, управління: науковий журнал*. Львів, 2018. № 12. С. 109–117.

180. Рущенко І. Громадянський спротив в умовах гібридної агресії. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 9 червня 2017 р. Маріуполь: ДонДУУ, 2017. С. 89–93.

181. Рябов С. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія»*. Т. 31: Політичні науки. Київ: НаУКМА, 2004. С. 54–63.

182. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления. Лекция в память Ричарда Т. Эли, прочитанная на ежегодной конференции Американской экономической ассоциации в 1977 г. *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 16–33. URL: https://igiti.hse.ru/data/003/314/1234/3_1_2Simon.pdf (дата звернення: 24.10.2018).

183. Северинюк В. Детермінація політичної поведінки як теоретична проблема. *Нова парадигма: журн. наук. пр.* 2006. Вип. 58. С. 120–132.

184. Северинюк В. Масова політична поведінка і поведінка «маси»: поняття і сутність. *Вісник. Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтв*. 2008. № 1. С. 127–133.

185. Северинюк В. Політична поведінка як феномен суспільного життя: теоретико-методологічні проблеми: дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01. Київ, 2010. 410 с.

186. Северинюк В. Політична поведінка: проблеми теорії та методології: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2000. 432 с.

187. Северинюк В. Політична участь як вияв політичної поведінки. *Нова парадигма: журн. наук. пр.* 2006. Вип. 55. С. 140–152.
188. Сепетий Д. Відкрите суспільство: етика та раціональність. Київ: Смолоскип, 2007. 358 с.
189. Сергієнко Н. Психологічні прийоми в політиці. Київ: МАУП, 2006. 112 с.
190. Сіленко А. Політичні чинники формування держави загального добробуту. *Людина і політика*. 2001. № 5. С. 134–142.
191. Скиба В. Утилітаризм і свобода: філософсько-правовий аналіз. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1997. 227 с.
192. Скнар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів. *Соціальна психологія*. 2004. № 3. С. 39–46.
193. Соловьев А. Политология: политическая теория, политические технологии. Москва: Аспект пресс, 2008. 575 с.
194. Стадніченко Р. Трансформація політичної участі в умовах постмодерної демократії. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ: Гілея, 2017. Вип. 122 (7). С. 352–356.
195. Стоцький В. Концептуальні основи дослідження політичної стабільності як стану демократичної політичної системи. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 98–106.
196. Струченков О. Особливості андеркласу України. *Журнал соціальної критики «Спільне»*. 2016. URL: <https://commons.com.ua/ru/osoblivosti-anderklasu-ukrayini/> (дата звернення: 24.10.2018).
197. Таллок Г. Потери благосостояния от тарифов, монополий и воровства. *Вехи экономической мысли. Том 4. Экономика благосостояния и общественный выбор* / под общ. ред. А. Заостровцева. Санкт-Петербург: Экономическая школа. 2004. С. 435–448. URL: http://analyticalschool.org/milestones-of-economic-thought/VEH4_Tullock.pdf (дата звернення: 24.10.2018).

198. Тишкун Ю. Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2009. 19 с.
199. Токвиль А. Демократия в Америке / пер. с франц. Гарольда Дж. Ласки. Москва: Прогресс, 1992. 554 с.
200. Токовенко О., Пащенко В., Третяк О. Політична епістемологія. Дніпро: ДНУ, 2011. 408 с.
201. Третяк О. Політична аргументація як засіб раціоналізації політичної комунікації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. Дніпро, 2004. 20 с.
202. Турен А. Что означает демократия сегодня? *Международный журнал социальных наук*. 1991. № 1. С. 17–28.
203. Туренко В. Інноваційне суспільство та особистість в контексті парадигми сталого розвитку. *Парадигма сталого розвитку у світі непередбачуваних змін: колективна монографія*. Львів, Ольшин: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2017. т. 1. С. 239–254.
204. Узнадзе Д. Психологические исследования. Москва: Наука, 1966. 450 с.
205. Україна 2016–2017: ознаки прогресу та симптоми розчарування (аналітичні оцінки). *Громадська думка про підсумки 2016 р.* Київ: Центр Разумкова, 2017. 94 с.
206. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціол. НАН України, 2012. 660 с.
207. Уоллес Г. Искусство мыслить: Грэм Уоллес о четырёх этапах творчества. Нью-Йорк, 1926. 20 с. URL: <https://monocler.ru/iskusstvo-myishleniya-grem-uolles-o-chetyiryoh-etapah-tvorchestva/> (дата звернення: 24.10.2018).
208. Фарман И. Социально-культурные проекты Ю. Хабермаса. Москва: ИФ РАН, 1999. 244 с.
209. Ферис Э. Понятие социальных установок. *Личность. Культура. Общество* / пер. с англ. В. Николаева. 2010. Т. 12, № 4 (59/60). С. 37–45.

210. Фигал Г. «Публичная» свобода: спор власти и насилия. К понятию «политического» Ханны Арендт. *Вестник МГУ. Социально-политические исследования*. 1994. № 5. С. 51–62.
211. Филиппов А. Элементы теории политики. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1991. 408 с.
212. Фридман Л. Введение в американское право. Москва: Олма-Пресс, 1992. 286 с.
213. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. П. Тарашук. Київ: Основи, 1998. 709 с.
214. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: «АСТ», «Neoclassic», 2016. 288 с.
215. Фуко М. Археология знания / пер. с фр. С. Митина и Д. Стасова. Киев: Ника-Центр, 1996. 206 с.
216. Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці. Київ: Основи, 1998. 392 с.
217. Хабермас Ю. Техника и наука как «идеология» / пер. с нем. М. Харьков. Москва: Праксис, 2007. 208 с.
218. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс–Традиция, 2004. 480 с.
219. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва: РОССПЭН, 2003. 368 с.
220. Хеллер А. Пересмотренное понятие политического. Современная политическая теория / пер. с англ. Д. Хелд. Москва, 2001. 487 с.
221. Хорішко Л. Парадигма успіху в політичній сфері сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2007. 19 с.
222. Веб-відображення Інформаційно-аналітичної системи «Місцеві вибори 2015». *Центральна виборча комісія*: веб-сайт. URL: http://www.cvk.gov.ua/vm_2015/ (дата звернення: 24.10.2018).

223. Шайгородський Ю. Вивчення політичної поведінки в Україні *Політична наука в Україні. 1991-2016* / за ред. О. Рафальського. Київ: Парламентське видавництво, 2016. Т. 2. С. 221–236.

224. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра / пер. под ред. Н. Осиповой. Москва: Socio-Logos, 1997. 317 с.

225. Шапиро И. Моральные основания политики / пер. с англ. В. Малахова. Москва, 2010. 298 с.

226. Швырев В. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность: монография. Москва: Прогресс–Традиция, 2003. 176 с.

227. Шемшученко Ю. Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література. Київ: Довіра, 1999. 559 с.

228. Шестопал Е. Политическая психология. Москва: «Аспект Пресс», 2007. 427 с.

229. Шкіль Л. Соціологічний аспект аналізу влади у філософській концепції Мішеля Фуко. *Дні науки філософського факультету – 2010*: зб. матеріалів доп. учасн.. міжнар. наук. конф., 21–22 квітня 2010 р. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. С. 184–186.

230. Шкодич Б. Психологічні фактори радикальної політичної поведінки студентів. *Актуальні проблеми особистісного зростання*: зб. наук. праць за матер. І-ї регіональної студ. конф., 15 грудня 2017 р. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка, 2017. 162 с.

231. Шмитт К. Понятие политического. *Вопросы социологии* / пер. с нем. А. Филиппов. Москва, 1992. Т. 1. № 1. С. 37–67.

232. Шмитт К. Теория партизана / пер. с нем. Ю. Коренца. Москва: Праксис, 2007. 301 с.

233. Щеглов Б. Постнеклассическая рациональность в социально-философском контексте: дис. ... доктора философ. наук: 09.00.11. Сев.-Кавказ. гос. техн. ун-т. Таганрог, 2005. 374 с.

234. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в

Україн. Київ, 2015. 552 с. URL: www.ombudsman.gov.ua/files/Dopovidi/Dopovid_2015_10b.pdf (дата звернення: 24.10.2018).

235. Юров А., Горецкий Д. *Cosmos civilis*. Сигма: веб-сайт. URL: https://syg.ma/@elisa_ve/andriei-iurov-daniil-gorietskii-cosmos-civilis (дата звернення: 24.10.2018).

236. Юрьев А. Введение в политическую психологию. Санкт-Петербург: СПбГУ, 1992. 232 с.

237. Яковлев Д. Політична інтеракція у сучасній Україні: особливості та складові: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02. Одеса, 2009. 30 с.

238. Яковлев Д. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація: монографія. Одеса: Астропринт, 2009. 288 с.

239. Янкович Р. Политическое лидерство. Сравнение тенденций в США, Германии и Австрии. *Политика и личность*. Харьков: Гуманитарный центр, 2012. С. 182–196.

240. Ясинська В. Особливості трансформації політичної культури в умовах становлення демократичного політичного режиму: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03. Київ, 2004. 186 с.

241. Яхонтова Е. Эффективность управленческого лидерства. Москва: ТЕИС, 2002. 501 с.

242. Allport G. Attitudes. *Handbook of Social Psychology*. Worcester: Clark Univ. Press, 1935. P. 798–884. URL: <https://ru.scribd.com/document/333120405/Allport-G-W-1935-Attitudes-in-Handbook-of-Social-Psychology-C-Murchison-798-844#> (Last Accessed: 24.10.2018).

243. Betz H. Conditions Favoring the Success and Failure of Radical Right-Wing Populist Parties in Contemporary Democracies. *Democracies and the Populist*. 2004. 131 p.

244. Bloom S., Thames F. Whither the party vote bonus? Stand-down agreements in Ukraine's mixed-member system. *Electoral Studies*. 2018. № 52. P. 46–57.
245. Bode L. Gateway Political Behaviors: The Frequency and Consequences of Low-Cost Political Engagement on Social Media. *Social Media and Society*. 2017. № 3 (4). P. 1–10.
246. Borgida E., Federico C., Sullivan J. The Political Psychology of Democratic Citizenship. New York: Oxford University Press, 2009. 400 p.
247. Campbell A., Converse P., Miller W. The American Voter. New York: John Wiley and Sons, Inc., 1960. 573 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/305941899_The_American_Voter_By_Campbell_A_Converse_P_Miller_W_and_Stokes_D_New_York_John_Wiley_Sons_Inc_1960_Pp_viii_573_850 (Last Accessed: 24.10.2018).
248. Campbell A. The Voter Decides. New-York. 1954. 112 p. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271625429600134> (Last Accessed: 24.10.2018).
249. Carlson T., Settle J. Political Chameleons: An Exploration of Conformity in Political Discussions. *Political Behavior*. 2016, P. 1–43. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/29e6/e32623fb471dcccc27f0aea38aa57cef5dc2.pdf> (Last Accesses: 24.10.2018).
250. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*. 1997. Vol. 49, № 3. P. 34–49.
251. Comstock G., Scharrer E. The Psychology of Media and Politics. San Diego, CA: Academic Press, 2005. 328 p.
252. Converse P. The nature of belief systems in mass publics. *Ideology and discontent*. New York: Free Press, 1964. P. 206–261. URL: <https://web.ics.purdue.edu/~hoganr/Soc%20312/The%20nature%20of%20belief%20systems%20in%20mass%20publics%201964.pdf> (Last Accessed: 24.10.2018).
253. Cordero G., Blais A. Is a corrupt government totally unacceptable? *West European Politics*. 2017. № 40 (4). P. 645–662.

254. Cwalina W., Falkowski A. Morality and Competence in Shaping the Images of Political Leaders. *Journal of Political Marketing*. 2016. № 15 (2–3). P. 220–239.

255. Däubler T., Müller J., Stecker C. Assessing democratic representation in multi-level democracies. *West European Politics*. 2018. № 41 (3). P. 541–564.

256. Denning D. Activism, Hacktivism, and Cyberterrorism. *Nautilus Institute. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*. 2001. P. 239–288.

257. Deutsch K. Social Mobilization and Political Development. *Comparative Politics*. 1961. № 3. URL: <http://www.rochelleterman.com/ComparativeExam/sites/default/files/Bibliography%20and%20Summaries/Deutsch%201961.pdf> (Last Accessed:24.10.2018).

258. Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy. *Journal of Political Economy*. New-York, 1957. Vol. 65. № 2. P. 135–150. URL: https://www.jstor.org/stable/1827369?seq=1#page_scan_tab_contents (Last Accessed: 24.10.2018).

259. Emeri C. Droit constitutionnel et institutions politiques. Paris. 1994. 108 p.

260. Etheredge L. Personality Effects on American Foreign policy, 1896–1968. *American Political Science Review*. 1978. Vol. 78. P. 443–451. URL: https://www.jstor.org/stable/1954103?seq=1#page_scan_tab_contents (Last Accessed: 24.10.2018).

261. Fadieiev W. Tożsamość i schizmogeneza. O społeczno-kulturowych uwarunkowaniach kryzysu ukraińskiego. *Studia sociologica. Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis*. 2015. № VII, vol. 2, P. 166–180.

262. Feldman S. Values and politics. *The SAGE encyclopedia of political behavior*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. 2017. P. 888–889.

263. Gehlen A. Seine Natur und seine Stellung in der Welt. *Athenaum*. № 8. 1966. Frankfurt am Main: Bonn. P. 54–64.

264. Gellner E., Ionescu G. Populism: It's Meanings and National Characteristics. London: Weidenfeld and Nicolson, 1969. 347 p. URL:

<https://trove.nla.gov.au/work/21845317?selectedversion=NBD521967> (Last Accessed: 24.10.2018).

265. Gilens M. *Affluence and influence: Economic inequality and political power in America*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012. 352 p.

266. Gosnell H. *Non-Voting: Cases and Methods of Control*. Chicago. 1924. 447 p. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271622511900131> (Last Accessed: 24.10.2018).

267. Greenstein F. *Personality and Politics: Problems of evidence, inference and conceptualization*. Princeton, 1987. 63 p. URL: <https://press.princeton.edu/titles/2524.html> (Last Accessed: 24.10.2018).

268. Haas I., Schneider S. Mass political behavior. *The SAGE encyclopedia of political behavior*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. 2017. P. 471–472.

269. Hilliard C. Lasswell's Political Psychology Revisited. *Prepared for delivery at the 2007 Annual Meeting of the Western Political Science Association*. Las Vegas, Nevada, 2007. URL: <https://www.twirpx.com/file/230309/> (Last accessed: 24.10.2018).

270. Hoffman T. Irrationality. *The SAGE encyclopedia of political behavior*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. 2017. P. 409–411.

271. Horney K. *Our Inner Conflicts*. New York: Norton Company Inc., 1945. 90 p. URL: <https://ru.scribd.com/doc/24795883/Our-Inner-Conflicts-Karen-Horney> (Last accessed: 24.10.2018).

272. Houghton D. *Political Psychology: Situations, Individuals, and Cases*. Taylor & Francis Group New York and London: Routledge, 2009. 293 p.

273. Hutter S., Lorenzini J. Political participation. *The SAGE encyclopedia of political behavior*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. 2017. P. 621–624.

274. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton, 1997. 75 p. URL: <https://press.princeton.edu/titles/5981.html> (Last accessed: 24.10.2018).

275. Jonas Klaus K., Wolfgang S., Hewstone M. Sozial psychologie: Eine Einführung. Heidelberg: Springer Medizin Verlag. 2007. 736 p. URL: <https://www.springer.com/la/book/9783642410901> (Last accessed: 24.10.2018).

276. Kaase M., Marsh A. Political Action Repertory. *Political action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, London, 1979. P. 153–155. URL: <https://www.worldcat.org/title/political-action-mass-participation-in-five-western-democracies/oclc/4495675> (Last accessed: 24.10.2018).

277. Kitschelt H. Left-Libertarian Parties: Explaining Innovations in Competitive Party Systems. *World Politics*, 1988. Vol. 40. P. 15–23.

278. Kitschelt H. The formation of party systems in East Central Europe. *Politics and Society*, 1992. Vol. 20. P. 133–142. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/world-politics/article/leftlibertarian-parties-explaining-innovation-in-competitive-party-systems/94F9185633ADCBC8837997848AAF96DA> (Last accessed: 24.10.2018).

279. Kolstad I., Wiig A. Elite behaviour and citizen mobilization 2015. *Working Paper*. Bergen: Chr. Michelsen Institute. 2015. № 8. P. 2–22.

280. Lachat R., Wagner A. How party characteristics drive voters' evaluation criteria. *Electoral Studies*. 2018. № 55, P. 11–20.

281. Lasswell H. The Structure and Functions of Communication in Society. *Participation and Political Equably*. Cambridge University Press, 1978. № 4. P. 49–58.

282. Lasswell H. Psychopathology and Politics. Chicago: University of Chicago Press, 1977. 146 p. URL: <https://trove.nla.gov.au/work/11406218?selectedversion=NBD1010009> (Last accessed: 24.10.2018).

283. Laustsen L. Choosing the Right Candidate: Observational and Experimental Evidence that Conservatives and Liberals Prefer Powerful and Warm Candidate Personalities, Respectively. *Political Behavior*. 2017. № 39 (4). P. 883–908.

284. Lazarsfeld P. Et al The People Choice. New York, 1969. 76 p. URL: https://canvas.harvard.edu/files/2618993/download?download_frd=1&verifier=LBNQ37UoEjl4EiX5isP4CFPWkPQN8MDw0ofirLV9 (Last accessed: 24.10.2018).

285. Long W. A History of Relevance. New York: Palgrave Macmillan, 2016. 231 p.

286. Mondak J. Personality and the Foundations of Political Behavior. *Cambridge Studies in Public Opinion and Political Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press. 2010. P. 15–16.

287. Milbrath L. Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics? Chicago: Rand McNally & Company, 1965. P. 195. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/political-participation-how-and-why-do-people-get-involved-in-politics-by-lester-w-milbrath-chicago-rand-mcnally-company-1965-pp-195-175/112335F2C63425CDE62BE8B982926692> (Last accessed: 24.10.2018).

288. Olsen O. Posture & Body, Movement Perception. *Proceedings of Sixteenth International Congress in Psychology*. Amsterdam, 1961. P. 14–24.

289. Oser J., Hooghe M. Democratic ideals and levels of political participation: The role of political and social conceptualisations of democracy. *British Journal of Politics and International Relations*. 2018. № 20 (3). P. 711–730.

290. Panizza F. Populism and the Mirror of Democracy. London, New York: Verso, 2005. 363 p. URL: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/MEDIA279/Populism/21.edited%20book_Populism%20and%20the%20Mirro.pdf (Last accessed: 24.10.2018).

291. Parsons T. Societies: evolutionary and comparatives. New Jersey: Englewood Cliffs Press, 2010. 248 p.

292. Post J. The Psychological Assessment of Political Leaders: With Profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton. University of Michigan Press, 2003. 480 p.

293. Reich D., Dawson P. Political images and realities. North Scituate, Massachusetts and Belmont, CA: Duxbury Press, 1972. 325 p.

294. Riker W., Ordeshook P. The Theory of Calculus of Voting American Political Science Review, 1968. vol. 62, issue 01, 25–42 URL: https://econpapers.repec.org/article/cupapsrev/v_3a62_3ay_3a1968_3ai_3a01_3ap_3a25-42_5f11.htm (Last accessed: 24.10.2018).

295. Rose R. Learning About Politics in Time and Space: A Memoir. Colchester: ECPR Press, 2013, 210 p.

296. Rosenau J. Citizenship between Elections: An Inquiry into the Mobilizable American. New York: Free Press, 1974. 526 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/citizenship-between-elections-an-inquiry-into-the-mobilizable-american-by-james-n-rosenau-new-york-the-free-press-1974-pp-xxxii-526-1495/1F9329D5A7D261E49422A89A836B458E> (Last accessed: 24.10.2018).

297. Roskamm N. On the other side of «agonism»: «the enemy», the «outside», and the role of antagonism. *Planning Theory*. 2015. № 14 (4), p. 384–403. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/143954572.pdf> (Last accessed: 24.10.2018).

298. Siegfried A. Le Tableau politique de la France de l'ouest sous la Troisième République. Paris: A. Colin, 1913. 536 p. URL: <https://www.wook.pt/livro/tableau-politique-de-la-france-de-louest-sous-la-troisieme-republique-andre-siegfried/7507823> (Last accessed: 24.10.2018).

299. Tajfel H., Turner J. An integrative theory of intergroup conflict. *In Psychology of Inter group Relations*. Monterey, CA: edited by W. Austin and S. Worchel, 1979. P. 33–47. URL: <https://griffith.rl.talis.com/items/E00AE3C3-1A3A-BD8D-15FF-DDAF52856A76.html> (Last accessed: 24.10.2018).

300. Thomas W. Primitive Behavior: An Introduction to the Social Sciences. New York and London: McGraw-HILL BOOK COMPANY, 1937. 847 p. URL: https://www.sociosite.net/sociologists/thomas_william.php (Last accessed: 24.10.2018).

301. Traber D., Giger N., Häusermann S. How economic crises affect political representation: declining party–voter congruence in times of constrained government. *West European Politics*. 2018. № 41 (5), P. 1100–1124.

302. Stepanenko V., Pylynskyi Y. Ukraine after the Euromaidan: Challenges and Hopes. Bern: Peter Lang, 2015. 271 p. URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/library/stepanenko-ed.-ukraine-after-euromaidan.pdf> (Last accessed: 24.10.2018).

303. Van der Meer, T. W. G., Steenvoorden E. Going back to the well: A panel study into the election boost of political support among electoral winners and losers *Electoral Studies*. 2018. № 55, P. 40–53.

304. Watson J. Psychology from the Standpoint of a Behaviorist. Philadelphia and London: J. B. Lippincott Company, 1919. 460 p. URL: <https://archive.org/details/psychologyfromst00watsuoft/page/n7> (Last accessed: 24.10.2018).

305. Wolfinger R., Rosenstone S. Who Votes? New Haven, 1980. 341 p. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271628145300149> (Last accessed: 24.10.2018).

306. Zahar M. «Spoiler» effect in politics. *The SAGE encyclopedia of political behavior*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. 2017 P. 795–796.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Додонов Д. Раціональна складова абсентеїзму як специфічного прояву політичної поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2015. Вип. 18. С. 74–80.
2. Додонов Д. Проблема типологізації політичної поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. [Відп. ред. О. В. Бабкіна]. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2016. Вип. 19. С. 83–88.
3. Додонов Д. Раціональність як критерій типології політичної поведінки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць*. Одеса: Фенікс. 2017. Вип. № 14. С. 104–108.

Статті у науковому виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз:

4. Додонов Д. Феномен «складності» та пошук аутентичних демократичних процедур. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2016. Вип. 114 (11). С. 307–312.

5. Додонов Д. Феномен популізму в сучасному політичному просторі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2017. Вип. 123 (8). С. 287–292.

6. Додонов Д. Університети-переселенці: проблеми сьогодення та перспективи реінтеграції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: Гілея. 2017. Вип. 126 (11). С. 401–407.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають отримані наукові результати:

7. Додонов Д. Дискурс як технологія легітимації влади. *Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості*: Матеріали XXXIII Міжнародної науково-практичної конференції 18 квітня 2014 р. Донецьк: «Східний видавничий дім», 2014. С. 43–45.

8. Додонов Д. Про значення локальних конфліктів в міжцивілізаційних відносинах за моделлю С. Хантінгтона. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 14–15 травня 2015 р. Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2015. С. 181–183.

9. Додонов Д. «Від міфу до логосу»: раціоналізація насилля в гібридних війнах. *Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: миротворення у гібридних війнах*: зб. матеріалів доп. учасн. VI Міжнар. наук. конф., 25 березня 2016 р. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2016. С. 48–50.

10. Додонов Д. До питання про роль міфів у легітимації насилля. *Філософія. Людина. Сучасність*: зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю, присвяченої 80-річчю заснування Донецького національного університету імені Василя Стуса, 4–5 квітня 2017 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 74–76.

11. Додонов Д. Рациональність поведінки політичних активістів (за результатами соціологічного опитування). Київські філософські студії: зб. матеріалів доп. учасн. наук. конф. 17–18 травня 2018 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018. С. 200–202. URL: http://iff.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_f/PDF/Kyiv_philos_studii_2018/Тези_на_КФС-2018.pdf (дата звернення: 03.03.2019).

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри політичних наук НПУ ім. М. П. Драгоманова, а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

1. XXXIII Міжнародній науково-практичній конференції *«Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. Легітимність у постсекулярному світі. Позарелігійні обґрунтування влади, права і соціальної справедливості»* (м. Донецьк, Україна, 18 квітня 2014 року, форма участі – доповідь з публікацією).

2. Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю *«Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи»* (м. Житомир, Україна, 14–15 травня 2015 року, форма участі – доповідь з публікацією).

3. VI Міжнародній науковій конференції *«Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: миротворення у гібридних війнах»* (м. Запоріжжя, Україна, 25 березня 2016 року, форма участі – доповідь з публікацією).

4. Міжвузівській науковій конференції для молодих вчених, присвяченої 25-річчю Незалежності України *«Філософія. Людина. Сучасність»* (м. Вінниця, Україна, 21 квітня 2016 року, форма участі – доповідь з публікацією).

5. Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю, присвяченої 80-річчю заснування Донецького національного університету імені Василя Стуса *«Філософія. Людина. Сучасність»* (м. Вінниця, Україна, 4–5 квітня 2017 року, форма участі – доповідь з публікацією).

6. IV Międzynarodowa Konferencja Naukowa *«Edukacja humanistyczna w cywilizacji technicznej XXI wieku. W poszukiwaniu pedagogicznej równowagi»*

(м. Варшава, Польща, 25 квітня 2017 року, форма участі – заочна).

7. Науковій конференції «*Фундаментальний та прикладний виміри політичної науки. Київські філософські студії*» (м. Київ, Україна, 17–18 травня 2018 року, форма участі – доповідь з публікацією).

Додаток В

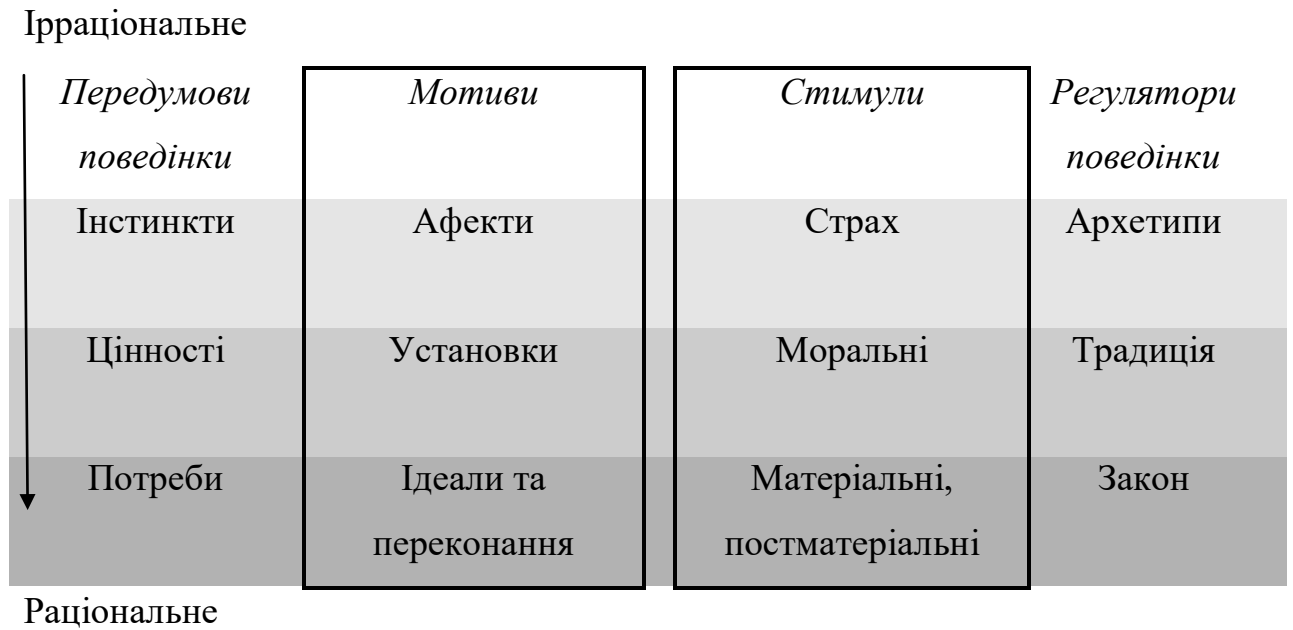
**МОДЕЛЬ ПОВЕДІНКИ ПОЛІТИЧНИХ СУБ'ЄКТІВ ЗАЛЕЖНО ВІД
РІВНЯ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ**

<u>Суб'єкт</u>	<i>Рівень раціоналізації</i>		
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Високий</i>
<i>Лідер</i>	«фаталізм» Фаталістична поведінка («Лідер-фаталіст»)	«прагматизм» Прагматична поведінка («Лідер-прагматик»)	«ідеологізм» Рефлексивна поведінка («Лідер-ідеолог»)
<i>Активісти</i> («послідовники»)	«популізм» Популістська поведінка	«лобізм» Лобістська поведінка	«субстантивізм» Запрограмована поведінка
<i>Маси</i>	«патерналізм» Інертно-пасивна поведінка, ресентимент	«мобілізаційна участь» Мобілізована поведінка, абсентеїзм	«громадянська активність» Автономна поведінка «організованого суспільства»

Складено автором

Додаток Г

**ІРРАЦІОНАЛЬНЕ ТА РАЦІОНАЛЬНЕ В СТРУКТУРІ
ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ**

Складено автором

Додаток Г
МАТЕРІАЛИ ПЛОТАЖНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:
«Рівень політичної раціональності суспільства»
ОПИТУВАЛЬНИК

1. Чи вважаєте Ви себе громадянином, що діє раціонально?

- a. так, я завжди логічно та виважено розраховую свої вчинки;
- b. переважно, так, але в окремих випадках мною керують емоції;
- c. ні, я дію під впливом обставин і не можу пояснити, чому вчинив саме так.

2. Чи можете Ви сказати, що берете активну участь у політичному житті суспільства?

- a. так, я активіст;
- b. стежу за перебігом політичного життя, але без особистої участі;
- c. я – аполітична людина.

3. Чи прораховуєте Ви можливі наслідки власної політичної позиції?

- a. так, прораховую;
- b. лише тоді, коли від цього залежить реалізація моїх особистих інтересів;
- c. ні, в цьому немає сенсу.

4. Як Ви оцінюєте свою здатність до політичного прогнозування?

- a. усі мої передбачення чомусь здійснюються;
- b. на жаль, не завжди;
- c. мінімальна – мої прогнози не реалізуються.

5. Чи берете Ви участь у голосуванні?

- a. обов'язково, я свідомий і активний виборець;
- b. беру участь, якщо є час і це не заважає іншим справам;
- c. ні, мій голос нічого не змінить;
- d. не беру участі через інші причини.

6. За яким принципом Ви віддаєте свій голос на виборах?

- a. ретельно аналізую передвиборчі програми, аналізую інформацію про кандидатів із різних джерел;
- b. я голосую не за певну особистість, а за конкретну ідеологію;
- c. орієнтуюся на імідж кандидата, можу проголосувати за маловідому людину, якщо вона мені подобається.

7. Як часто Ви змінюєте свої вподобання на виборах?

- a. кожен вибори віддаю свій голос за нову політичну силу;
- b. іноді трапляється;
- c. ніколи, я залишаюся відданим своїй політсилі.

8. Чи відчуваєте Ви відповідальність за долю країни?

- a. так, звісно;
- b. частково;
- c. я не маю відповідати за всіх.

9. Чи готові Ви до активних дій щодо захисту своїх прав та свобод?

- a. так, я готовий до силових форм спротиву;
- b. виключно законні форми протесту;
- c. ні, мене все влаштовує.

10. Ваш вік:

- a. до 23 років;
- b. від 24 до 29 років
- c. від 30 до 44 років;
- d. від 45 до 54 років;
- e. від 55 років.

11. Стать Чол.\жін.

12. Рівень освіти:

- середня;
- вища, бакалавр;
- вища, магістр;
- науковий ступінь.

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 1:**«Чи вважаєте Ви себе громадянином, що діє раціонально?»***Складено автором*

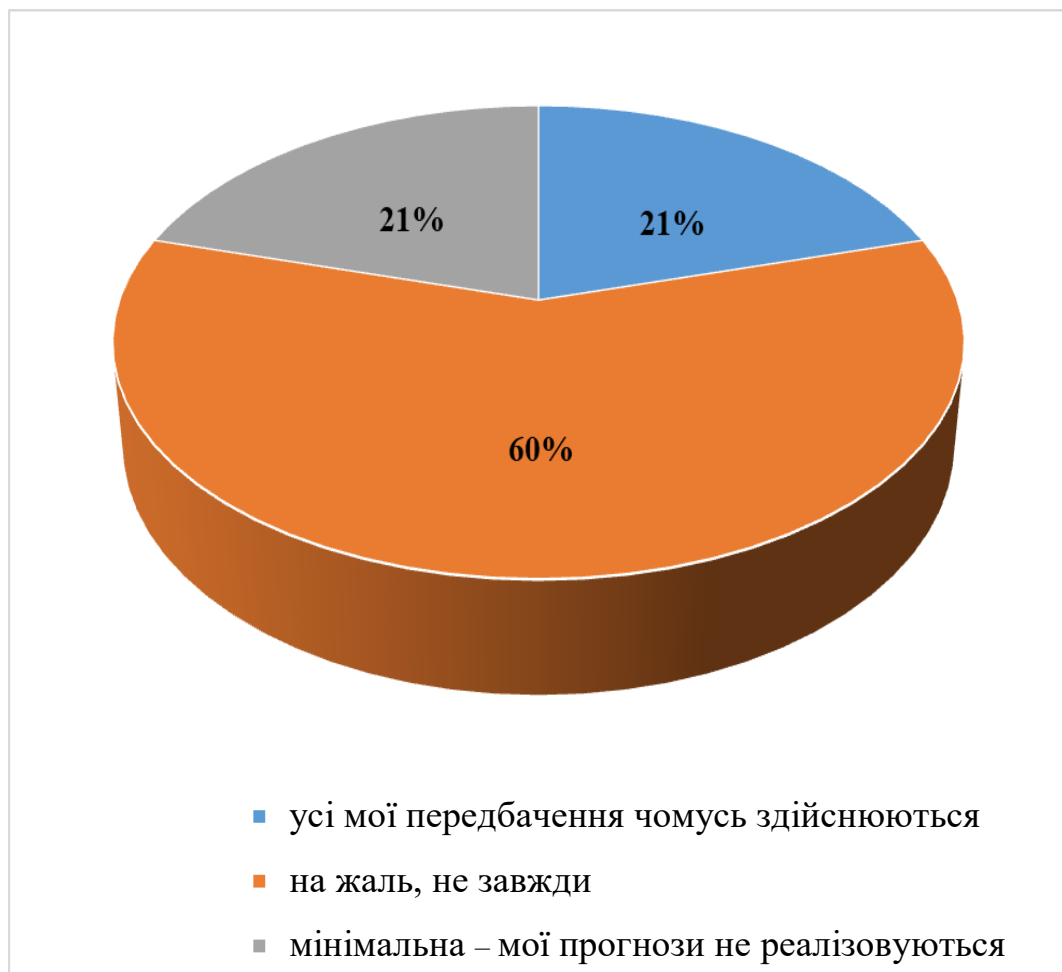
РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 2:

**«Чи можете Ви сказати, що берете активну участь
у політичному житті суспільства?»**

Складено автором

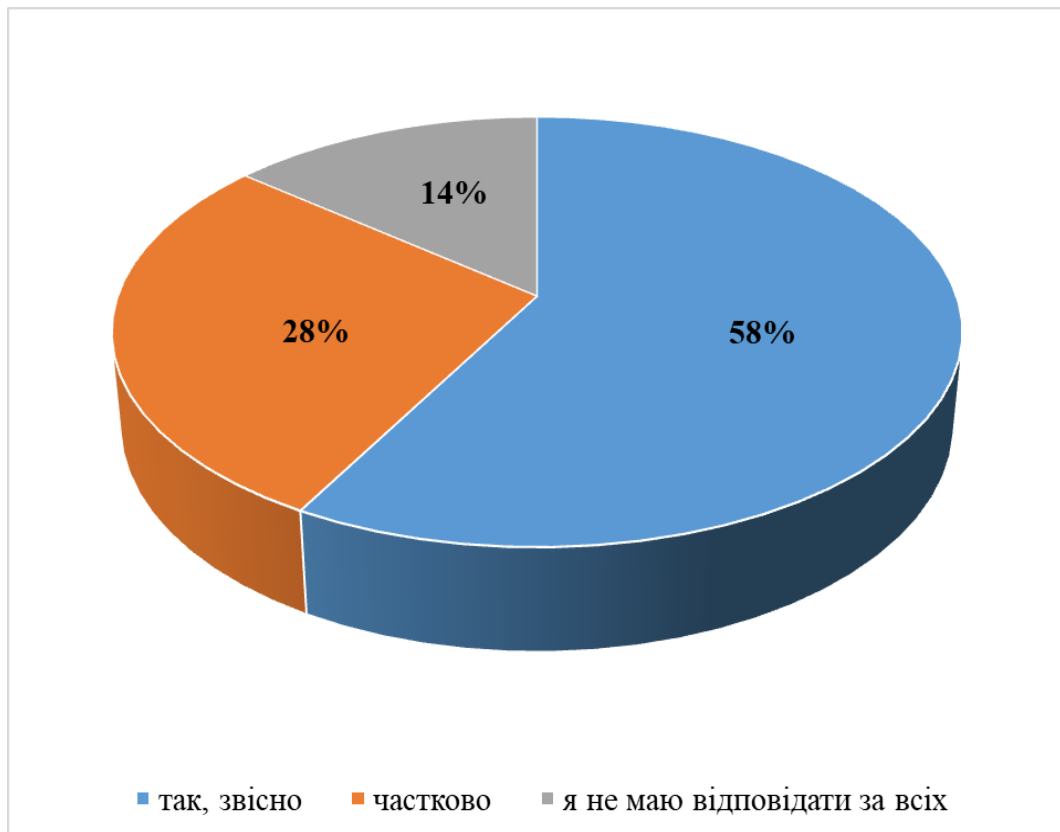
РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 3:**«Чи прораховуєте Ви можливі наслідки власної політичної позиції?»***Складено автором*

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 4:**«Як Ви оцінюєте свою здатність до політичного прогнозування?»***Складено автором*

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 5:**«Чи берете Ви участь у голосуванні?»***Складено автором*

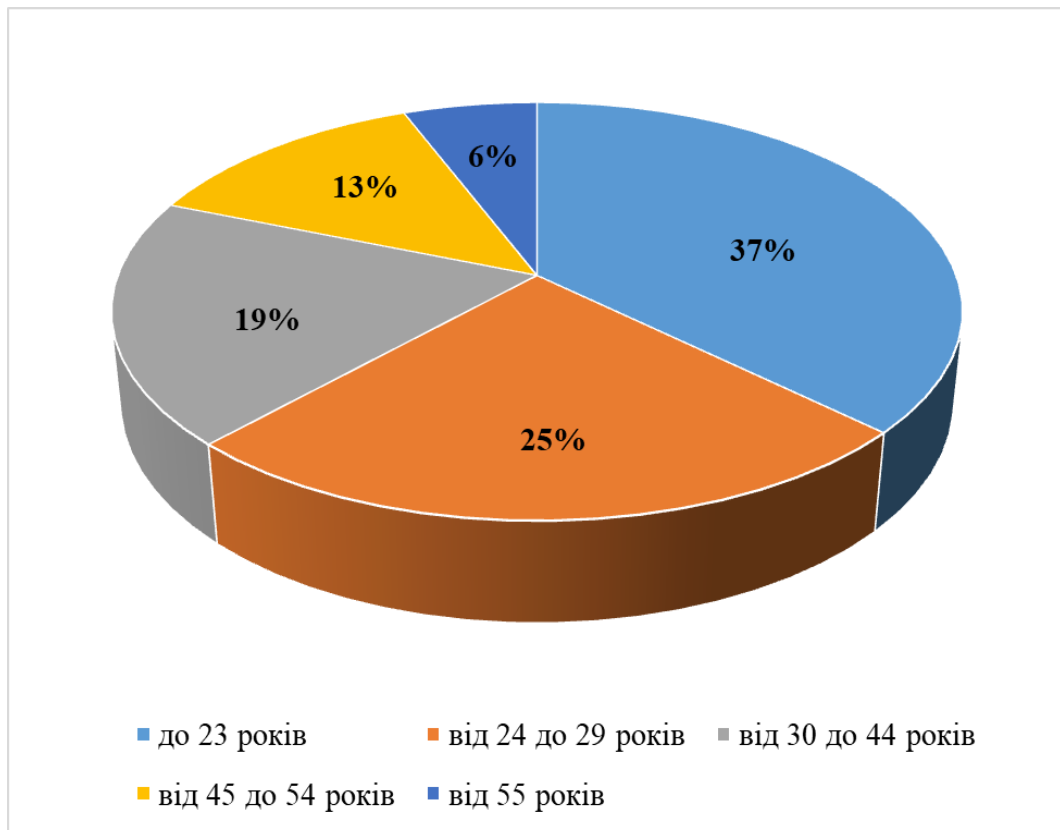
РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 6:**«За яким принципом Ви віддаєте свій голос на виборах?»***Складено автором*

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 7:**«Як часто Ви змінюєте свої вподобання на виборах?»***Складено автором*

РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 8:**«Чи відчуваєте Ви відповідальність за долю своєї країни?»***Складено автором*

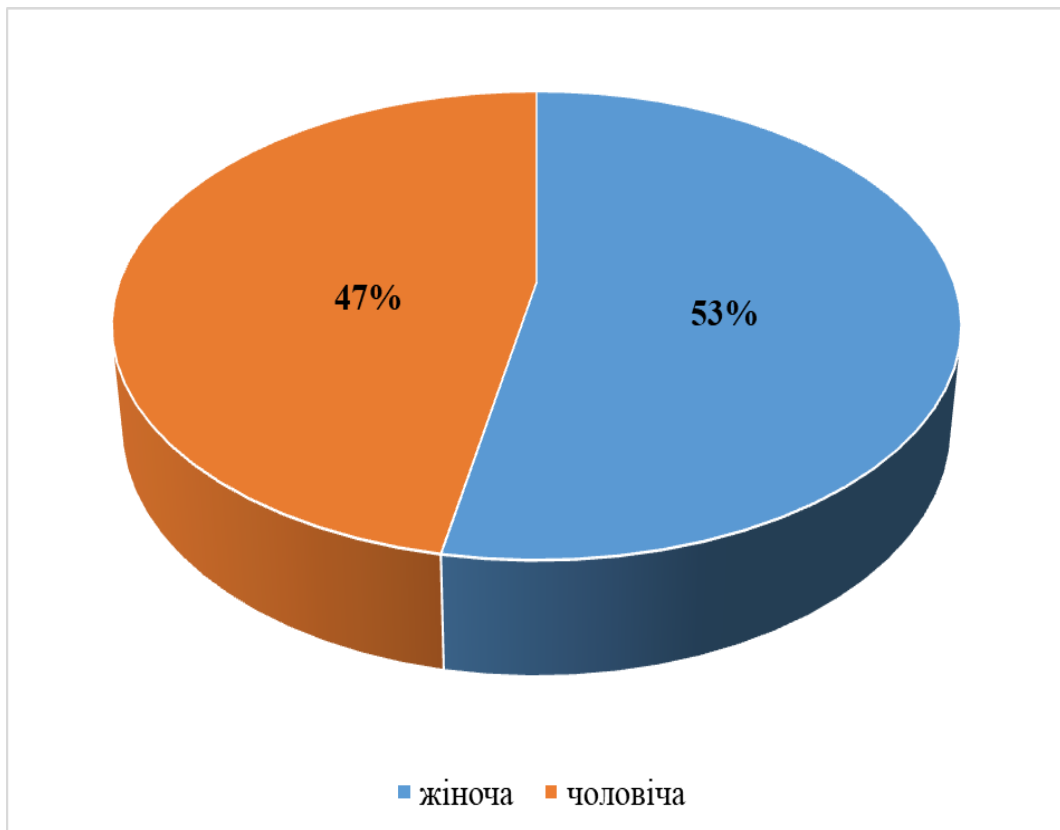
РОЗПОДІЛ ВІДПОВІДЕЙ НА ПИТАННЯ № 9:**«Чи готові Ви до активних дій щодо захисту своїх прав та свобод?»***Складено автором*

**ВІК РЕСПОНДЕНТІВ
ПЛОТАЖНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ**

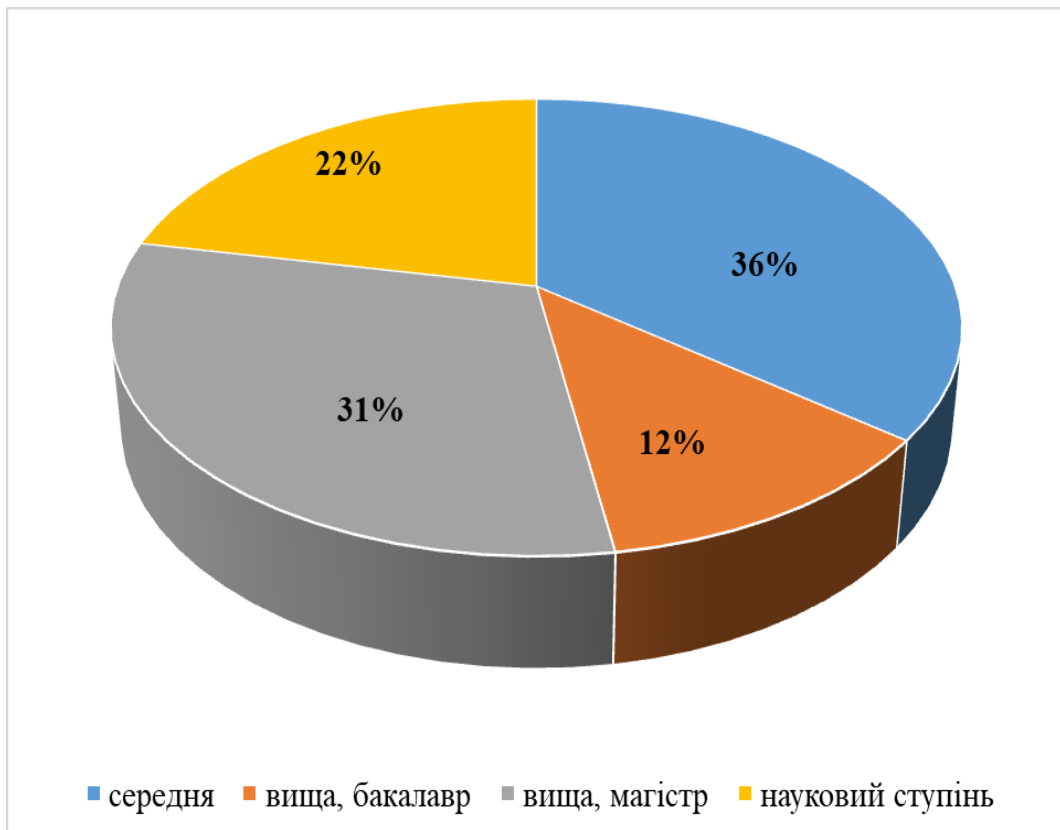
Складено автором

**СТАТЬ РЕСПОНДЕНТІВ
ПЛОТАЖНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ**

Складено автором

**РІВЕНЬ ОСВІТИ РЕСПОНДЕНТІВ
ПЛОТАЖНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ**

Складено автором